

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

**XORIJIY FILOLOGIYA FAKULTETI
ROMAN-GERMAN TILLARI KAFEDRASI**

LINGVOMADANIYATSHUNOSLIK
FANIDAN

O‘QUV-USLUBIY MAJMUA

Termiz 2025

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI**

**XORIJIY FILOLOGIYA FAKULTETI
ROMAN-GERMAN TILLARI KAFEDRASI**

**LINGVOMADANIYATSHUNOSLIK
FANIDAN**

O‘QUV-USLUBIY MAJMUUA

Bilim sohasi:	100000 - Gumanitar soha
Ta’lim sohasi:	110000 - Pedagogika
Ta’lim yo‘nalishi:	5111400 – Xorijiy til (nemis tili)

Umumiy yuklama hajmi:	120 soat
Shu jumladan	
Ma`ruza soati:	30 soat
Seminar soati:	30 soat
Mustaqil soat:	60 soat

Fanga oid ma’lumotlar

	<i>Semestr</i>	
		<i>VIII</i>
<i>Umumiy o‘quv soati</i>		<i>120</i>
<i>Ma`ruza</i>		<i>30</i>
<i>Seminar</i>		<i>30</i>
<i>Mustaqil ta’lim</i>		<i>60</i>

Lingvomadaniyatshunoslik fanidan syllabus Termiz davlat universiteti Kengashining 2025-yil 30-avgustdagi qarori bilan tasdiqlangan Lingvomadaniyatshunoslik fanining o'quv dasturi va O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi 2021- yil 16-iyuldagi 311-son buyrug'ining 1- ilovasi "O'zbekiston Davlat Standarti O'zbekiston uzluksiz ta'limining Davlat Ta'lim Standartlari Oliy ta'limning Davlat Ta'lim Standarti Asosiy qoidalar" mundarijasining 5-§ "Oliy ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari o'quv rejalari va o'quv dasturlari mazmuniga qo'yiladigan umumiy talablar" 10.2.4. "O'quv dasturlarini ishlab chiqish, tasdiqlash va ta'lim jarayoniga joriy etish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:" bandi va shu bandning 2-xat boshi talabiga muvofiq ishlab chiqildi.

Tuzuvchi:

k.o'q.Imomova U.M.

Taqrizchilar:

o'q.Maraimova M.Sh.

o'q.Amanova Yu.X.

Mazkur o'quv uslubiy majmua Roman-german tillari kafedrasining 2025 yil 26-avgustdagi yig'ilishida ko'rib chiqildi (№1 son bayonnoma) va kafedra o'quv me'yoriy hujjati sifatida tasdiqlab berish uchun fakultet Kengashiga taqdim etildi.

Kafedra mudiri:

k.o'q. Imomova U.M.

Fanning o'quv uslubiy majmuasi Termiz davlat universiteti Xorijiy filologiya fakulteti Kengashining 2025 yil 26-avgustdagi №1 son yig'ilishida muhokama etildi va o'quv me'yoriy hujjati sifatida tasdiqlab berish uchun universitet uslubiy kengashiga taqdim qilindi

Kengash raisi:

Bakirov P.O`.

Mazkur O'UM Termiz davlat universitetining 2025 yil 30-avgustdagi uslubiy kengashi yig'ilishida (№ 1- bayonnoma) ko'rib chiqildi va tasdiqlandi.

©Ter DU, 2025

MUNDARIJA

№		Bet
	Mundarija	
I.	O‘quv materiallar	
	<i>Ma`ruza mashg‘ulot ishlanmalari</i>	
	<i>Seminar mashg‘ulotlar mazmuni</i>	
II.	Mustaqil ta’lim mashg‘ulotlari	
	<i>Mustaqil ishlar mavzulari va ularga ajratilgan soatlar</i>	
	<i>Mustaqil o‘qish uchun mavzular ro‘yxati</i>	
III.	Glossariy	
IV.	Ilova	
	<i>Tarqatma materiallar</i>	
	<i>Nazorat savollari</i>	
	<i>Testlar</i>	
	<i>Sillabusga muvofiq baholash mezonlari</i>	
V.	Asosiy va qo‘shimcha o‘quv adabiyotlar hamda axborot manbalari	

LINGVOKULTUROLOGIYA

1-MAVZU

LINGVOKULTUROLOGIYANING FANI UNING TADQIQOT OBYEKTI, ASOSIY MAQSADI VA VAZIFALARI

Reja:

1. Lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti
2. Lingvokulturologiyaning predmeti
3. Lingvokulturologiyaning maqsadi va vazifalari

Tayanch so‘z va iboralar: muqobilsiz leksika va lakunalar, mifologiyalashtirilgan til birliklari, tilning paremiologik fondi, tilning frazeologik fondi, o‘xshatishlar, ramzlar, stereotiplar, metaforalar va obrazlar, tillarning stilistik qatlami, nutqiy muomala, nutq etiketi.

Lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti. Tadqiqotning obyekti deganda borliqning ayrim sohasidagi o‘zaro aloqadagi jarayonlar, hodisalar majmuyi,

tadqiqotning predmeti deganda esa o'ziga xos xususiyatga, jarayonga va mezonlarga ega bo'lgan obyektning ayrim qismi tushuniladi. Masalan, barcha ijtimoiy fanlar uchun umumiy obyekt inson, ularning predmeti insonning muayyan tomoni va faoliyati hisoblanadi.

Lingvokulturologiyaning obyekti – madaniyat va tilning o'zaro aloqasi, o'zaro ta'sirini bir butunlikda tadqiq qilishdir. Lingvokulturologiya tilni madaniyatning fenomeni, madaniyatni tashuvchisi sifatida o'rganadi. Madaniyatni tildan foydalanuvchi inson yaratadi. Lingvokulturologiyaning obyekti lingvistiki va kulturologiya, etnografiya va psixolingvistika singari qator fundamental fanlarning kesishmasida joylashadi¹. Lingvokulturologiyaning obyekti haqida ba'zi munozarali fikrlar ham yo'q emas. Jumladan, V.N.Teliyaning fikricha, lingvokulturologiya til va madaniyatning faqat sinxron aloqasini o'rganadi. V.A.Maslovaga ko'ra, bu soha tilni ham sinxron, ham diaxron jihatdan o'rganadi. Bundan tashqari, V.N.Teliya lingvokulturologiya obyekti umuminsoniy xarakterga ega bo'lishini ta'kidlagan bo'lsa, V.A.Maslova muayyan xalq yoki qardosh xalqlar tilining lingvokulturologik xususiyatlari alohida o'rganilishi lozimligini uqtiradi².

Lingvokulturologiyaning predmeti. Lingvokulturologiyaning predmeti – madaniyatda ramziy, obrazli, metaforik ma'no kasb etgan va natijalari inson ongida umumlashtirilib mif, afsona, folklor va diniy diskurslarda, poetik va prozaik badiiy matnlarda, frazeologizmlarda, metaforalarda va ramzlarda aks etadigan til birliklari sanaladi. Bunda muayyan lingvokulturologik birlik bir paytning o'zida bir qancha semiotik tizimlarga tegishli bo'lishi mumkin: ma'lum bir odat frazeologizmga, maqolga, matalga aylanishi mumkin. Tadqiqot obyektining vaziyatidan kelib chiqqan holda, uning alohida lingvokulturologik birliklardan tashkil topgan bir qancha predmetlarini ko'rsatish mumkin.

1. *Muqobilsiz leksika va lakunalar.* Har qanday til yoki dialektda boshqa tilga bir so'z bilan tarjima qilib bo'lmaydigan so'zlar mavjud bo'ladi. Bunday so'zlarga muqobilsiz leksika deyiladi. Muqobilsiz leksika muayyan xalq madaniyatiga xos hodisalarni aks ettiradi. U ko'pincha mahalliy xalqqa xos pul, masofa-uzunlik birliklari, ro'zg'or ashyolari, kiyim-kechak, yegulik-ichkilik va h.k. tushunchalarni anglatadigan so'zlardan tarkib topadi. Muqobilsiz leksika boshqa tilga o'zlashtirilganda ularga ekzotik leksika (ekzotizmlar) deyiladi. Ekzotizmlar va etnografizmlar o'zga madaniyatning ramzi sanaladi. Jumladan, *spiker, kriket, shilling* – Angliya; *yaylov, qishloq, ariq, dehqon, cho'l* – O'rta Osiyo; *sakura, geysha, ikebana, sake* – yapon madaniyatining belgilarini assotsiatsiyalaydi. O'zbek madaniyatining belgilarini *palov, patir, sumalak, ko'rpacha, belbog'* (*belida belbog'i bor*), *do'ppi* (*do'ppisi osmonda, do'ppi tor*) va h.k. so'zlarda ko'rish mumkin.

¹ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.35-36.

² Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение: учебное пособие. – М.: Флинта, 2011.

Muqobilsiz leksikani boshqa tilga tarjima qilib berish o'zini oqlamaydi. Shuning uchun uni transliteratsiya yo'li bilan talqin etish maqsadga muvofiqdir. "Amerika Qo'shma Shtatlari "dollar"ining, ingliz "funt sterling"ining, nemis "marka"siyu hind "rupiya"sining, afg'on "afg'oniy"sining transliteratsiya qilinmasdan, o'zbek "so'm"i bilan almashtirib qo'yilishi, AQSh "brendi"si, ingliz "viski"si, nemis "shnapse"sining rus "vodka"si orqali talqin etilishi ingliz boshiga "shlyapa" o'rniga o'zbek "do'ppi"sini, egniga "palto" yoki "plashch" o'rniga "to'n" yoki "yaktak" kiygizib qo'yish bilan baravar"³.

Bir tildagi so'z boshqa tilda muqobilini topa olmagan o'rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi. Lakunalar (lot. *lacuna* – bo'shliq, chuqurlik, cho'nqir joy) – matnda bo'sh qolgan, tushib qolgan joy, "tilning semantik xaritasidagi oq dog'lar"dir⁴. Muqobilsiz leksika singari lakunalar ham tillarning qiyosida seziladi. Masalan, ingliz tilida "yurist, advokat" ma'nosini anglatgan *lawyer* so'zidan boshqa advokatlik kasbining turli-tumanligini ifodalaydigan *attorney* "vakil", *barrister* "oliy sudlarda ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan advokat", *solicitor* "mijozlarga va tashkilotlarga maslahat beruvchi; quyi sudlarda ishtirok etish huquqiga ega", *counsel* "yuriskonsult", *counsellor* "maslahatchi", *advocate* "oliy darajadagi advokat" (Vyelikobritaniya, 1978). O'zbek va rus tillarida qayd qilingan ifodalarga faqat bir *advokat* so'ziga muqobil bo'ladi.

2. *Mifologiyalashtirilgan til birliklari*. Bular arxetiplar va mifologemalar, udumlar va rivoyatlar, taomillar va urf-odatlar sanaladi. Har bir aniq frazeologizmدا butun boshli bir mif emas, balki mifologema aks etadi. *Mifologema* – bu mifning "bosh qahramoni", uning muhim personaji yoki vaziyati bo'lishi va u mifdan mifga o'tishi mumkin. Mifning asosida odatda arxetip yotadi. *Arxetip* – individlar ongida paydo bo'ladigan va madaniyatda tarqaladigan turg'un obraz. Arxetip tushunchasi K.G.Yung tomonidan 1919 yilda e'lon qilingan «Инстинкт и бессознательное» maqolasida muomalaga kiritilgan. K. G. Yungga ko'ra, barcha odamlarda tush, miflar, ertak va afsonalarda paydo bo'ladigan ayrim umumiy ramzlar – arxetiplarni g'ayriixtiyoriy shakllantiradigan tug'ma qobiliyat bo'ladi. Arxetiplarda shaxsiy tajriba oqibatida emas, balki ajdodlardan meros qilib olingan «kollektiv g'ayriixtiyoriylik» ifodalanadi. K. Yung genetik nazariya doirasida arxetipning mifologiya bilan chambarchas bog'liqligini belgilaydi. Binobarin, mifologiya arxetiplarning omboridir⁵.

O'zbek kundalik turmushida non muhim ozuqa hisoblanadi. Xalqimiz nonni azaldan hurmat qiladi, hamma narsadan afzal, aziz va muqaddas biladi. Ota-bobolardan qolib kelayotgan udum, an'anaga binoan, hatto nonni teskari tishlamaydilar, nonning ustiga boshqa narsalarni qo'ymaydilar, nonni ustidan hatlab o'tmaydilar, agar non qo'ldan yerga tushib ketsa, darhol uni olib, uch marta o'pib,

³ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарелик. –Тошкент: Фан, 2005. – Б. 93.

⁴ Степанов Ю.С. Французская стилистика. –М., 1965. –С. 120.

⁵ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.37.

peşhanalariga suradilar, non ushoqni dasturxon ustida ko'rsalar barmoqni ho'llab, ushoq ustiga bosib, yeb qo'yadilar. Nonga hurmat-ehtirom bilan munosabatda bo'lish bolalarga yoshlikdan o'rgatiladi, ularga nonning ushog'ini yerdan yig'ib olish, uni e'zozlash va oyoq osti qilmaslik zarurligi uqtiriladi. Biron o'zbek yo'lga chiqsa, albatta, o'zi bilan birga non oladi. Shunga ko'ra, tarkibida *non* komponenti ishtirok etgan *non yemoq*, *noni butun*, *noni yarimta bo'ldi*, *non ursin* singari frazeologizmlarning asosida *non* arxetipi hayot, tirikchilik, rizq-ro'z, to'kin-sochinlik ramzi sifatida keladi. *Non* arxetipi, binobarin, nonni peşhana teri bilan topilishi, uni halollab yeyilishi Muqaddas kitoblardan boshlab ("Sen yerdan olingansan va yerga qaytgunningga qadar peşhana teri bilan non yeb yurasan". Ibtido 3. 620b.), o'zbek xalq dostonlarida, ertaklarida, rivoyatlarida va h.k.da uqtirilgan.

3. *Tilning paremiologik (maqol va matallar) fondi.* Tilning paremiologik fondini xalq durdonalaridan tuzilgan va uning madaniyatidan mustahkam o'rin olgan javohir sandig'i deyish mumkin. Ma'lumki, maqol va matallar folklorshunoslikda janr matnlari sifatida keng o'rganilgan. Ularni tilshunoslikda, xususan, lingvokulturologiyada o'rganish endi boshlanmoqda. Pragmatik nuqtayi nazardan maqollar turli maqsadlarda, jumladan, ayni maqol kesatish, yupatish, o'git berish, maslahat berish, saboq berish, ogohlantirish, tahdid qilish va h.k. qo'llanishi mumkin. Biroq har qanday maqol va matal ham lingvokulturologik tadqiqotlarning predmeti bo'lavermaydi. Bu o'rinda faqat muayyan xalq yoki etnosning tarixi, madaniyati, turmushi, ma'naviyati va h.k. bilan chambarchas bog'liq bo'lgan maqol va matallar o'rganilishi lozim bo'ladi. Masalan, Andijonda mehmon kelgan xonadonga hurmat yuzasidan qo'shnilar dasturxon chiqazishadi. Shuningdek, o'zbek xonadonlarida qo'shnilar o'rtadagi devorning biror yeridan teshik ochib qo'yishadi. Bu teshik orqali bir-birlaridan hol-ahvol so'rashadi, tansiq ovqat qilganlarida biron idishda shu ovqatdan uzatishadi. *Mehmon kelar eshikdan*, *rizqi kelar teshikdan* maqoli ana shu odatning ta'siri tufayli yuzaga kelgan. Ba'zan muayyan bir tilning realiyalari ana shu tilning maqollarida ham o'z aksini topib majoziy ma'no kasb etadi. Masalan, *Bosh omon bo'lsa, do'ppi topilar* maqolida o'zbek milliy kiyim-kechaklarining atributi bo'lgan do'ppi realiyasi ishtirok etgan. Mazkur maqol: "Kishi uchun eng zarur narsa, eng katta boylik-tanisog'lik. Sog'lik bo'lsa, boshqa hamma narsani topish mumkin, ammo hech bir narsa bilan sog'likni topib bo'lmaydi" degan ma'noni ifodalash uchun qo'llaniladi.

4. *Tilning frazeologik fondi* xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma'lumotlar manbayi sanaladi. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miflari, udumlari, rivoyatlari, taomillari, urf-odatlar, ma'naviyati, axloqi va h.k. haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi. Masalan, *ko'rpasiga qarab oyoq uzatmoq* "imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq", *tanobini tortmoq* "faoliyat doirasini, imkoniyatini cheklab qo'yimoq", *to'ydani ilgari nog'ora qoqmoq* "ro'yobga chiqishi aniq bo'lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtdan oldin gapirmoq", *to'nini teskari kiyib olmoq* "o'chakishgan holda qaysarlik qilmoq", *xamir uchidan patir*

“katta ko‘p narsadan boshlang‘ich va kichik bir qism”, *xirmon ko‘tarmoq* “ekin-tikinni yig‘ib, hosil me‘yorini hisob-kitob qilmoq”, *Xo‘ja ko‘rsinga* “shunchaki nomigagina”, *Xizrni yo‘qlasam bo‘lar ekan* “kimnidir ko‘rish istagi qo‘qisdan ro‘yobga chiqqanda aytiladigan ibora”. Biron tilning o‘zigagina xos bo‘lgan hisob so‘zlari qolipining frazeologizmlarga ko‘chganini ko‘rish mumkin. Masalan, “juda qisqa, juda oz vaqt davom etadigan” ma‘nosidagi *bir tutam* (*Bir tutam* qish kuni Gulnor uchun bitmas-tugamas uzoq ko‘rindi), “qittak, ozgina” ma‘nosidagi *bir chimdim* (Hazil-huzul, *bir chimdim* suhbatdan so‘ng Mirhaydar va O‘ktam paxta dalasiga yo‘l oldilar), “jindak, qittak, juda oz” ma‘nosidagi *bir shingil* (Qani, shunaqa bemaza hazildan *bir shingil* ashula yaxshi), “juda yosh, deyarli go‘dak” ma‘nosidagi *bir qarich* (*Bir qarichligimdan* yetim qolib, amakining xizmatida o‘tib ketganman) singari frazeologizmlar shular jumlasidandir.

5. *O‘xshatishlar, ramzlar, stereotiplar*. O‘xshatishlar o‘ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ular nutqda hamisha badiiy-estetik qimmatga molik bo‘ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta’sirchanligini ta’minlashga xizmat qiladi. O‘xshatishlarning ikki turi: 1) individual-muallif o‘xshatishlari yoki erkin o‘xshatishlar va 2) umumxalq yoki turg‘un (doimiy) o‘xshatishlar farqlanadi.

Turli lingvomadaniyatlarda muayyan bir narsaning, masalan, hayvonning turg‘un o‘xshatish etaloni sifatida qo‘llanishini kuzatish mumkin. Masalan, aksariyat tillarda tulki ayyorlik, aldoqchilik, yolg‘onchilik ramzi, etaloni sifatida faol ishlatiladi: *tulkiday ayyor*, *хитрый как лиса* (ruscha), *as false as fox* (inglizcha), *you chorom* (koreyscha). Yoki o‘zbek tilining o‘ziga xos o‘xshatishlari sifatida *qo‘ydek yuvosh*, *arvohday ozg‘in*, *moldek ovqat yeydi* va h.k. ni ko‘rsatish mumkin. Mazkur o‘xshatish etalonlari milliy dunyoqarash, dunyodagi hodisalarni milliy tasavvurlarga ko‘ra taqqoslash, qiyoslash natijasida shakllangan. Etalonlar dunyoning obrazli qiyoslanishidir. Tilda etalonlar ko‘pincha turg‘un qiyoslamalar ko‘rinishida mavjud bo‘ladi, shunga qaramay, insonning dunyoni taqqoslashdagi har qanday tasavvuri ham etalon bo‘lishi mumkin.

Xullas, o‘xshatish etalonlari predmetlar, obyektlar va hodisalarning xususiyatini, sifatini qiyoslaydigan mohiyatdir.

Ramz tushunchasi qator fanlar nuqtayi nazaridan turlicha talqin qilinadi: 1) ramz – belgi bilan o‘xshash tushuncha (tillarni sun‘iy formallashtirishda); 2) hayotni san‘at vositasida obrazli o‘rganishning o‘ziga xosligini ifodalovchi universal kategoriya (estetika va san‘at falsafasida); 3) muayyan madaniy obyekt (madaniyatshunoslikda, sotsiologiyada va boshqa ijtimoiy fanlarda); 4) ramz belgi bo‘lib, uning dastlabki mazmunidan boshqa mazmun uchun shakl sifatida foydalaniladi (falsafa, lingvistika, semiotika va h.k.). Lingvokulturologiyani ramzning belgilik jihati qiziqtiradi. Masalan, turli madaniyatlarda *kaptar* – tinchlik ramzi, nasroniylikda Muqaddas ruh ramzi, *yarim oy* – Islom ramzi, *Xoch* – nasroniylik ramzi sanaladi. Daraxt, gul, o‘simliklar ham ramz sifatida qo‘llaniladi.

Jumladan, xrizantema Xitoyda o'lim, qabriston tushunchalarini assotsiatsiyalaydi. Yoki qirqquloq yaponlar uchun kirib kelayotgan yangi yilda omad tilash, ruslar uchun esa o'lim, qabriston belgisi hisoblanadi. Ranglardan ham ramz sifatida keng foydalaniladi. Aksariyat xalqlarda oq – yaxshilik, qora esa – yovuzlikni anglatadi, afrikaliklar uchun har ikkala rang ham neytral mazmun kasb etadi.

Sterotip hodisasi nafaqat tilshunoslarning ishlarida, balki sotsiologlar, etnograflar, kognitologlar, psixologlar va etnopsixolingvistlarning ham tadqiqotlarida o'rganiladi. Qayd qilingan fanlarning har qaysi vakili stereotiplarning xususiyatini o'z sohasining tadqiqoti nuqtayi nazaridan belgilaydi. Shunga ko'ra, stereotiplar ijtimoiy stereotiplar, muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k. ga ajratiladi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning tafakkuri va muomalasini ko'rsatadi. Etnomadaniy stereotiplar biron bir xalqqa xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Masalan, nemislar tartibliligi, yaponlar sermulozamatligi, turklar hissiyotlilik, qozoqlar qaysarligi, o'zbeklar mehmondo'stligi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan.

Xullas, stereotip madaniyat vakillarining tafakkuri va tili uchun xarakterli bo'lib, u madaniyatning vakili va uning o'ziga xos sinchidir. Shuning uchun ham stereotip madaniyatlararo muloqotda shaxsning tayanchi vazifasini o'taydi.

6. *Metaforalar va obrazlar*. Tadqiqotlarda metaforalar ongning universal yalari sifatida belgilangan. Zamonaviy psixologlar dunyoni metaforalar asosida ko'rishni insonning genezisi va madaniyati bilan bog'lashga harakat qilishadi. Bobo tilning metaforik xususiyatga ega bo'lgani, protokommunikatsiyaning esa metaforalar darajasida amalga oshirilgani haqida taxmin qilinadi.

Obraz – so'z bilan madaniyatning bog'liqligi haqida asosiy ma'lumot beruvchi muhim lisoniy mohiyat sanaladi. Obrazlilik deganda til birliklarining borliqdagi predmet va hodisalar haqida ko'rish va hissiy tasavvurlarni hosil qilish qobiliyati tushuniladi.

S. M. Mezeninning qayd qilishicha, obrazlilikning har qanday shakli, hoh u nutqiy, hoh u lisoniy bo'lsin o'zining mantiqiy strukturasi uchta komponentga ega bo'ladi: 1) referent, tasvirlanuvchi predmetni gnoseologik tushuncha bilan o'zaro aloqadorligi; 2) agent, ya'ni tasvirlangan predmet; 3) asos, ya'ni predmet va uning tasviridagi umumiy xususiyat.

Xullas, obrazlilik ongimizda "suratlar"ni gavdalantiradigan qobiliyatni hosil qiladigan til birliklarining real xususiyatidir.

7. *Tillarning stilistik qatlami*. Turli tillarning stilistik qatlami, u yoki bu tilning qaysi shaklda namoyon bo'lishi ham lingvokulturologiyaning tadqiqot predmeti sanaladi. Shunday tillar bor-ki, ularda kuchli dialektik qatlam mavjud bo'lsa, boshqalarida dialektik farqlar deyarli sezilmaydi. Yana shunday tillar mavjudki, ularda stilistik differentsiatsiya endigina boshlangan bo'lsa, boshqalarida aksincha, bu differentsiatsiya chuqur va ko'p qirrali bo'ladi. Adabiy til va noadabiy

til shakllari o‘rtasida o‘zaro aloqaning mavjudligi jamiyat madaniy tarixining barcha rivojlanish bosqichlari, xususan, uning yozuvlari, adabiyotlari, maktablari tarixi, uning dunyoqarashi, madaniy-g‘oyaviy simpatiyalari va h.k. bilan belgilanadi.

8. *Nutqiy muomala*, shuningdek, nominativ, grammatik va stilistik birliklarda mustahkamlangan har qanday muomala lingvokulturologiyaning maxsus tadqiqot predmeti bo‘la oladi.

A. A. Leontev shunday yozgan: “Nutqiy muloqotning milliy-madaniy xususiyati bizning tasavvurimizda mazkur milliy-madaniy jamoaga xos bo‘lgan tuzilishdagi farqlar, muloqot jarayonlarining funksiyalari va usullariga bivosita bog‘liq bo‘lgan omillar tizimidan tashkil topgan bo‘ladi. Ushbu omillar jarayonga turli darajada “qo‘shiladi”, ularning tuzilishi va o‘zi farqli tabiatga ega bo‘lsa-da, jarayon ichida ular, avvalo, lisoniy, psixolingvistik va umumpsixologik omillar bilan o‘zaro aloqada bo‘ladi”.⁶ A. A. Leontev mazkur omillarni quyidagilarga ajratgan: 1) madaniy an‘analari bilan bog‘liq omillar (muloqotning ijodat berilgan va taqiqlangan turlari, shuningdek, muloqotning stereotip holatlari); (Men–Sen –U– grammatika); 2) ijtimoiy holat va muloqotning ijtimoiy funksiyalari bilan bog‘liq omillar (muloqotning funksional til osti va etiket shakllari); 3) tor ma‘nodagi etnopsixologiya, ya‘ni psixik jarayonlar vositasida kechadigan xususiyatlar va turli faoliyat turlari bilan bog‘liq omillar; 4) denotatsiyaning xususiyati bilan bog‘liq omillar; 5) mazkur jamoaning til xususiyatlari (stereotiplar, obrazlar, qiyoslash va h.k.) bilan aniqlanadigan omillar.

Tadqiqotlar natijasida har qanday madaniyatda insonlar muomalasining tipik holatlarda inson o‘zining ijtimoiy roliga (boshliq-xodim, er-xotin, ota-o‘g‘il, o‘qituvchi-o‘quvchi va h.k.) mos ravishda o‘zini qanday tutishi lozimligi haqidagi tasavvurlari bilan boshqarilishi aniqlangan.

9. *Nutq etiketi* – insonlarning rasmiy va norasmiy vaziyatlardagi o‘zaro muloqotida ularning ijtimoiy va psixologik roliga mos ravishda amal qilinadigan ijtimoiy va madaniy o‘ziga xos nutqiy muomala qoidalari. Nutq etiketi – bu “ijtimoiy silliqlangan” hudud, muloqotning milliy-madaniy komponenti. Masalan, sud jarayonida sudya bilan guvohning muloqoti bu shaxslarning suddan tashqaridagi muloqotiga nisbatan o‘ta rasmiy til vositalarining qo‘llanishi bilan farqlanadi.

Xullas, lingvokulturologiya jonli kommunikativ jarayonlarni – xalqning madaniyati va mentaliteti, ya‘ni uning ongi, shuuri, ommaviy an‘analari, urf-odatlarini va h.k. bilan bog‘liq til ifodalarining qo‘llanilishini tadqiq etadi.

Lingvokulturologiyaning maqsadi va vazifalari. Bir-biridan farq qiladigan turfa yo‘nalishlarning mavjud bo‘lishiga qaramay, zamonaviy lingvokulturologiyaning predmeti ikki xil kod bo‘lgan til va madaniyatning o‘zaro ta‘sirida shakllanadigan lisoniy belgilarning madaniy semantikasini o‘rganishdan iborat. Chunonchi, har bir lisoniy shaxs ayni paytda madaniy shaxs hamdir. Shuning uchun lisoniy belgilar madaniyat “tili” funksiyasini bajarish imkoniyatiga ega.

⁶ Леонтьев А. А. Психология общения. –Тарту, 1976. - С. 9-10. 46.

Madaniyat “tili” til egasining madaniy-milliy mentalligini lisoniy qobiliyatda aks etishini ifodalaydi. Bu o‘rinda barcha lisoniy me‘yorlarga rioya qilingan holatlarda ham “madaniy to‘siq”ning yuzaga chiqishi ta’kidlash joiz.

A.Vejbitskoy ana shunday holatga misol tariqasida nemis orkestrini boshqarishga taklif qilingan ingliz dirijeri bilan yuz bergan hodisani keltirgan. Ishlar unchalik yaxshi ketmagan ingliz dirijeri inglizcha gapirgani uchun musiqachilar uni “o‘ziniki” sifatida qabul qilmayapti, deb o‘ylaydi. Shundan keyin u nemischa o‘rgana boshlaydi va o‘qituvchisidan “Eshitinglar, meningcha, mana bunday chalsak, yaxshiroq bo‘ladi” jumlasini nemischa qanday aytish mumkinligini so‘raydi. O‘qituvchi o‘ylanib turib, shunday javob qiladi: «Albatta, jumlani shunday tuzish mumkin, lekin mana bunday degan yaxshiroq: “Mana bunday chalish kerak”»⁷.

Yoki ingliz tilidagi “Can you write this scientific research in English?” savoliga bir o‘zbek “No, it’s very difficult” deb javob berishi mumkin. Biroq ingliz nutqiy muomalasi va so‘z tanlash me‘yorlaridan kelib chiqqan holda, shunday javob berishi o‘rinli bo‘ladi: “It’s very difficult, but I’ll try”. Yoxud: “*Bu kitob sizniki emasmi?*” yoki “*Ertaga band emasmisiz?*” savoliga deyarli barcha madaniyatlarda “*Yo‘q, meniki emas*”, “*Yo‘q, band emasman*”, – deb inkor mazmunida javob beriladi. Koreys (yoki yapon) madaniyatida “*Ne, ne cheki animnida*” (“Ha, mening kitobim emas”) va “*Ne, babiji ansimnida*” (“Ha, band emasman”), – deb tasdiq mazmunida javob qaytariladi.

Muxtasar qilib aytganda, madaniy to‘siq nafaqat nutqiy muomala me‘yorlaridagi farqlar, balki muloqotchilar tomonidan kiritiladigan turli ma’nolar bilan ham bog‘liqdir. Bir qarashda bir xil ko‘ringan so‘zlarning ma’nolarida nomutanosiblik mavjud bo‘ladi.

Yuqorida qayd qilinganlardan kelib chiqqan holda, lingvokulturologiya mustaqil fan sohasi sifatida quyidagi masalalarni hal qilishni o‘z oldiga maqsad qiladi:

- 1) til konseptlarini shakllanishida madaniyat qanday ishtirok etadi;
- 2) til belgisi ma’nosining qaysi qismiga “madaniy ma’nolar” biriktiriladi;
- 3) bu ma’nolar so‘zlovchi va tinglovchi tomonidan anglashiladimi va ular nutq strategiyasiga qanday ta’sir ko‘rsatadi;
- 4) haqiqatan ham til egasining madaniy-lisoniy qobiliyati mavjudmi;
- 5) konseptosfera (muayyan madaniyatning asosiy konseptlari yig‘indisi) va bir madaniyat va ko‘p madaniyat egasi yo‘nalgan madaniyat diskursi qanday bo‘ladi;
- 6) mazkur fanning asosiy tushunchalarini qanday sistemalashtiriladi, ya’ni fanning asosiy tushunchaviy-terminologik apparatini qanday yaratiladi.

⁷ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.31.

1. Lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti.
2. Lingvokulturologiyaning predmetiga xos sohalar;
3. Lingvokulturologiyaning maqsadi va vazifalari.

2-MAVZU

LINGVOKULTUROLOGIYANING ASOSIY TUSHUNCHAVIY-TERMINOLOGIK APPARATI VA YUZAGA KELISHI

Reja:

1. Lingvokulturologiya tushunchalarining talqini
2. Lingvomadaniy konsept .
3. Lingvokulturologiyaning fan sifatida shakllanishi
4. Lingvokulturologiyaning asosiy yo'nalishlari
5. Lingvokulturologiya maktablari

Tayanch so'z va iboralar: madaniy sema, madaniy fon, madaniy konsept, madaniy meros, madaniy an'ana, madaniy jarayon, madaniy makon, lingvomadaniy paradigma, mentallik, mentalitet, madaniyat tili, submadaniyat, madaniy konnotatsiya, lingvomadaniy konsept. madaniy sema, madaniy meros, madaniy konnotatsiya, kommunikativ jarayon, xalq mentaliteti, madaniyat fenomeni, madaniy omil, madaniy dalil, lisoniy shaxs, madaniy qadriyat, diaxronik lingvokulturologiya, qiyosiy lingvokulturologiya, chog'ishtirma lingvokulturologiya, geografik lug'atlar.

lingvomadaniy paradigma, submadaniyat, madaniy konnotatsiya, lingvomadaniy konsept.

Lingvokulturologiya tushunchalarining talqini. Lingvokulturologiya maxsus fan sohasi sifatida zamonaviy tilshunoslikda bir qancha sermahsul tushunchalarni keltirib chiqardi: lingvokulturema, madaniyat tili, madaniy matn, madaniyat konsepti, submadaniyat, lingvomadaniy paradigma, madaniy universalisa, madaniy salohiyat, madaniy meros, madaniy an'analar, madaniy jarayon, madaniy ko'rsatmalar va h.k. Shuningdek, lingvokulturologiyaning asosiy tushunchaviy apparatiga mentalitet, mentallik, taomil, rasm-rusumlar, madaniyat doirasi, madaniyat turi, tamaddun, majusiylik va boshqalar kiradi.

Mazkur tushunchalardan eng muhimlari madaniy sema, madaniy fon, madaniy konsept va madaniy konnotatsiya bo'lib, ular madaniy informatsiyaning til birliklari vositasida ko'rsata oladi.

Madaniy sema – so'zga nisbatan kichikroq va universalroq bo'lgan semantik birliklar, semantik belgilar. Masalan, *palov*, *do'ppi*, *o'choq* so'zlaridagi quyidagi madaniy semalarni ajratish mumkin: *palov* – guruch, sabzi, go'sht, piyoz va yog' solib tayyorlanadigan o'zbek milliy taomi; *do'ppi* – avra-astarli, ko'pincha qavima, pilta urilgan to'garak yoki to'rtburchak shakldagi o'zbeklarning milliy bosh kiyimi;

o'choq – ichiga o't yoqiladigan, ovqat pishirish uchun ustiga qozon o'rnatiladigan qurilma.

Madaniy fon – ijtimoiy hayot va tarixiy hodisalarni ifodalaydigan nominativ birliklarning (so'zlar va frazeologizmlarning) tavsifi. Masalan, *Daqqiyunusdan qolgan / Odam atodan qolgan* “juda eski, qadimgi”, *jamalak o'rtoq* “bolalikdagi dugona”, *qizil* (Oktabr inqilobi, sho'ro tuzumi, armiyasiga oidlikni bildiradigan so'z sifatida qo'llangan).

Yuqorida qayd qilingan madaniy informatsiyaning ikki turi denotatda mavjud bo'lib, lingvomamlakatshunoslikda yaxshi o'rganilgan.

Madaniy konsept – mavhum tushunchalarning nomlari bo'lgani uchun bu yerda madaniy informatsiya signifikatga, ya'ni tushuncha yadrosiga biriktiriladi.

Madaniy meros – madaniyat uchun ahamiyatli bo'lgan madaniy boyliklarni, informatsiyalarning berilishi.

Madaniy an'analar – ijtimoiy va madaniy merosning qimmatli unsurlari majmuyi.

Madaniy jarayon – madaniyat hodisalari tizimiga aloqador bo'lgan unsurlarning o'zaro ta'siri.

Madaniy makon – madaniyat vakillari ongidagi madaniyatning mavjud bo'lish shakllari. Madaniy makon kognitiv makon (individual va jamoaviy) bilan munosabatda bo'ladi, chunki u mazkur madaniy-milliy jamiyatning barcha vakillari, barcha individual va jamoaviy makonlar majmuyi bilan shakllanadi. Masalan, rus madaniy makoni, ingliz madaniy makoni va h.k.

Lingvomadaniy paradigma – bu dunyoqarashning etnik, ijtimoiy, tarixiy, ilmiy va h.k. o'zaro aloqadorlikdagi kategoriyalarini aks ettiradigan til shakllarining majmuyi. Lingvomadaniy paradigma konseptlarni, kategorial so'zlarni va shu kabilarni birlashtiradi. Til shakllari paradigmaning asosi hisoblanadi.

Madaniy an'ana – jamiyatda to'planadigan va qayta tiklanadigan ijtimoiy stereotiplashgan guruhlar tajribasini ifodalaydigan integral hodisa.

Madaniy fond –u yoki bu madaniyat vakilining bilimlari majmuyi, uning milliy va jahon madaniyati sohasidagi ayrim qarashi. Biroq bu shaxsning mulki emas, balki mazkur madaniyatga talluqli bo'lgan o'sha asosiy birliklarning majmuyidir.

Mentalitet – (nem. mentalität < lot. mens, mentis – aql, idrok) jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur darajasi, madaniy salohiyati, ularning hayot qonunlarini tahlil etish kuchi, muayyan ijtimoiy sharoitlardagi aqliy qobiliyati, ruhiy quvvati. Mentalitet – xalq mentalligini, uning aqliy va ruhiy quvvatining ichki tuzilishini va differensiatsiyasini aks ettiradigan kategoriya. Mentalitetlar turli masshtablardagi lingvomadaniy jamoalarning psixolingvo-intellektlarini namoyon qiladi. Ilmiy adabiyotlarda qayd qilinishicha (Yu.D.Apresyan, Ye.S.Yakovleva, O.A.Kornilov), *mentalitet* termini ositida ijtimoiy-madaniy, lisoniy, geografik va boshqa omillarga bog'liq bo'lgan chuqur

aqliy tuzulish tushuniladi. Jamiyat, millat yoki shaxsning mentaliteti ularning o'ziga xos an'analari, rasm-rusmlari, urf-odatlar, diniy e'tiqod va irimlarini ham qamrab oladi.

Mentallik – milliy xarakterning intellektual, ma'naviy va iroda xususiyatlarini o'zida birlashtiradigan, ona tili kategoriyalari va shakllaridagi dunyoqarashning ko'rinishi. Mentallikning birligi mazkur madaniyatning konsepti hisoblanadi. A. Ya. Gurevichga ko'ra, mentallik – dunyoni ko'rish yo'li, u g'oya bilan o'xshamaydi. Mentallik falsafiy, ilmiy yoki estetik tizimlar emas, u fikr emotsiyadan qismlarga ajralmagan jamiyat tafakkurining darajasi. Xalq mentalligi tilning muhim konseptlarida dolzarblashadi.

Madaniyat tili – mavjud bo'lgan yoki qaytadan hosil bo'lgan tasavvurlar, tushunchalar, obrazlar va boshqa ma'naviy konstruksiyalar tuzilishining belgilar va ularning munosabatlari tizimi vositasida shakllanishi.

Submadaniyat – ikkinchi darajali, tobe madaniyat tizimi (masalan, yoshlar submadaniyati va h.k.).

Madaniy konnotatsiya – madaniyat kategoriyalaridagi denotativ yoki majoziy-motivlashgan ma'no jihatlarining talqini. Madaniy konnotatsiya til belgisidagi madaniyat darajasining ko'rsatkichini ifodalaydi. N. Yu. Shvedova rus tilidagi 20 ta umumiy ma'no kategoriyasini ajratib ko'rsatgan: jonlilik, harakat, holat, predmet, o'lchov, o'rin, vaqt va h.k. Mazkur kategoriyalar tilning ma'naviy sinchini tashkil qiladi. Biroq har bir xalq uchun ikkilamchi atovda qo'shimcha ko'chma ma'no kasb etgan maxsus majoziy-assosiativ mexanizmlar ham mavjud bo'ladi. Masalan, ruslarda *it* (salbiy hodisalar bilan bir qatorda) sodiqlik, vafodorlik, oddiylikni assotsiatsiyalaydi. Jumladan, *собачья верность, собачья преданность, собачья жизнь* kabi frazeologik birliklarda mazkur xususiyatlar o'z aksini topgan; beloruslarda *it* salbiy xususiyatlarni ifodalaydi: *ушыцца у сабачую скуру* ("layoqatsiz, dangasa odamga aylanish"), *собакам надшыты* ("yomon odam"); o'zbeklarda, qirg'izlarda va qator boshqa turkiy xalqlarda *it* haqoratni bildiradi. Ruslarda *cho'chqa* a) ifloslik, b) nonko'rlik, v) tarbiyasizlikni; inglizlarda *pig* ochofatni, o'zbeklar, qirg'izlar, qozoqlar va boshqa musulmon xalqlarida *cho'chqa* sof diniy nuqtayi nazardan o'ta haqoratni ifodalaydi; vietnamlarda *cho'chqa* ahmoqlik ramzi bo'lib keladi.

Shunday qilib, *it* va *cho'chqa* so'zlari turli xalqlarda turlicha belgilarni konnotatsiyalaydi. Bu esa mazkur xalqlar dunyo manzarasining shakllanishidagi ularning o'ziga xos, individual majoziy fikrlashini ko'rsatadi. Yuqoridagi misollar o'ziga xos qo'shimcha ma'nolar – konnotatsiyalar yuzaga kelishining har bir til, har bir madaniyat uchun xos ekanligini ko'rsatadi.

Lingvomadaniy konsept. Rus tilshunosligida *konsept* tushunchasi XX asrning birinchi choragida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. S. Askoldovning qarashicha, konseptlar vositasida turli millat vakillari muloqotga kirishadi, shunga ko'ra, konseptlarni yaratish va idrok qilish ikki

tomonlama kommunikativ jarayon hisoblanadi. Lisoniy makonda mavjud bo'lgan bunday tizim dunyo milliy manzarasining o'ziga xosligini belgilaydi⁸. XX asrning birinchi choragida konsept haqida mulohazalarga tanqidiy yondashiladi. Faqat 80-yillarga kelib, bu terminga ehtiyoj qayta paydo bo'ladi. Yu. S. Stepanov o'zining tadqiqotlarida mental shakllanishning mohiyatini ochishga harakat qilib, *konsept* so'zining etimologiyasiga murojaat qiladi. *Konsept* lotin tilidagi *conceptus* – “tushuncha” so'zining kalkasidir. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko'rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba'zan unga ta'sir ko'rsatadi. Inson o'zining individual, betakror madaniyatini saqlagan holda, konsept orqali xalqlarning madaniyatiga, turli millat vakillarining mental dunyosiga murojaat qiladi⁹. Konseptning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, shuningdek, adabiyotshunoslik fanlaridagi izohi o'zaro farqlanadi¹⁰. Ushbu termin tilshunoslikda o'tgan asrning 80-yillariga qadar *tushuncha* so'ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo'lsa¹¹, bugungi kunga kelib uning izohi *tushuncha* terminiga nisbatan kengayganini ko'rish mumkin. Binobarin, N.Yu. Shvedova konseptni tushuncha ekanligini, bu tushuncha ortida esa ijtimoiy yoki subyektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi, o'z tarixiy ildizlariga ega bo'lgan, xalqning umumiy tajribasini aks ettiradigan mazmun turishini ta'kidlagan¹².

Prof. N. Mahmudov lingvokulturologiyada konseptning o'rganilishi xususida shunday yozadi: “Lingvokulturologik tadqiqotlarda aynan konseptning ifodalanishi muammolariga juda katta e'tibor qaratilmoqda, internet materiallari bilan tanishganda, masalan, Rossiyadagi tilshunosliklarda bu yo'nalish nihoyatda keng tarqalganini ko'rish mumkin, bu boradagi ishlarni sanab, sanog'iga yetish mushkul. Hatto so'nggi yillarda yoqlangan nomzodlik dissertatsiyalarining juda katta qismi aynan u yoki bu tilda konseptning lingvokulturologik tadqiqiga bag'ishlangan”¹³.

Demak, konsept lingvokulturologiyada eng faol qo'llanuvchi birlik sanaladi. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlarini ifodalaydi. Masalan, *uy* konsepti o'zbek kishilarining tafakkurida quyidagicha assotsiatsiyalanadi:

- a) yashash joyi – bino – ko'p qavatli uy – hovli – xonadon – oila;
- b) katta, kichik, chiroyli, shinam, yorug', yangi, eski;
- v) mehribonlik uyi, dam olish uyi, madaniyat uyi.

⁸ Аскольдов, С. А. Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М. : Academia, 1997. – С. 267–280.

⁹ Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры [Текст] / Ю. С. Степанов. – М. : Академиче-ский проект, 2004.

¹⁰ Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественном литературном языке и в научном языке // Вопросы филологии. – Москва, 2001. -№ 1. –С. 35-47.

¹¹ Демьянков В.З. Курсатилга мақола.

¹² Шведова Н.Ю. Избранные работы. –М., 2005. –С.603.

¹³ Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари ва адабиёти. – Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 9.

Ko'chma ma'noli birliklarni yuzaga chiqaradi: *uy ichi* "oila a'zolari", *uyi buzilmoq* "er-xotinning ajralishi", *uyi kuymoq* "xonavayron bo'lmoq".

Lingvomadaniy konsept etnomadaniy xususiyatga ega bo'lgan va borliq haqidagi funksional ahamiyatga molik informatsiyani uzatadigan madaniyatning asosiy birligidir. U madaniy universalialarni ifodalaydi. Lingvomadaniy konsept tafakkurda mavjud bo'ladi, u o'zida kognitiv-ratsional va emotsional-psixologik mazmunni birlashtiradi. Lingvomadaniy konsept barcha til egalari uchun dunyoqarash modeli vazifasini o'taydi. Lingvomadaniy konsept milliy xarakterning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi madaniyat vositasi hisoblanadi.

Lingvokulturologiyada madaniyat konseptlari alohida tadqiq etiladi. Madaniyatning asosiy konseptlari jamoaviy til ongida muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniyatning asosiy konseptlari deganda mavhum otlar, xususan, vijdon, taqdir, qismat, iroda, gunoh, qonun, erkinlik, ziyolilar, vatan va h.k. tushuniladi. Madaniyat konseptlarini A. Ya. Gurevich ikki guruhga: "fazoviy", falsafiy kategoriyalar, ya'ni madaniyatning universal kategoriyalari (vaqt, makon, sabab, o'zgarish, harakat) hamda ijtimoiy kategoriyalar, ya'ni madaniyat kategoriyalari (erkinlik, huquq, haqiqat, mehnat, boylik, mulk)ga ajratadi.

V. A. Maslova bunga yana bir guruhni – milliy madaniyat kategoriyasini ham ilova qiladi¹⁴. Konseptlarni tahlil qilish jarayonida har qanday tilda madaniy o'ziga xos konseptlarning ko'pligi aniqlangan. Masalan, *kartoshka* konsepti madaniy o'ziga xos konseptlardan biri hisoblanadi. Kartoshka ruslar uchun nochor ovqatlanish etaloni, buni *сидеть на одной картошке* frazeologizmi misolida ham ko'rish mumkin; beloruslar uchun odatiy milliy taom, ikkinchi non, muhim ozuqa hisoblanadi. Yoki *non* konseptini olsak, o'zbeklar uchun non muhim ozuqa etaloni hisoblansa, koreys, yapon, xitoy xalqlari uchun muhim ozuqa hisoblanmaydi. Ular uchun *guruch* asosiy ozuqa etaloni sanaladi

Lingvokulturologiyaning fan sifatida shakllanishi. Tilshunoslikda XX asrning oxirlariga kelib "til madaniyat bilan bog'liq bo'lib qolmasdan, balki uning o'zi madaniyatdan o'sib chiqqan va uni ifodalaydigan vositadir" degan faraz qabul qilina boshlandi. Ayni paytda til madaniyatning yaratilish vositasi, rivojlanishi, saqlanishi (matnlar ko'rinishida) va uning tarkibiy qismidir. Chunki til vositasida madaniyatning moddiy va ma'naviy asarlari yaratiladi. Ana shu g'oya asosida ming yillar davomida shakllangan lingvokulturologiya fanning yangi, maxsus sohasi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Lingvokulturologiya tilshunoslikdagi antroposentrik paradigmaning mahsuli bo'lib, u so'nggi o'n yilliklar davomida rivojlanib kelmoqda.

XXI asrning boshlariga kelib lingvokulturologiya jahon tilshunosligidagi yetakchi yo'nalishlardan biriga aylandi. Lingvokulturologiya tilda va diskursda o'z aksini topgan va mustahkamlangan xalq madaniyatini o'rganadi. U birinchi

¹⁴ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.51.

navbatda, muayyan madaniyatning mif, afsona, urf-odat, an'ana, udum, taomil, ramzlarini va h.k.ni tadqiq etadi. Mazkur konseptlar madaniyatga taalluqli bo'lib, ular tilda maishiy va taomil muomalasi shaklida mustahkamlanadi.

V. N. Teliyaga ko'ra, lingvokulturologiya, avvalo, jonli kommunikativ jarayonlarni va ularda qo'llaniladigan til ifodalarining sinxron harakatdagi xalq mentaliteti bilan aloqasini tadqiq qiladi.

Lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida o'rganuvchi fan bo'lib, o'zaro aloqadorlikda bo'lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil qiladi. Binobarin, V.N. Teliya bu haqda shunday yozadi: "Lingvokulturologiya insoniy, aniqrog'i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandır. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo'lgan inson to'g'risidagi antropologik paradigmaga xos bo'lgan yutuqlar majmuasidir"¹⁵.

G.G.Slishkinga ko'ra, "Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog'i, insondagi madaniyat omiliga yo'naltirilgan. Lingvokulturologiyaning markazi madaniyat fenomenidan iborat bo'lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigmaga tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi"¹⁶.

N. Alefirenko lingvokulturologiyani quyidagicha tavsiflaydi:

- lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik bilan chambarchas bog'langan bo'lib, u sintezlovchi xususiyatga ega;

- lingvokulturologiyaning asosiy e'tibori tilda izohlanadigan madaniy dalillarga qaratiladi;

- lingvokulturologiya tilshunoslik fanlariga kiradi, shuning uchun uning tadqiqot natijalaridan ona tili va chet tillari o'qitish jarayonida amaliy foydalanish mumkin;

- lingvokulturologiya tadqiqotlarining asosiy yo'nalishlari: a) lisoniy shaxs; b) til madaniy qadriyatlarning semiotik gavdalantirish tizimi hisoblanadi¹⁷.

Lingvokulturologiyaning asosiy yo'nalishlari. Lingvokulturologiyada bugungi kunga qadar bir qancha yo'nalishlar shakllangan:

1. Muayyan ijtimoiy guruhlar, xalqning ko'zga ko'ringan davrdagi madaniy munosabatlari lingvokulturologiyasi, ya'ni aniq lingvokulturologik holatlarning tadqiq etilishi.

2. Xalqning muayyan davriga tegishli bo'lgan lingvomadaniy o'zgarishlarni o'rganadigan diaxronik lingvokulturologiya.

3. O'zaro aloqada bo'lgan turli xalqlarning lingvomadaniy ko'rinishlarini tadqiq qiladigan qiyosiy lingvokulturologiya.

¹⁵ Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. –М.: Школа "Языки русской культуры", 1996. –С. 222.

¹⁶ Слышкин Г.Г. От текста к символу. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. –М.: Издательский центр «Академия», 2000.

¹⁷ Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010. –С. 21.

4. Chog'ishtirma lingvokulturologiya. U endi rivojlanishga boshlagan bo'lib, ayrim tadqiqotlarda o'z aksini topgan. Masalan, M.K. Golovanivskaya "Rus tili sohibi nuqtayi nazaridan fransuz mentaliteti" nomli tadqiqotida fransuz mentaliteti xususiyatlarini rus tili va madaniyati sohibining nuqtayi nazaridan o'rgangan. Tahlil materiali sifatida rus va fransuz tillaridagi taqdir, xavf, omad, jon, vijdon, fikr, g'oya va h.k. mavhum otlar xizmat qilgan.

5. Geografik lug'atlar (qarang: Amerikana. Англо-русский лингвострановедческий словарь / Под ред. Н.В.Чернова. - Смоленск, 1996; Мальцева Д. Г. Германия: страна и язык: Лингвострановедческий словарь. - М., 1998; Муравлева Н.В. Австрия: Лингвострановедческий словарь. - М., 1997 va h.k.)ni tuzish bilan shug'ullanadigan lingvomadaniy leksikografiya.

Qayd qilinganlar orasida oxirgi yo'nalishning faol rivojlanganligini ko'rish mumkin. Masalan, D. G. Malsevaning lug'ati 25 mavzuiy bo'limni o'z ichiga oladi. Ularda Germaniyaning geografik realiyalari, iqlimi, o'simlik va hayvonot dunyosi, tarixi, urf-odatlar, an'analari, afsonalari, aforizmlari, turli bayram va marosimlari, diniy aqidalari, pul birligi, o'lchov birligi, sanoati, savdosi, fan va texnikasi, san'ati, ta'limi, milliy taomlari, me'moriy obidalari, milliy xarakteri va h.k. ni ifodalaydigan til birliklari aks etgan. Bunday lug'atlar asosida til va madaniyatning o'zaro aloqasini atroflicha o'rganish mumkin.

Lingvokulturologik tadqiqotlarda, asosan, quyidagi masalalarni tadqiq etilganini ko'rish mumkin: 1) muayyan nutqiy janrning lingvokulturologik xususiyatlari. Bunda miflar, xalq og'zaki ijodiga xos janrlar tili o'rganilgan; 2) muayyan uslubda yozilgan asardagi lingvomadaniy konseptning ifodalanishi tadqiqi. Bunda asosan badiiy-nasriy asarlar tili tahlil etilgan; 3) qiyosiy yo'nalishdagi tadqiqotlar. Bunda ko'proq rus tilidagi birliklar ingliz, nemis, fransuz tillari bilan qiyoslangan; 4) lingvokulturologiyaning pedagogika fani bilan bog'liq jihatlari. Bunda ijtimoiy fanlarda o'quvchi va talabalarga lingvokulturologik birliklarni aniqlash va tahlil etish maqsad qilib olingan.

O'zbek tilshunosligida lingvokulturologik tadqiqotlar oxirgi o'n yilliklarda paydo bo'la boshladi. Jumladan, Z.I.Soliyevaning nomzodlik ishida o'zbek va ingliz tillaridagi sentensiya, ya'ni axloqiy-ta'limiy xarakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlari yoritilgan¹⁸. R.S.Ibragimovaning nomzodlik dissertatsiyasida *ayol* konseptining o'zbek va fransuz tillarida ifodalanish yo'llari tadqiq etilgan¹⁹. D. Xudoyberganovanning "Matnning antroposentrik tadqiqi" nomli monografiyasining alohida bobi o'zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan²⁰. Shuningdek, professor N. Mahmudovning "Tilning

¹⁸ Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф. дисс...канд.филол.наук. –Ташкент, 2010. –С.25.

¹⁹ Ибрагимова Р.С. Француз ва ўзбек тилларида *АЁЛ* концептининг лингвокогнитив тадқиқи: Филол. фанлар номзоди... дис.автореф. –Тошкент, 2012.

²⁰ Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013.

mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...” nomli maqolasida lingvokulturologiyaning mohiyati va bu sohadagi muammolar ko‘rsatib berilgan²¹.

Lingvokulturologiya maktablari. XX asrning oxiriga kelib Moskvada to‘rtta lingvokulturologik maktab yuzaga keldi:

1. Yu.Yu. Stepanov maktabining maqsadi madaniyatning davomiyligini diaxron nuqtayi nazardan tasvirlashdir. Yo‘nalish turli davrlarda yaratilgan matnlar yordamida, ya‘ni tilning faol egasi emas, balki tashqi kuzatuvchisi sifatida ish ko‘radi.

2. N.D. Arutyunova maktabi turli xalqlar va davrlarga oid matnlardagi umummadaniy terminlarni tadqiq etadi. Mazkur madaniy terminlar ham tilning faol egasi emas, balki tashqi kuzatuvchisi nuqtayi nazaridan o‘rganiladi.

3. V.N. Teliya maktabi Rossiyada va xorijda frazeologizmlarning lingvokulturologik tahlil qilish bilan tanilgan. V.N.Teliya va uning shogirdlari lisoniy mohiyatlarni jonli til egasining refleksi nuqtayi nazaridan tadqiq qilishadi. Ya‘ni bu madaniyat semantikasini bevosita til va madaniyat subyekti orqali egallashga qaratilgan yo‘nalishdir.

4. V.V. Vorobyev, V. M. Shaklein maktabi. Ular Ye.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarovlarning ta‘limotlarini rivojlantirishdi.

Shunday qilib, lingvokulturologiya jonli milliy tilda va til jarayonlarida namoyon bo‘ladigan moddiy va ma‘naviy madaniyatni o‘rganadigan ijtimoiy fandir. U tilni madaniyatning yaratilish vositasi, rivojlanishi, saqlanishi va namoyon bo‘lishidek eng muhim vazifasini belgilab beradi.

Mavzu bo‘yicha savollar

1. Lingvokulturologiyaning fan sifatida shakllanishi;
2. Lingvokulturologiyaning asosiy yo‘nalishlari ;
3. Lingvokulturologiya maktablari haqida sozlab bering.

3-MAVZU

LINGVOKULTUROLOGIYA METODOLOGIYASI VA METODLARI

Reja:

1. Fanlar metodologiyasi
2. Lingvokulturologiyaning metodlari

Tayanch so‘z va iboralar: metodologiya, bilish faoliyati, falsafiy metodologiya, umumfan metodologiyasi, xususiy metodologiya, tadqiqot metodi, dialektik metod, makrokomponent model, psixosotsiokulturologik eksperiment.

²¹ Маҳмудов Н. “Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб...”// Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 3-16.

Fanlar metodologiyasi. Metodologiya va tadqiqot metodidan xoli birorta ilmiy asar mavjud bo'lmaydi. Shunday ekan, fanda ilmiy tadqiqot metodologiyasi va metod tushunchalari markaziy o'rinni egallaydi.

Metodologiya bilish jarayoniga dunyoqarash tamoyillarini qo'llashdir. Metodologiya metodlarning umumiy nazariyasi sifatida insonning bilish faoliyatida qo'llanilgan metodlarni umumlashtirish zarurati bilan dunyoga keldi. Dialektik metod maxsus ilmiy metodlarga, ya'ni turli fanlarga oid metodlarga ta'sir qiluvchi ta'limot bo'lgani uchun uni metodologiya, ya'ni ilmiy tadqiqot usuli bo'lgan metodlar haqidagi ta'limot deb yuritdilar. Dastlab metodologiya muammolari falsafa doirasida ko'rila boshlandi.

Falsafa metodologiyaga tamoyillar hamda usullarni nazariy va amaliy faoliyatlarni tashkil qilish tizimi, shuningdek, mazkur tizimni o'rganadigan ilm sifatida qaraydi²². Metodologiya nazariyadan farqli o'laroq, yangi bilim bermaydi, ta'limotdan farqli o'laroq, amaliyotning asosi bo'lib xizmat qilmaydi, biroq fanda shunday unsurlarni rivojlantiradiki, ularsiz mazkur fanning o'zi rivojlana olmaydi.

Metodologiya – bu fanning rivojlanish ta'limoti, ta'limot – bu metodologiyaning nazariyadan amaliyotga o'tishi. Har qanday fanning metodologiyasi (jumladan, lingvokulturologiyaning ham) uch darajani o'z ichiga oladi:

Falsafiy metodologiya – eng oliy daraja bo'lib, u uchun Geraklit, Platon, Kant, Fixte, Shelling va h.k. tomonidan shakllantirilgan dialektikaning qonunlari, tamoyillari va kategoriyalari muhimdir. Bular qarama-qarshilikning birligi va kurashi, inkorni inkor etish qonunlari, umumiylik, xususiylik va alohidalik hamda boshqa kategoriyalardir.

Umumfan metodologiyasi – hodisalarni o'rganish metodlari va tamoyillarini turli fanlar tomonidan rivojlantirilishidir. Ular kuzatish, eksperiment, modellashtirish va talqindan iborat. Umumfan metodologiyasi fanlarning taraqqiy etishi bilan birga o'zgarib boradi va natijada yangi metodlar shakllanadi, eski metodlar modifikasiya qilinadi.

Xususiy metodologiya konkret fanlarning, binobarin, lingvokulturologiyaning ham metodlaridir.

Metodologiya va metod o'zaro chambarchas bog'langan bo'lib, u o'rganilayotgan hodisaga nisbatan muayyan yondashuvni, muayyan usullar majmuyini bildiradi. Shuning uchun ham metod har doim tizim hisoblanadi. Uning xususiyati tadqiqotning obyekti va predmeti bilan belgilanadi. Har qanday metod umumfalsafiy nazariyalarga bevosita va bilvosita bog'liq bo'ladi.

Hozirgi kunda metodologiya, ilmiy tadqiqot metodologiyasi ma'lum bir fanda qo'llaniladigan xilma-xil metodlar, tahlil usullari haqidagi ta'limot emas, balki tadqiqotchining tadqiqot manbayini, obyektni qanday tushunishi va unga qanday yondashishi, tadqiqotchining dunyoqarashini nazarda tutadi.

²² Философский энциклопедический словарь. - М., 1983. - С. 365.

Lingvokulturologiyaning metodlari. *Lingvokulturologiyaning metod-lari* til va madaniyatning o‘zaro aloqasini tahlil qilishda foydalanadigan tahliliy amallar va tadbirlar yig‘indisidir. Lingvokulturologiya fanning integrativ, ya’ni kulturologiya, tilshunoslik, etnolingvistika va madaniy antropologiya tadqiqotlari natijalarini o‘zida mujassamlashtirgan sohasi bo‘lgani uchun ham unda “til va madaniyat” markazi atrofida to‘plangan qator bilish metodlari va yo‘nalishlari qo‘llaniladi. Lingvokulturologik tahlil jarayonlarida kulturologiya va tilshunoslik metodlari tanlab qo‘llaniladi.

Har qanday ilmiy tadqiqotning aniq metodi o‘zining qo‘llanish chegarasiga ega. Biroq o‘zaro aloqada bo‘lgan til va madaniyat shunchalik ko‘p qirraliki, ularning tabiati, funksiyalari va genezisini bir metod vositasida bilish mumkin emas. Shuning uchun ham bu sohada bir-birini to‘ldiruvchi qator metodlarning qo‘llanilishi g‘oyat tabiiydir²³.

Lingvokulturologiyada lingvistik, kulturologik, sotsiologik (kontent-tahlil, freym tahlil metodika), etnografik (tasvirlash, tasniflash va h.k.) metodlarni qo‘llash mumkin. Mazkur metodlar turli tamoyillari va tahlillari bilan bir-birini o‘zaro to‘ldirib, lingvokulturologiyaga murakkab obyekt bo‘lgan til va madaniyatning o‘zaro munosabatini tadqiq etish imkonini beradi.

Til va madaniyatning o‘zaro munosabatini o‘rganish uchun J. Lakoff *metaforalarni tahlil qilish apparatini* taklif qiladi. Chunonchi, metaforalarning kognitiv nazariyasi nima uchun chet tillaridagi ba’zi iboralar oson tushuniladi, hatto ular o‘zlashtiriladi, boshqalarini esa tushunish qiyin ekanligini izohlab beradi. Ushbu metod qiyoslanilayotgan tillar orasidagi kognitiv nomuvofiqlikni aniqlashga yordam beradi. Bunday farqlar tasodifiy bo‘lmaydi, ular u yoki bu xalq tomonidan dunyo hodisalarini o‘ziga xos tarzda tushunilishidan dalolat beradi.

V. N. Teliya lingvokulturologik tasvir uchun ma’noning *makrokomponent modelini* taklif qiladi. Mazkur model informatsiyaning quyidagi yetti blokini o‘z ichiga oladi: *presuppozitsiya, denotatsiya, ratsional baho, belgining motivatsion asosi, emotsional va emotiv baholar* haqidagi ma’lumotlar, shuningdek, belgini qo‘llash sharoitlari bahosi. Har bir blok mental strukturalarni qayta ishlash amallarini ko‘rsatuvchi kognitiv operator tomonidan kiritiladi²⁴.

Tadqiqotchilar tomonidan lingvokulturologik tasvirda psixosotsiokulturologik eksperimentdan keng foydalanish va matnlarni lingvokulturologik tahlil qilish ham tavsiya qilinadi.

Mavzu bo‘yicha savollar

1. Fanlar metodologiyasi;
2. Lingvokulturologiyaning metodlari bo‘yicha sozlab bering.

²³ Маслова В. А. Лингвокультуроология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.34.

²⁴ Кўрсатилган асар, 35-бет.

4-MAVZU
ANTROPOSENTRIK PARADIGMA VA UNING
LINGVOKULTUROLOGIYADAGI O'RNI

Reja:

1. Antroposentrik paradigma
2. Lingvokulturologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi

Tayanch soʻz va iboralar: paradigma, lingvistik paradigma, antroposentrik paradigma, til, til egasi, shaxs, lisoniy ong, tafakkur, faoliyat, mentallik, madaniyatshunoslik, etnolingvistika, sotsiolingvistika, lingvomamlakatshunoslik, etnopsixolingvistika.

Antroposentrik paradigma. Ilmiy paradigma (yunoncha “misol, namuna”) fan obyektini, uning muayyan davrda hokim boʻlgan nazariy tushunchalarini oʻrganishga yoʻnaltirilgan va shu asosda fanning turli boʻlimlarida oʻxshash boʻlgan, oʻzaro bogʻlangan muayyan tadqiqot metodikalarining majmuyidir. Ilmiy metodologiya va ilmiy metodlardan farqli oʻlaroq, aniq tarixiy xususiyatga va ijtimoiy-madaniy tarqalish chegarasiga ega. Mazkur termin 1962-yilda amerikalik faylasuf va tarixchi T. Kunning mashhur “Ilmiy inqiloblar strukturasi” («Структура научных революций» rus tiliga 1977-yilda tarjima qilingan) asarida muomalaga kiritilgan.

T. Kunga koʻra paradigma oʻz tadqiqot faoliyatiga va obyektiga ega boʻlgan, mushtarak ilmiy va falsafiy gʻoyalar bilan birlashgan u yoki bu ilmiy yoki falsafiy hamjamiyatlar tomonidan qoʻllaniladigan oʻziga xos metodlar va usullar yigʻindisidir. Masalan, XIX va XX asrlarning paradigmalari qiyoslanilganda, XIX asrni tarixiylik, XX asrni esa strukturalizm belgisi ostida kechganligini koʻrish mumkin. T. Kun paradigmalarning bunday oʻzgarishini “ilmiy inqilob”, deb ataydi. Binobarin, ilmiy paradigma falsafa, fan, sanʼat, adabiyot, ijtimoiy hayot va h.k.ning yetakchi tamoyillari va metodlarini birlashtirgan umummadaniy paradigmaning bir qismi hisoblanadi. Masalan, strukturalizmning ilmiy paradigmasi pozitivizmning madaniy paradigmasiga kiradi²⁵.

Maʼlumki, lingvistikada (umuman, ijtimoiy fanlarda) paradigmalar bir-birini oʻzgartirmaydi, biroq biri boshqasini toʻldiradi, ayni paytda biri ikkinchisiga eʼtibor bermagan holda birga yashaydi. Anʼanaviy tarzda ilmiy paradigma uch turga ajratiladi: qiyosiy-tarixiy, sistem-struktur va antroposentrik.

²⁵ Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С. 6.

Tilshunoslikda ilk ilmiy paradigma qiyosiy-tarixiy paradigma sanaladi. Chunonchi, qiyosiy-tarixiy metod til tadqiqining dastlabki xususiy metodi bo'lgan. Sistem-struktur paradigmada asosiy e'tibor predmyetga, narsaga, otga qaratilgani uchun so'z diqqat markazida bo'lgan. Hozir ham tilni sistem-struktur paradigma doirasida tadqiq qilish davom etmoqda. Bu paradigma tarafdorlarining soni ham talaygina. Hali ham mazkur paradigma asosida darsliklar, akademik grammatikalar yozilmoqda. Shubhasiz, sistem-struktur paradigma doirasida amalga oshirilgan fundamental tadqiqotlar nafaqat hozirgi, balki kelajakda boshqa paradigmalar asosida izlanish olib boradigan tilshunoslar uchun ham qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Antroposentrik paradigma bu tadqiqotchilar qiziqishlarining obyektidan subyektaga o'zgarishi, yo'naltirilishi, ya'ni insonning tilda, tilning esa insonda tahlil qilinishidir. I. A. Boduen de Kurtene ta'biri bilan aytganda, "til faqat til jamoasini tarkib toptirgan individual miyalarda, ko'ngillarda va individlarning psixikasida mavjud bo'ladi".

Tilning antroposentrik g'oyasi zamonaviy tilshunoslikning asosini tashkil qiladi. Bugungi kunda lingvistik tahlilning maqsadi, til tizimlarining turli tavsifini shunchaki aniqlash bilan hisoblasha olmaydi. Til kishilik jamiyatida vujudga kelgan ko'p qirrali hodisa: u sistema va antisistema, faoliyat hamda ushbu faoliyatning mahsuli, ruh va moddiyat va h.k. Yu. S. Stepanov tilning murakkab mohiyatini yortish uchun uni bir necha obrazlar ko'rinishida taqdim etgan bo'lsa-da, ulardan hech biri tilning barcha qirralarini to'liq ochib berolmaydi: 1) til *individning tilidir*; 2) til - *til oilalari a'zosi*; 3) til – *struktura*; 4) til – *tizim*; 5) til – *tur va xususiyat*; 6) til – *kompyuter*; 7) til – *fikrlar makoni va "ruhning uyi"* (M. Xaydegger), ya'ni til *insonning murakkab kognitiv faoliyatidir*. XX asrning oxiriga kelib bularga yana bir ta'rif qo'shildi: til – *madaniyat mahsuli*, uning muhim tarkibiy qismi, yashashining sharti, madaniy kodlarning shakllanish omilidir.

Antroposentrik paradigma nuqtayi nazaridan inson dunyoni o'zini bilish, o'zining nazariy va amaliy faoliyati orqali taniydi. Masalan, hech qanday mavhum nazariya nima uchun olov hissi haqida o'ylaganda *sevgi olovi, yurak otashi, iliq do'stlik* va h.k. haqida gapirilishini izohlay olmaydi. Barcha narsalarning o'z o'lchovida anglash insonga uning ongida narsalarning antroposentrik tartibini ijod qilish huquqini beradi. Uni maishiy emas, balki ilmiy darajada tadqiq qilish mumkin bo'ladi. Insonning miyasida, ongida mavjud bo'lgan bu tartib uning ma'naviyatini, qadriyatlarini va xatti-harakati motivlarini belgilaydi. Bularning barchasini inson nutqini, xususan, uning eng ko'p qo'llaydigan ifodalarini tadqiq qilish orqali tushunish mumkin.

Tilshunoslikda antroposentrik tilshunoslik (yoki antroposentrik paradigma; neolingvistika) sohasining shakllanishi til egasi – so'zlovchi shaxs omilining tadqiq etish bilan bog'liqdir. "Tilshunoslikda antroposentrik burilishning yuzaga kelishi shu bilan izohlanadiki, tadqiqotchilarning diqqati "til qanday qurilgan" degan

masaladan “til qay tarzda amal qiladi” degan masalaga ko‘chdi... Tilning qay tarzda amal qilishini tadqiq etish uchun esa tilni uning egasi bo‘lgan shaxs omili nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqish kerak bo‘ladi”²⁶.

Zamonaviy tilshunoslikda til tizimini antroposentrik nuqtayi nazardan o‘rganish, asosan, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmalolingvistika hamda lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlarda amalga oshiriladi.

Taniqli o‘zbek tilshunosi, prof. N. Mahmudovning tilshunoslikda antroposentrik paradigmaning shakllanishi haqida quyidagi fikrlarni bayon qiladi: “Tilning ana shunday obyektiv xususiyatiga muvofiq ravishda antroposentrik paradigmadagi inson asosiy o‘ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi. Mutaxassislar taniqli rus adibi S.Dovlatovning “inson shaxsiyatining 90 foizini til tashkil qiladi” degan hikmatomuz gapini tilga oladilar. V.A. Maslova ta’kidlaganiday, inson aqlini, insonning o‘ziday, tildan va nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqarida tasavvur etib bo‘lmaydi”²⁷.

Ayrim tilshunoslarning fikricha, antroposentrik paradigma o‘tgan asrda strukturalizm muvaffaqiyatlari natijasi sifatida yuzaga kelgan “o‘zida va o‘zi uchun” tamoyilini butunlay chetga surib qo‘ydi²⁸. Bunda asosiy e’tibor nutqiy faoliyat bajaruvchisi, ya’ni nutq tuzuvchi va uni idrok etuvchi til egasiga qaratildi.

Ilmiy paradigmaga “til egasi” kategoriyasining kiritilishi tilshunoslikda, shaxs, lisoniy ong, tafakkur, faoliyat, mentallik, madaniyat kabi tushunchalarning yanada faollashuvini taqozo etadi²⁹.

2. 2. Lingvokulturologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi

Til, madaniyat, etnosning o‘zaro munosabati va aloqasi masalasini o‘rganish fanlararo muammo hisoblanadi. Mazkur muammoning yechimini falsafa va sotsiologiyadan tortib, etnolingvistika va lingvokulturologiyagacha bo‘lgan bir necha fanlarning birgalikdagi sa’y-harakatlari bilangina hal qilish mumkin. Masalan, lisoniy tafakkurning etnik masalalari bilan lingvistik falsafa, etnik, ijtimoiy yoki guruhlar muloqotining o‘ziga xos lisoniy jihatlari bilan psixolingvistika va h.k. shug‘ullanadi.

Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo‘nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Tadqiqotchilarning qayd qilishicha, “lingvokulturologiya” (lot. lingua “til”; cultus “hurmat qilish, ta’zim qilish”; yunon. “ilm, fan”) termini V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi

²⁶ Дорофеев Ю. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики // http://www.Nbuu.Cov.ua/portal/Sog-Gum/Is_2008-17/dorofeev/pdf.

²⁷ Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 6-7.

²⁸ Каранг: Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: Становление антропологической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – №1. – С. 64.

²⁹ Седов К.Ф. Дискурс и личность. – С.5.

(Yu.S.Stepanov, A.D.Arutyunova, V.V.Vorobyev, V.Shaklein, V.A.Maslova) tomonidan olib borilgan izlanishlar bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘lgan³⁰.

Madaniyatshunoslik (kulturologiya) insonni ijtimoiy va madaniy hayotidagi uning tabiat, jamiyat, tarix, san‘at va boshqa sohalarga ko‘ra o‘zini o‘zi anglashini tadqiq etsa, *tilshunoslik* tilda olam lisoniy manzarasining mental modellar ko‘rinishida aks etadigan va qayd qilinadigan inson dunyoqarashini o‘rganadi. Lingvokulturologiyaning predmeti o‘zaro chambarchas aloqada, muloqotda bo‘lgan til va madaniyat sanaladi.

Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasidir. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o‘zaro aloqasini, o‘zaro ta‘sirini, tilda o‘z aksini topgan xalq madaniyatining ko‘rinishlarini tadqiq etadi.

Lingvokulturologiya *etnolingvistika* va *sotsiolingvistika* bilan chambarchas aloqadadir. Hatto V.N.Teliyaga ko‘ra, lingvokulturologiya etnolingvistikaning tarkibiy qismidir. Biroq lingvokulturologiya ham, etnolingvistika ham o‘z mohiyatiga ko‘ra alohida fanlardir.

Etnolingvistika yo‘nalishining ildizlari Yevropada V.Gumboltdan boshlanib, Amerikada F.Boas, E.Sepir va B.Uorf; Rossiyada D.K.Zelenin, Ye.F.Karskiy, A.A.Shaxmatov, A.A.Potebnya, A.N.Afanasyev, A.I.Sobolevskiy va boshqalarlarning izlanishlariga borib taqaladi. V.A.Zveginsev etnolingvistikani tilning jamiyat ijtimoiy strukturasi yoki xalqning madaniyati, an‘analari, urf-odatlar bilan aloqasini o‘rganadigan yo‘nalish sifatida tavsiflagan edi. Zamonaviy etnolingvistikaning markazida tilning leksik tizimidagi faqat muayyan moddiy va madaniy-tarixiy majmualar: madaniyat shakllari, urf-odatlar, udumlar bilan o‘zaro munosabatdagi elementlari bo‘ladi. Mazkur yo‘nalishni ikki alohida tarmoqqa ajratish mumkin: 1) *etnik hududlarni tilga ko‘ra rekonstruksiya qilish* (R.A. Ageyeva, S.B.Bernshteyn, V.V.Ivanov, T.V.Gamkrelidze va h.k.ning tadqiqotlari); 2) *xalqning moddiy va ma‘naviy madaniyatini til ma‘lumotlariga ko‘ra rekonstruksiya qilish* (V.V. Ivanov, V.N.Toporov, T.V.Sivyan, T.M.Sudnik, N.I.Tolstoy va uning maktabi).

Kishilik madaniyati ayni ehtiyojni har xil yo‘llar vositasida qondirishga yo‘nalgan turli etnik madaniyatlar yig‘indisidan iboratdir. Etnik o‘ziga xosliklar, jumladan, turli vaziyatlarda kishilar qanday ishlashadi, qanday dam olishadi, qanday ovqatlanishadi, qanday gaplashishadi va h.k. har joyda namoyon bo‘ladi. N.I.Tolstoyga ko‘ra, etnolingvistikaning maqsadi dunyo xalqlarining folklor manzarasi, stereotiplarini ochib berishdir.

Sotsiolingvistika tilshunoslikning tilni va uning mavjud bo‘lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog‘liqligini o‘rganadigan sohasidir. Ijtimoiy sharoitlar deganda, amaldagi til rivojlanayotgan tashqi shart-sharoitlar majmuyi: mazkur tildan

30 Телия В.Н.Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. –М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996.

foydalanayotgan kishilar jamiyati, bu jamiyatning ijtimoiy strukturasi, til egalarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, madaniyat va bilim darajasi, yashash joyi orasidagi farqlari, shuningdek, ularning muloqot vaziyatiga bog‘liq nutqiy muomalasidagi farqlar tushuniladi. Demak, *sotsiolingvistika* tilning jamiyat hayotidagi roli, uning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy funksiyalari, ijtimoiy omillarning tilga bo‘lgan ta’sir mexanizmi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganadigan tilshunoslik sohasidir.

Lingvokulturologiyani *lingvomamlakatshunoslik*dan ham ajratish lozim. *Lingvomamlakatshunoslik* va *lingvokulturologiya* o‘rganish obyektlariga ko‘ra bir-biridan farq qiladi. *Lingvomamlakatshunoslik* tilda o‘z aksini topgan milliy realiyalarni o‘rganadi. Ye.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarovlarga ko‘ra, milliy realiyalar muqobilsiz til birliklari bo‘lib, ular mazkur madaniyatga xos bo‘lgan hodisalarni ifodalaydi.

Lingvokulturologiya *etnopsixolingvistika* bilan ham chambarchas aloqada bo‘ladi. *Etnopsixolingvistika* nutqiy faoliyatda muayyan an‘analarni bilan bog‘liq muomala elementlarining qanday paydo bo‘lishini, turli til egalarining verbal va noverbal muloqotidagi farqlarni o‘rganadi; nutqiy etiket va “dunyoning rangli manzarasi”ni, turli xalqlardagi ikki tillilik va ko‘p tillilik hodisalarini tadqiq etadi. *Etnopsixolingvistikaning* asosiy tadqiqot metodi *assotsiativ eksperiment* bo‘lsa, lingvokulturologiya o‘rniga ko‘ra tilshunoslik va madaniyatshunoslikning turli metodlaridan foydalanadi.

Mavzu bo‘yicha savjllar

1. Antroposentrik paradigm tushunchasi va uning xususiztlari haqida so‘zlang.
2. Lingvokulturologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi haqida so‘zlang.

5-MAVZU

TIL, MADANIYAT, INSON VA ULARNING O‘ZARO ALOQASI

Reja:

1. Til va madaniyat
2. Madaniy antropologiya va lingvokulturologiya
3. Til va madaniyatning o‘zaro aloqasi
4. Olamning lisoniy manzarasi
5. “Geshtalt” tushunchasi

Tayanch so‘z va iboralar:

til, madaniyat, mentalitet, milliy xarakter, qadriyatlar yig'indisi, milliy komponent, muloqot vositasi, antropologiya, fizik antropologiya, madaniy antropologiya, lingvokulturologiya jamiyat, milliy ruh, moddiy va ma'naviy madaniyat, madaniyatning milliyligi, tilning ichki shakli, kumulyativlik, ommaviy adresat, semiotik tizim, milliy mentallik, olam manzarasi, olamning lisoniy manzarasi, olamning konseptual manzarasi, olamning antroposentrik manzarasi, lisoniy shaxs, insonning olamga munosabati, lisoniy geshtaltlar.

Til va madaniyat. Til – madaniyatning ko'zgusi bo'lib, unda nafaqat insonni o'rab olgan real borliq, uning real yashash sharoitlari, balki xalqning ijtimoiy o'zini o'zi anglashi, uning mentaliteti, milliy xakteri, hayot tarzi, an'analari, urf-odatlari, axloqi, qadriyatlar yig'indisi va dunyoqarashi ham aks etadi.

Til – madaniyat xazinasini, sandig'i, majmuyidir. U leksika, grammatika, iboralar, maqol va matallar, folklor, badiiy va ilmiy adabiyot, og'zaki va yozma nutqda madaniy qadriyatlarni saqlab keladi³¹.

Til – madaniyat tashuvchisi bo'lib, u ajdodlardan avlodlarga milliy madaniyat xazinasini meros qilib qoldiradi. Yosh avlod ona tili barobarida ajdodlarning boy madaniy tajribasini ham o'zlashtiradi.

Til – madaniyatning quroli, vositasidir. U xalq madaniyati vositasida inson shaxsiyatini, til sohibini shakllantiradi.

Demak, til "bizning hayot tarzimizni tavsiflovchi ijtimoiy meros qilib olingan malaka va g'oyalar majmuyi"³² sifatida madaniyatdan tashqarida mavjud bo'lolmaydi. Til inson faoliyatlarining biri sifatida madaniyatning tarkibiy qismi hisoblansa-da, tafakkur shakli va muloqot vositasi sifatida madaniyat bilan bir qatorda turadi.

Agar tilga uning strukturasi, vazifalari va uni o'zlashtirish jihatidan qaraladigan bo'lsa, u holda ijtimoiy qatlam yoki madaniyatning komponenti tilning tarkibiy qismi bo'ladi. Ayni paytda madaniyatning komponenti til orqali xabar qilinadigan qandaydir madaniy informatsiya emas. U tilning barcha sathlariga tegishli bo'lgan tilga xos ajralmas xususiyatdir.

Til – kishilar oqimini xalqqa aylantiradigan, mazkur nutq jamoasining o'zini o'zi anglashi, madaniyati, an'analarini saqlashi va ularni meros qilishi orqali millatni shakllantiradigan kuchli ijtimoiy vositadir.

"Til madaniyatning milliy komponentlari orasida birinchi o'rinda turadi. Til birinchi navbatda, madaniyatga kishilik jamiyatining ham muloqot vositasi, ham ushbu muloqotni uzib qo'yuvchi vosita bo'lishiga yordam beradi. Til – uning sohiblarining muayyan jamoaga tegishli ekanini ko'rsatadi. Xalqning o'ziga xos asosiy xususiyati bo'lgan tilga "ichki" va "tashqi" jihatdan yondashish mumkin.

³¹ Robins R. H. General Linguistics. An Introductory Survey. –London, 1971. –P. 27; Верецагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. –М., 1990. –С. 26.

³² Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи // Избранные труды по языкознанию и культурологии. –С 185.

Tilga “ichki” jihatdan yondashilganda, u etnik integratsiyaning bosh omili sifatida namoyon bo‘lsa, “tashqi” jihatdan yondashilganda, u xalqning etnik farqlarini ko‘rsatadi. Bu ikki qarama-qarshi funktsiyani o‘zida dialektik birlashtirgan til bir tomondan xalqning o‘z-o‘zini saqlash vositasi, ikkinchi tomondan uni “o‘ziniki” va “begona”ga ajratish vositasi bo‘lib xizmat qiladi”³³.

Madaniy antropologiya va lingvokulturologiya. Inson madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi masalasi bilan madaniy antropologiya shug‘ullanadi. Antropologiya nomidan ham ko‘rinib turganidek, inson haqidagi fandir. Biroq inson haqidagi fanlar qatoriga barcha gumanitar va ayrim tabiiy fanlar (tibbiyot va qisman biologiya) ham kiradi. Inson haqidagi fanlarning ko‘p bo‘lishi tabiiy, chunki, inson murakkab, ko‘pqirrali mohiyatdir. Shuningdek, mazkur fanlarning barchasi markazida inson bo‘lgan kishilik jamiyatida rivojlanadi.

Demak, inson haqidagi qator fanlar inson hayotining turli tomonlarini, uning fizik (biologiya, tibbiyot) va ma‘naviy (psixologiya, falsafa, filologiya) mohiyatini, uning faoliyatini (iqtisod, sotsiologiya), uning shakllanishi va rivojlanishini (tarix) o‘rganadi. Mazkur fanlarning barchasi o‘rganish obyekti jihatidan bir-biri bilan chambarchas bog‘langan va ular bir butun “organizm”ni tashkil qiladi.

Antropologiya qayd qilingan inson haqidagi fanlardan ajralib turadi. U insonning boshqa jihatlarini birlashtirishga harakat qilib, uning fizik va madaniy rivojlanish jarayonini global va har tomonlama o‘rganadi.

Antropologiya fizik antropologiya va madaniy antropologiyaga ajraladi. Fizik antropologiya turli irq-larga mansub bo‘lgan insonning biologik kelib chiqishi va uning fizik tuzilishining evolyutsiyasini o‘rganadi. Madaniy antropologiya inson madaniyatining shakllanishi va rivojlanishini o‘rganadi.

Shunday qilib, madaniy antropologiya insoniyat madaniy rivojlanishining umumiy muammolarini o‘rganuvchi, o‘zida barcha gumanitar fanlar bilimlarini mujassamlashtiruvchi, insonni “Inson” qiluvchi va uni hayvonot dunyosidan ajratuvchi noyob jihatlarini tadqiq etuvchi favqulodda keng fundamental fan hisoblanadi. Binobarin, hayvonlarda muayyan xatti-harakatlar tizimi mavjud bo‘lsa-da, ularda madaniyat mavjud emas.

Madaniyat madaniy antropologiyaning predmeti sifatida millat, sinf, guruhlarining muayyan davrdagi hayot tarzini tarkib toptiradigan kishilik jamiyati faoliyatining natijalari yig‘indisidir.

Madaniy antropologiya madaniyat rivojining barcha qirralarini, xususan, insonning hayot tarzi, mentaliteti, milliy xarakteri, ma‘naviy, ijtimoiy va ishlab chiqarish faoliyatini tadqiq etadi. Madaniy antropologiya insonning madaniyatni muloqot orqali rivojlantirishdek nodir qobiliyatini o‘rganadi, til va madaniyatning o‘zaro aloqasiga alohida e‘tibor qaratadi.

³³ Антипов Г. А., Донских О. А., Марковина И. Ю., Сорокин Ю. А. Текст как явление культуры. –Новосибирск, 1989. –С. 75.

Soʻnngi yillarda til va madaniyat masalalarini *lingvokulturologiya* fani atroflicha oʻrganishga kirishdi. V. V. Vorobevning yozishicha, “bugungi kunda lingvokulturologiyani muayyan yoʻl bilan saralangan madaniy qadriyatlar majmuyini oʻrganadigan, nutqni yaratish va uni idrok qilishdagi jonli kommunikativ jarayonlarni, lisoniy shaxs tajribasini va milliy mentalitetni tadqiq etadigan, olam manzarasining lisoniy tasvirini tizimli ravishda beradigan, taʼlimning bilim olish, tarbiyaviy va intellektual vazifalarining bajarilishini taʼminlaydigan yangi filologik fan sifatida qayd qilish mumkin. Demak, lingvokulturologiya madaniyat va tilning oʻzaro aloqasi va oʻzaro taʼsirini va bu jarayonni lisoniy va nolisoniy (madaniy) birliklarning bir butun strukturasi sifatida aks ettiradigan kompleks fandır”³⁴.

Til va madaniyatning oʻzaro aloqasi. Til ham madaniyat, ham tabiat hodisasi sifatida mavjud. Shubhasiz, til madaniyatning tarkibiy qismi boʻlib, insoniyatning ijtimoiy tarixidagi eng muhim yutuqlardan biri sanaladi. Lekin boshqa tomondan tilning materiyasida insonning biologik tabiati namoyon boʻladi. Bu oʻrinda koʻp narsa nutqiy faoliyatning fiziologik va psixofiziologik imkoniyatlari bilan aniqlangan. Masalan, dunyoning barcha tillarida unli va undoshlar hamda koʻplab tovushlar almashinuvi zanjirining mavjudligi madaniyat bilan emas, tabiat bilan bogʻliqdir. Binobarin, inson faqat unlilar yoki undoshlarning oʻzi bilan nutq hosil qila olmaydi. Tabiat til strukturasi teran xususiyatlarini hamda matnni hosil qilish va uni qabul qilish qonuniyatlarini aniqlaydi. Madaniyat esa tilning mazmun jihatini aniqlaydi ³⁵.

Insonning nutqiy faoliyati tugʻmami yoki keyin shakllanganmi? degan savol haligacha munozarali boʻlib qolmoqda. Insonning nutq imkoniyatini psixofiziologik mexanizm bilan taʼminlaydigan tugʻma lisoniy qobiliyatga egaligini barcha eʼtirof etgan. Koʻpchilik tadqiqotchilarning fikricha, bu inson miya qobiliyatining dastlabki ontogenez yillaridagi birinchidan, muayyan til belgilari tizimini, ikkinchidan, matn tuzishda kerakli belgilarni tanlash qoidalarini oʻzlashtirishini ifodalaydi. Lisoniy qobiliyatni amalga oshirish atrofida muayyan til egalari bilan muloqot qilish jarayonida yuz beradi. N. Xomskiyning taʼlimotiga koʻra, lisoniy qobiliyatning tugʻma komponenti juda sermazmun boʻladi, shuning uchun ontogenezda til oʻrganish “noldan” boshlanmaydi. Lisoniy qobiliyat ayrim tugʻma va universal bilimlarni oʻz ichiga oladi, inson ular yordamida jumlar hosil qiladi va tushunadi. Shunday qilib, N.Xomskiy til strukturasi va semantikaning botiniy xususiyatlarini tabiiy-genetik asosga tutashtiradi³⁶.

“Til va madaniyat” masalasi koʻp qirrali boʻlib, unga madaniyat tarixchisi, tilshunos, faylasuf, psixolog, etnograf va adabiyotshunos turlicha yondashadi. Biroq

34 Воробьев В. В. О статусе лингвокультурологии / IX Международный Конгресс МАПРЯЛ. Русский язык, литература и культура на рубеже веков. Т. 2. –Братислава, 1999. – С. 125-126. Батафсил маълумот учун қаранг: Воробьев В. В. Лингвокультурология. Теория и методы. –М., 1997.

35 Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. I. 2 изд. - М., 2000.

36 Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. –М.1972.-С.259; Язык и мышление. -М.,1972. – С.122.

masalaning tilshunoslikka oid tomoni ikki jihatlidir, chunki til va madaniyat o‘zaro munosabatda bo‘ladi. Shunga ko‘ra, ikkita savol tug‘iladi: 1) turli madaniy jarayonlar tilga qanday ta’sir ko‘rsatadi? 2) madaniyatga til qanday ta’sir qiladi?

Mashhur rus tilshunosi G.O.Vinokurning “tilni o‘rganayotgan har qanday tilshunos, albatta, tanlagan tili uning mahsuloti bo‘lgan o‘sha madaniyatning tadqiqotchisiga aylanadi”³⁷ degan tezisi tilshunoslikning shakllanishidan boshlab tasdiqlanib kelmoqda.

I.Gerderning 1770-yilda yozilgan “Tilning kelib chiqishi haqida talqin” asarida inson faoliyatidagi to‘rt asosiy hodisa: til, madaniyat, jamiyat va milliy ruh bir-biri bilan bog‘lagan. Til o‘zining kelib chiqishiga ko‘ra madaniyat bilan bog‘liq bo‘lib, u jamiyat bilan birga takomillashadi. Tilning madaniyat bilan organik bog‘liqligi uni milliy ruhning muhim tarkibiy qismiga aylantiradi³⁸.

Til va madaniyatning o‘zaro munosabati V. fon Gumboldtning ta’limotida (1985) batafsil yoritilgan: 1) moddiy va ma’naviy madaniyat tilda mujassamlashadi. 2) har qanday madaniyat milliydir, uning milliy xarakteri tilda dunyoni o‘ziga xos ko‘rish vositasi bilan ifodalanadi. 3) tilga har bir xalq uchun o‘ziga xos bo‘lgan ichki shakl xosdir, tilning ichki shakli – “xalq ruhi” va uning madaniyatining ifodasi. 4) til inson va uning o‘rab olgan dunyo orasidagi halqa hisoblanad:

V. fon Gumboldtning qarashlari A. Potebnyaning “Tafakkur va til”, Sh. Balli, J.Vandriyez, I.A. Boduen de Kurtene, R.O.Yakobson va boshqa tadqiqotchilarning asarlarida o‘ziga xos talqin qilingan.

Tilshunoslarning hech biri “til va madaniyat” masalalari bilan amerikalik mashhur tilshunos va madaniyatshunos Edvard Sepirchalik (1884-1939) ko‘p va samarali shug‘ullanmagan deyish mumkin. E.Sepirning “Tilshunoslik va madaniyatshunoslik bo‘yicha tanlangan asarlari” (“Избранные труды по языкознанию и культурологии” М., 1993)da “til va madaniyat” masalalariga doir qator savollar quyidagicha yoritilgan.

Madaniyat nima? E.Sepirning fikricha, madaniyat – turmush tarzimizni tavsiflovchi, ijtimoiy meros qilib olingan amaliy malakalar va g‘oyalar majmuyi (185-bet).

E.Sepirning boshqa bir talqiniga ko‘ra, madaniyat – jamiyat tomonidan amalga oshiriladigan qadriyatlarning tanlab olinishi (193-bet). Madaniyat xatti-harakatlar bilan qiyoslanadi (207-bet).

Til oldin paydo bo‘lganmi yoki madaniyat? E.Sepir til madaniyatdan oldin paydo bo‘lgan, chunki til madaniyatga nisbatan ma’no ifodalovchi vosita sanaladi, deb hisoblagan (42-bet). Til milliy madaniyat mavjudligi va uning ifodalanishining asosiy shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq E.Sepirga ko‘ra, til ijtimoiy va madaniy rivojlanish mahsulidir. Til madaniyatning ijtimoiylashgan qismidir (265-bet).

³⁷ Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. –М., 1959. –С. 211.

³⁸ Гердер И. Г. Идеи и философия истории человечества. –М., 1977. –С. 233.

Til va madaniyatning mushtarakligi nimada? Birinchidan, nutq ham madaniyat ham konseptual tanlab olishni talab qiladi (60-bet). Ikkinchidan, tillar ham, madaniyatlar ham kamdan kam holatlarda o‘z-o‘zicha yetarli bo‘ladi (173-bet). Bu ikki hodisaning farqini E.Sepir shunday izohlagan: “Jamiyatning nima qilishi va nimani o‘ylashiga qarab madaniyatni, qanday o‘ylashiga qarab esa tilni aniqlash mumkin” (193-bet).

Til va madaniyat qanday o‘zaro ta’sir qiladi? Til madaniyatga nisbatan madaniyatni to‘plash va uni meros qilish kumulyativ (lot. cumulatio - to‘plash, yig‘ish, jamg‘arish) xususiyatiga ega bo‘ladi.

Chunonchi, kumulyativlik ham oddiy, ham rivojlangan tillar va madaniyatlarning xususiyatidir (233-bet). E.Sepirning fikricha, madaniyatni saqlanib qolishining asosiy shakllaridan biri “maqollar, standartlashgan duolar, qarg‘ishlar, xalq rivoyatlari, nasl-nasab shajarasi” hisoblanadi. Tildagi farqliliklar madaniyat farqliliklarini ko‘rsatadi (245-bet)³⁹.

Til va madaniyat 1) kommunikativ jarayonlarda; 2) ontogenez (inson lisoniy qobiliyatlarining shakllanishi)da; 3) filogenez (insonning irsiy va ijtimoiy shakllanishi)da o‘zaro aloqada bo‘ladi.

Ushbu ikki mohiyat 1) tilda ommaviy adresat (so‘zlovchi murojaat qilgan kishi)ni belgilash hodisasi, madaniyatda saralanganlik qadrlanadi; 2) madaniyat (tilga o‘xshash) belgilar tizimi bo‘lsa-da, u o‘zicha tashkil bo‘la olmaydi; 3) til va madaniyat turli semiotik tizimlardir⁴⁰.

“Til va madaniyat” masalasi favqulodda murakkab va ko‘p qirrali bo‘lgani uchun mazkur masalaga turlicha yondashiladi:

Birinchi yondashuv rus faylasuflari S.A.Atanovskiy, G.A. Brutyan, Ye.I. Kukushkin, E.S. Markaryanlar tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, uning asosiy mazmuni quyidagicha: til va madaniyatning o‘zaro aloqasi bir tomonga bo‘lgan harakatdir; til borliqni aks ettiradi, madaniyat esa bu borliqning ajralmas qismidir, til madaniyatning in’ikosidir.

Ikkinchi yondashuv E. Sepir va B.Uorf maktabining qarashlarida o‘z aksini topgan. Mazkur gipotezaning asosida insonlar olamni o‘z ona tillari vositasida turlicha ko‘rishadi. Tilda aks ettirilgan olamgina mavjud. Modomiki, har bir til borliqni o‘ziga xos usullar bilan aks ettirar ekan, unda tillar bir-biridan o‘zining “olamning lisoniy manzarasi”ga ko‘ra farqlanadi. E. Sepir va B.Uorfning gipotezasida quyidagi asosiy masalalar ajratiladi: 1. Til unda so‘zlashuvchi xalqning tafakkur usuli bilan bog‘liqdir. 2. Olamni bilish usuli subyektlarning qanday tillarda fikrlashiga bog‘liqdir⁴¹.

³⁹ Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. –М., 1993.

⁴⁰ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.60.

⁴¹ Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в зарубежной лингвистике. –М., 1960. –Вып. 1. –С. 174.

Uchinchi yondashuvga ko'ra, til madaniyatning dalilidir: 1) til – biz ajdodlarimizdan meros qilib olgan madaniyatning tarkibiy qismi; 2) til – madaniyatni o'zlashtirishning asosiy vositasi; 3) til – barcha madaniy hodisalarning eng muhimi.

Xullas, til madaniyatning tarkibiy qismi va uning vositasidir. U ruhimizning borlig'i, madaniyatimizning ko'rinishidir; u milliy mentallikning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi. Til inson oldida tafakkur sohasini ochgan mexanizmdir (N.I.Jinkin).

O'zbek tilshunosligida "til va madaniyat" masalalari bilan eng ko'p va xo'p shug'ullangan olim sifatida professor Nizomiddin Mahmudovni ko'rsatish mumkin. Jumladan, olim o'zining "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." nomli maqolasida "til" va "madaniyat" tushunchalari haqida quyidagilarni yozadi: "Til va madaniyat deganda, ko'pincha, "nutq madaniyati" deyiladigan muammo assotsiativ holda esga tushsa-da, bu ikki o'rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko'rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, (to'g'risi ham shu) til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o'rganish orqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo'lsak, lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma'nosi "aqliy-ma'naviy yoki xo'jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya (*nutq madaniyati*)" emas, balki "kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmuyi (*madaniyat tarixi, o'zbek madaniyati*)" demakdir"⁴².

N. Mahmudov tilga ehtirom ko'rsatish va unga e'tibor berishni ta'kidlab, quyidagilarni yozadi: Til benihoya muqaddas va mo''tabar ne'mat, u odam degan mavjudotga shakllantirilgan, qavmlar o'laroq birlashtirgan, taraqqiyot bosqichlariga olib chiqqan, ruhiy takomilga boshlagan, tafakkur gulshanining darvozalarini ochgan bemisl bir robitadir. Shuning uchun ham tilga nopisandlik insoniyatning o'zligiga nopisandlik demkdir. Tilga ehtirom va e'tibor esa bu dunyoda inson bolasi muhtamligining e'tirofidir"⁴³.

V.fon Gumboldning "Tilda xalq ruhi aks etadi" degan fikri N. Mahmudovning asarlarida o'ziga xos tarzda davom ettirilganini ko'rish mumkin: "...tilda xalqning urf-odati, yashash tarzi, iqtisodiy ahvoli, qisqasi, xalqning bor-budi, bo'y-basti aks etadi. Muayyan xalqning tilini bilish uning butun borlig'ini anglash demakdir. Muayyan xalq tilining mazmunu mohiyatini idrok etish shu xalqning tarixiy kelajagini idrok etish demkdir. Til xalqning bebaho va muqaddas boyligidir, xalqning har bir asl farzandi o'z tilida sobit va o'z tiliga sodiq bo'lmog'i azal-abad ham qarz, ham farz".

Olim buyuk nemis tilshunosi Yakob Grimmning "Xalq haqidagi saqlanib qoladigan eng jonli guvoh – bu uning suyagi, foydalangan ish qurollari yoki qabri

⁴² Маҳмудов Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўллари излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 10.

⁴³ Маҳмудов Н. Тил. –Тошкент: Ёзувчи, 1998. –Б. 3.

emas, balki uning tilidir” degan fikrini shunday rivojlantiradi: “Xalq o‘z tili haqida uning ibtidosidan boshlab ma’lumotga ega bo‘lsa, bu tilning turfa tovlanishlariyu, tarang va lo‘nda mantiqini chuqur his eta olsa, o‘zining uzoq va murakkab tarixini ham chuqur his eta oladi, tarixidan faxrlana oladi, o‘zinikidan boshqa tillarning xam muqaddasligiga. Har jihatdan hurmatga loyiqqligiga imon keltira oladi. Bu esa xalqning o‘zligini anglashi demakdir”⁴⁴.

Olamning lisoniy manzarasi. Har qanday til alohida olam manzarasiga ega va lisoniy shaxs ana shu manzaraga mos ravishda ifodalarning mazmunini tuzishga majburdir. Bunda tilda o‘z aksini topgan insonning olamni o‘ziga xos idroki namoyon bo‘ladi. Til insonning olam haqidagi bilimlarining shakllanishi va mavjud bo‘lishidagi muhim omildir. Inson faoliyat jarayonida obyektiv dunyoni aks ettirar ekan dunyoni bilish natijalarini so‘zda qayd etadi. Olamning lisoniy manzarasi borliq haqidagi obyektiv bilimlarni to‘ldiradi. Lisoniy shakllarda muhrlangan mazkur bilimlar majmuasi olamning lisoniy manzarasi, deb nomlanadi⁴⁵.

Olamning manzarasi (lisoniy ham) tushunchasi insonning olam haqidagi tasavvurlarini o‘rganish asosida yaratiladi. Olam – o‘zaro munosabatdagi inson va muhit bo‘lsa, olam manzarasi – inson va muhit haqidagi ma’lumotni qayta ishlash natijasidir. Agar olamning obrazi bo‘linmaydigan yaxlit butunlikni namoyon qilsa, olamning manzarasi dunyo haqidagi turli darajadagi bilimlar majmuyini va uning obyektlariga bo‘lgan munosabatni namoyon qiladi. Olamning obrazini to‘g‘ridan-to‘g‘ri reflekslar vositasida anglab bo‘lmaydi, uni faqat o‘ziga xos obrazlarni “o‘z boshidan kechirish” orqaligina tushunish mumkin. Olam manzarasini “odatdagi” bilish orqali anglab bo‘lmasa-da, uni verbal va obrazli aks ettirish, ifodalash mumkin. A.K.Kamenskiy olamning lisoniy manzarasini “mantiqiy (konseptual) va lisoniy (so‘zli) modeldan tashkil topgan mantiqiy-so‘zli hosila” sifatida umumiy shaklda izohlagan.

M. Xaydeggerning qayd qilishicha, “manzara” so‘zi deganda birinchi navbatda, biron narsaning tasviri haqida o‘ylaymiz, “olam manzarasi dunyoning tasvirini emas, balki olamni manzaradek tushunishni ifodalaydi”. Haqiqiy borliqni aks ettiruvchi olamning manzarasi va olamning lisoniy manzarasi o‘rtasida murakkab munosabatlar mavjud bo‘ladi. Olam manzarasi makon (yuqori-quyi, o‘ng-chap, sharq-g‘arb, uzoq-yaqin), zamon (kun-tun, qish-yoz), miqdor va h.k. o‘lchovlar vositasida tasavvur etilishi mumkin. Uning shakllanishiga til, an’analar, tabiat va landshaft, ta’lim va tarbiya va boshqa ijtimoiy omillar ta’sir ko‘rsatadi.

Olamning lisoniy manzarasi olamning maxsus manzaralari (kimyo, fizika va h.k.) bilan bir qatorda bo‘la olmaydi, u boshqa manzaralardan oldinda bo‘lib, ularni shakllantiradi. Chunki inson dunyoni va o‘zini umuminsoniy va milliy tajribaga

⁴⁴ Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. –Тошкент: Ўзбекистон, 1992. –Б. 83.

⁴⁵ Кавинкина И.Н. Психоллингвистика. Пособие для студентов педагогических специальностей высших учебных заведений. –Гродно: ГрГУ, 2010. –С. 152; Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. – С.64.

asoslangan til vositasida anglaydi. Bu o'rinda milliy tajriba tilning barcha darajadagi o'ziga xos xususiyatlarni belgilaydi. Tilning o'ziga xosligi tufayli til egasining ongida muayyan olamning lisoniy manzarasi yuzaga keladi va inson u orqali dunyoni ko'radi

V. Fon Gumboldt "Tillarning xilma-xilligi faqat tovushlarning turlichaligi emas, balki har bir millatdagi dunyoni ko'rishning farqliligi natijasidir", deb qayd qilgan. Chindan ham, har bir millatning o'ziga xos ko'rish tarzi bor, o'ziga xos idrok intizomi bor, umumlashtirib aytganda, o'ziga xos tafakkur tamoyili bor... Amerikalik tilshunos Benjamin Li Uorf "Agar Nyuton inglizcha gapirmaganida, inglizcha o'ylamaganida edi, uning koinot haqidagi buyuk kashfiyoti bir qadar boshqachroq bo'lardi" degan⁴⁶.

Har qanday til egasi bo'lgan inson uchun haqiqiy borliq (moddiy va fizik) quyidagi ko'rinishlarda mavjud:

haqiqiy borliqning o'zi;

birinchi signal (borliqni sezgilar vositasida idrok qilish) sistemasi;

ikkinchi signal (verbal) sistemasi.

Haqiqiy borliqni idrok qilishning bu uch darajasi bilan haqiqiy borliq haqidagi tasavvurlar: olam umumiy manzarasining tasavvuri (maishiy va ilmiy), olamning lisoniy manzarasi yordamida obyektivlashtirilgan olamning subyektiv tasavvuri o'zaro munosabatda bo'ladi.

Olamning lisoniy manzarasi insonni olamga (tabiatga, hayvonlarga, o'z-o'ziga) bo'lgan munosabatini shakllantiradi. Har qanday tabiiy til dunyoni bilishning muayyan usulini aks ettiradi. Unda ifodalangan ma'nolar muayyan qarashlarning yagona tizimida, o'ziga xos jamoaviy falsafada mujassamlashadi va u barcha til egalari uchun majburiylik kasb etadi. Mazkur tilda so'zlashuvchilar dunyosi shakllanadi, ya'ni olamning lisoniy manzarasi leksika, frazeologiya va grammatikada muhrlangan olam haqidagi bilimlar majmuasidir.

Olam manzarasining konseptual va lisoniy turlarini farqlash lozim. Olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasidan farqli o'laroq, bilish va ijtimoiy faoliyatlar natijalarini aks ettirib doimo o'zgarishda bo'ladi. Biroq olam lisoniy manzarasining ayrim qismlari insonlarning olam haqidagi qadimdan qolgan, eskicha tasavvurlarini uzoq vaqt mobaynida saqlab qoladi. Olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasiga nisbatan boyroq bo'ladi, chunonchi, uning shakllanishida tafakkurning har xil turlari ishtirok etadi. Turli kishilarda, masalan, turli davrlar, turli ijtimoiy va yosh guruhlari, turli bilim sohalari va h.k.ning vakillarida olamning konseptual manzaralari farqlanishi mumkin. Har xil tillarda so'zlashuvchi kishilar muayyan sharoitlarda bir-biriga yaqin bo'lgan olamning konseptual manzaralariga, aksincha, bir tilda so'zlashuvchi kishilar olamning turli

⁴⁶ Махмудов Н. Тил. –Тошкент: Ёзувчи, 1998. –Б. 9-10.

konseptual manzaralariga ega bo'lishlari mumkin⁴⁷. Olamning konseptual manzarasida umuminsoniy, milliy va shaxsiy o'zaro munosabatlar bo'ladi. Olamning konseptual manzarasi bilan olamning lisoniy manzarasi bir-biridan farq qilishiga qaramay, har ikkala manzara o'zaro bog'liqdir. Agar til olamning konseptual manzarasi bilan aloqada bo'lmaganida, u muloqot vositasi rolini bajara olmasdi.

Olamning lisoniy manzarasini yaratishda frazeologizmlar alohida rol o'ynaydi. Ular "xalq hayotining ko'zgusi"dir. Frazeologik birliklarning tabiati til egasining bilimlari, hayotiy tajribasi va mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy-tarixiy an'analari bilan chambarchas bog'liqdir. Frazeologik birliklarning semantikasi inson va uning faoliyatini tavsiflashga qaratiladi⁴⁸.

Frazeologizmlar vositasida yaratilgan olamning lisoniy manzarasini tahlilida uning antropotsentrik xususiyatini ta'kidlash joiz. Olamning antropotsentrik manzarasi frazeologizmlar yo'nalishining insonga qaratilganligi bilan ifodalanadi. Bunda inson barcha narsalarning o'lchovi sifatida ishtirok etadi: ko'p – *boshini yeb*; to'la, butun – *boshdan oyoq*; kichik – *ko'z ilg'amas*; tez – *ko'z ochib yumguncha* va h.k.

Olamning lisoniy manzarasi turfa ranglar, xususan, mifologemalar, obrazli metaforik so'zlar, o'xshatishlar, konnotativ so'zlar, stereotiplar, ramzlar va h.k. vositasida yaratiladi. Har qanday til o'zida mazkur til egasining dunyoqarashini belgilaydigan va olam manzarasini shakllantiradigan milliy, o'ziga xos xususiyatlar tizimini mujassamlashtiradi. Masalan, ruslarda *cho'chqa* a) ifloslik, b) nonko'rlik, d) tarbiyasizlikni; inglizlarda *pig* ochofatni, o'zbeklar, qirg'izlar, qozoqlar va boshqa musulmon xalqlarida *cho'chqa* sof diniy nuqtayi nazardan o'ta haqoratni ifodalaydi; vietnamlarda *cho'chqa* ahmoqlik ramzi bo'lib keladi. Demak, *cho'chqa* so'zi turli xalqlarda turlicha belgilarni konnotatsiyalaydi. Bu esa mazkur xalqlar olam manzarasining shakllanishidagi ularning o'ziga xos, individual majoziy fikrlashini ko'rsatadi.

Xullas, har qanday madaniyat o'zining kalit so'zlariga ega bo'ladi. Bu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning tilimizning milliy-madaniy xususiyatlari haqida bildirgan quyidagi fikrlarini keltirish ayni muddaodir: "...tilimizdagi mehr-oqibat, mehr-muhabbat, mehr-shafqat, qadr-qimmat degan, bir-birini chuqur ma'no-mazmun bilan boyitadigan va to'ldiradigan iboralarni olaylik. Qanchalik g'alati tuyulmasin, bu iboralarni boshqa tillarga aynan tarjima qilishning o'zi mushkul bir muammo. Shuni aytish lozimki, bu tushunchalar kimdir shunchaki o'ylab topgan shirin kalom, quloqqa xush yoqadigan so'zlar emas. Bunday tushunchalar asrlar mobaynida el-yurtimizning dunyoqarashi, ma'naviy hayotining

⁴⁷ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.65.

⁴⁸ Фразеологический словарь русского литературного языка / Под ред. А. И.Федорова. –М., 1996; Образные средства русского языка / Под ред. В.Н.Телия. –М., 1995.

negizi sifatida vujudga kelgan, ongu shuurimizdan chuqur joy olgan buyuk qadriyatlarning amaliy ifodasidir”⁴⁹.

Shunday qilib, olamning lisoniy manzarasini o‘rganish masalasi inson va uning turmushi, uning dunyo bilan o‘zaro munosabati, uning mavjudligining sharoitlarini aks ettiradigan olamning konseptual manzarasi masalasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Olamning lisoniy manzarasi insonning turli olam manzaralarini izohlaydi va umumiy olam manzarasini aks ettiradi.

“Geshtalt” tushunchasi. Olamning lisoniy manzarasini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishning ortishi lisoniy geshtaltlar nazariyasini bilimlar strukturasi sifatida qaralgan freymlar nazariyasi bilan aloqador qilishga urinayotgan kognitiv tilshunoslik bilan ham bog‘liqdir.

Lisoniy geshtaltlar nazariyasi kognitiv tilshunoslikning asoschilaridan biri bo‘lgan J. Lakoff tomonidan ilgari surilgan. J. Lakoffning qayd qilishicha, fikrlar, idroklar, emotsiyalar, bilish jarayonlari, motorli faoliyat hamda til ayni strukturalar bo‘lgan “geshtaltlar”dan tarkib topgan⁵⁰.

Geshtalt nemischa so‘z bo‘lib, u “obraz, tuzilma, yaxlit shakl” ma‘nolarini anglatadi⁵¹. Ilmiy adabiyotlarda geshtaltga biror obyektning qismlar yig‘indisi sifatida emas, balki yaxlit holda idrok etish jarayoni deb ta’rif beriladi⁵².

Umuman, *geshtalt* yaxlit obraz hisoblanadi, ya’ni biron bir obyektning butunicha idrok qilinishi *geshtalt*, deb tushuniladi. Geshtalt-psixologiya idrokning yaxlitligiga asoslanadi: ayrim shakllarning alohida bo‘laklari o‘z ma‘nosini butunning (*geshtaltning*) tarkibida topadi. Masalan, *daraxt* tushunchasi olinganda, daraxtni predmet sifatida idrok etuvchi shaxs uni qismlar yig‘indisi, ya’ni tana, ildiz, shoxlar va barglardan iborat o‘simlik sifatida emas, balki shu qismlarga bo‘linuvchi yaxlit jism – daraxt sifatida idrok qilishi muhim hisoblanadi. Yoki J. Lakoffning ta’biricha, *janjal* va *urush* ayni terminlar bilan tasvirlanadi, Demak, ular bir xil tasavvur qilinadi, ya’ni ular ayni geshtalt (yaxlit obraz – Sh.Usmanova) bilan bog‘lanadi⁵³.

Geshtaltlar botiniy mazmundor bo‘lgan alohida til birliklaridir. Geshtaltlar tilda amalga oshishi bilan birga, insonning borliqni idrok qilishi asosini tashkil qiladi, bilish jarayonlarini yo‘naltiradi, motorli aktlarning o‘ziga xos xususiyatlarini va h.k. aniqlaydi.

Tilga nisbatan geshtaltlarning botiniyligi bir necha jihatlarida namoyon bo‘ladi. Chunonchi, tilning zohiriy sathida ayni geshtalt turli fikrlarni keltirib

⁴⁹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 7.

⁵⁰ Лакофф Дж. Лингвистические гештальты / Дж. Лакофф // Новое в зарубеж. лингвистике. Вып. 10. Лингвистическая семантика. –М.: Прогресс, 1981. –С. 350–368.

⁵¹ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. –Жиззах, 2006. –Б. 47.

⁵² Хрестоматия по истории психологии. –М., 1980. –С.84-89; Алефиренко Н. Спорные проблемы семантики. –М., 2005. –С. 326; Сафаров Ш. Кўрсатилган асар. –Б. 47.

⁵³ Лакофф Дж. Кўрсатилган асар. –Б. 350–368.

chiqarishi mumkin va bunda faqat maxsus izlanishlar orqaligina ularning birligini aniqlash mumkin⁵⁴.

Shunday qilib, geshtaltlar konseptual bogʻlanishlar boʻlib, ular inson psixikasining botiniga tegishli boʻlgan va tabiiy tilning kategoriyalari doirasidan tashqarida yotgan universal tasavvurlar mohiyatidir.

Mavzu boʻyicha savollar

1. Til va madaniyat boʻyicha fikr bildiring.
2. Antropologiya tushunchasi va uning oʻrganish;
2. Madaniy antropologiya va lingvokulturologiya;
3. Til va madaniyatning oʻzaro aloqasi ;
4. Olamning lisoniy manzarasi;
5. “Geshtalt” tushunchasi kabi masalalar haqida soʻlang.

6-MAVZU

JAMIYATDA INSON, TIL VA MADANIYATNING OʻRNI

Reja:

1. Inson – milliy mentallik va til egasi

2. Lisoniy shaxs

Tayanch soʻz va iboralar: inson, insonning tabiati, tashqi koʻrinish, ichki dunyo, mentalitet, milliy mentallik, mental soha, til sohibi, millat jamoasi, nutqiy faoliyat, muloqot, semiotik faoliyat, “men va sen” munosabati, insonga munosabat, lisoniy shaxs, ichki mohiyat, shaxsning shakllanishi hayot falsafasi, madaniy-antropologik prototip, ijtimoiy axloq kodlash, dekodlash, darajali model, verbal-semantik daraja, kognitiv daraja, pragmatik daraja, muloqot paradigmasi.

Inson – milliy mentallik va til egasi. Mentalitet (nem. mentalität < lot. mens, mentis – aql, idrok) – jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur darajasi, madaniy salohiyati, ularning hayot qonunlarini tahlil etish kuchi, muayyan ijtimoiy sharoitlardagi aqliy qobiliyati, ruhiy quvvati. Mentalitet – xalq mentalligini, uning aqliy va ruhiy quvvatining ichki tuzilishini va differentsiatsiyasini aks ettiradigan kategoriya. Mentalitetlar turli masshtablardagi lingvomadaniy jamoalarning psixolingvo-intellektlarini namoyon qiladi. Jamiyat, millat yoki shaxsning mentaliteti ularning oʻziga xos anʼanalari, rasm-rusmlari, urf-odatlarini, diniy eʼtiqod va irimlarini ham qamrab oladi.

Mentallik – milliy xarakterning intellektual, maʼnaviy va iroda xususiyatlarini oʻzida birlashtiradigan, ona tili kategoriyalari va shakllaridagi dunyoqarashning koʻrinishi. Mentallikning birligi mazkur madaniyatning konsepti hisoblanadi.

Soʻnggi yillarda falsafa, madaniyatshunoslik, tilshunoslik va lingvokulturologiyada insonning tabiatini, tashqi koʻrinishini, ichki dunyosini, mentaliteti va h.k.ni atroflicha oʻrganishga kirishilgani kuzatilmoqda.

⁵⁴ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.66.

Lingvokulturologiyaning “maqsadi –til vositasida insonni qanday qilib ko‘proq o‘rganish mumkinligini ko‘rsatishdir”.

Lingvokulturologik nuqtayi nazardan “inson muayyan milliy mentallik va til sohibi, boshqa millat jamoalari vakillari bilan o‘zaro hamkorlik faoliyatining (xususan, nutqiy faoliyatda) ishtirokchisi sifatida tushuniladi”.

Zamonaviy fanlarni endi oddiy odam emas, balki shaxsiyat, ya’ni tafakkur va til sohibi, murakkab ichki dunyoga ega bo‘lgan, narsa va hodisalar dunyosiga va o‘ziga nisbatan ma’lum munosabatda bo‘lgan aniq inson qiziqtiradi. U Yerda va Koinotda alohida mavqega ega, u har doim olam bilan, o‘z-o‘zi va o‘ziga o‘xshaganlar bilan muloqotga kirishadi. Xudoning suratiga ko‘ra va Unga o‘xshab yaratilgan inson emin-erkindir⁵⁵.

Inson –o‘z tabiatiga ko‘ra ijtimoiy mohiyatdir, “insonda insoniylik uning jamiyat sharoitidagi, insoniyat tomonidan yaratilgan madaniyat sharoitidagi hayoti orqali shakllanadi” (A. A. Leontev).

Lingvokulturologiyani shunchaki inson emas, balki tildagi inson qiziqtiradi. Gap shundaki, til insonning yashirin bo‘lgan mental sohasiga kirishimizga yordam beruvchi yagona vosita sanaladi, binobarin, til dunyoni u yoki bu madaniyatga ajratadi. Til inson haqida shunday narsalarni gapiradiki, insonning o‘zi ham bu narsalarni bilmagan bo‘ladi.

I.A.Goncharov Y.N.Narishkinaga yozgan xatida: “Til nutq, so‘zlashuv bo‘lib qolmasdan, u insonning butun ichki kechinmalari: ongi, qalbining obrazi, tarbiya, aqliy va axloqiy jihatlarining ifodasidir”, deb ta’kidlagan edi.

“Falsafada til faqatgina falsafiy ta’limotlarning ifoda vositasi bo‘lib qolmasdan, u dunyoni va insonni bilish vositasi hamdir. Avval boshda Kalom bor edi va aynan u bilimlarning muhim manbasi, unda dunyo va inson haqidagi butun ma’lumotlar mavjud”⁵⁶.

“Boshqaning” mavjudligini taqozo qiladigan semiotik faoliyat orqali anglashiladigan inson falsafiy fikrning asosiy maqsadiga aylangan. Mashhur yahudiy faylasufi M. Buber tadqiqotning yangi obyektini kashf qilgan: “Inson men va sen munosabatida yashaydi. Bu mohiyatan dialogik munosabat bo‘lib, unda “Sen”siz “Men” mavjud bo‘lmaydi (“Odam odam bilan tirik” – ta’kid bizniki Sh.Usmanova). Insonning yo‘li har doim boshqa inson hamrohligidagi yo‘l bo‘lib, u jamoat hayotining shartidir. Dunyoni biluvchi inson – bu inson bilan insondir. M. Buber insonning hayotga bo‘lgan munosabatining uch jihatini, ya’ni olamga, insonga, Xudoga bo‘lgan munosabatini ko‘rsatib bergan. Olamga munosabat san’atda, insonga munosabat sevgida, Xudoga munosabat diniy ro‘yirostlikda

⁵⁵ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001.

⁵⁶ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001.

tugallanadi. Inson va boshqa inson o'rtasidagi "men va sen" munosabati nutqda shakllangan dialogda ochiladi⁵⁷.

Inson tarjimaiy hol, xronika, solnoma, ta'ziyanoma, va'z, epistolyar janr kabi qator adabiy janrlarning asosiy tadqiqot obyekti hisoblanadi.

E. Benvenist til insonning tabiatini qamraydi, shuning uchun u sun'iy kashfiyot bo'lolmasligini ta'kidlab, shunday yozadi: "Borliqda tilga ega bo'lgan, boshqa inson bilan so'zlashadigan inson mavjud, shuning uchun til insonning tavsifiga taalluqlidir... Aynan tilda va til tufayli inson subyekt sifatida gavdalanadi, faqat tilgina insonning mavjudligiga aniqlik kiritadi⁵⁸.

N.V.Ufimseva va Yu.A. Sorokinlarning milliy mentallik va tilning o'zaro aloqasi masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlari⁵⁹ madaniyatshunoslikda katta qiziqish bilan kutib olingan. Mazkur tadqiqotlarda biron bir millat vakilining o'ziga xos xususiyatlari boshqa millat vakillarining ko'zi bilan psixolingvistik eksperiment asosida tahlil qilingan. Masalan, ruslar amerikalik va yaponlarning ko'zi bilan tavsiflangan. Ruslar o'zlari haqida quyidagi tavsiflarni berishgan: mehmondo'st (5ta javob), ochiq chehrali (5ta javob), mehribon (4ta javob), samimiy (4ta javob), sabr-toqatli (4ta javob), saxiy (3ta javob), ko'ngli ochiq (2ta javob), ishonuvchan (2ta javob), talantli (2ta javob), kashfiyotchi (2ta javob), hozirjavob (1ta javob), o'qimishli (1ta javob), odobsiz (1ta javob), xayolchan (1ta javob), kitob ko'rgan, o'qigan (1ta javob), ikkiyuzlamachi (1ta javob), aqlli (1ta javob), og'ir-bosiq (1ta javob), yovuz (1ta javob), (1ta javob), fikri tor (1ta javob), tushkunlikka tushgan (1ta javob), xushchaqchaq (1ta javob), charchagan (1ta javob), asabi tarang (1ta javob), g'amgin (1ta javob), baxtsiz (1ta javob), xasis (1ta javob), dono (1ta javob), buyuk (1ta javob), dangasa (1ta javob), isyonkor (1ta javob).

Amerikaliklar ruslar haqida shunday tasavvurga ega: materialist (7ta javob), do'stona (4ta javob), isrofgar (3ta javob), qattiq gapiradi (3ta javob), o'yin-kulgini yaxshi ko'radi (2ta javob), erkin (2ta javob), mag'rur (2ta javob), individualist (2ta javob), o'z ishiga sodiq (2ta javob), ko'p ishlaydi (1ta javob), sobitqadam (1ta javob), tajovuzkor (1ta javob), xasis (1ta javob), yoqimsiz (1ta javob), takabbur (1ta javob), qo'pol (1ta javob), dangasa (1ta javob), kashfiyotchi (1ta javob), mehribon (1ta javob), baxtli (1ta javob) va h.k. Ko'rinadiki, ruslarni tavsiflovchi portretlar va avtoportretlarda ziddiyatlar bo'lishiga qaramay, mualliflar undagi bir butunlikni ajratishgan⁶⁰.

⁵⁷ Бубер М. Проблема человека. –Киев, 1998.

⁵⁸ Бенвенист Э. Общая лингвистика. –М., 1974.

⁵⁹ Уфимцева Н. В. Структура языкового сознания русских: 70-е - 90-е годы // Этническое и языковое самосознание: Материалы конференции. –М., 1995; Сорокин Ю.А. Речевые маркеры этнических и институциональных портретов и автопортретов // Вопросы языкознания. 1995. -№ 6; Сорокин Ю.А. Стереотип, штамп, клише: К проблеме определения понятий // Общение: Теоретические и прагматические проблемы. –М., 1978.

⁶⁰ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001.

Til inson shaxsini belgilovchi muhim vositalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun tilning to‘satdan yangilanishi lisoniy shaxsga nisbatan zo‘ravonlik sanaladi: bunday vaziyatda inson o‘z-o‘zini anglash va o‘z imkoniyatlarini amalga oshirishning odatiy vositasidan mahrum bo‘ladi.

Lisoniy shaxs. Lisoniy shaxs tushunchasi falsafiy, sotsiologik va psixologik qarashlarning “insonning jismoniy va ma’naviy fazilatlari ijtimoiy mazmunidagi majmuiga o‘zgartirilishi natijasida paydo bo‘ladi, bularning hammasi insonning sifat jihatdan aniqligini namoyon qiladi.

Lisoniy shaxs tarkibiga quyidagi komponentlar kiradi:

1. Dunyoqarash yoki qadriyatlar, ya’ni hayotiy tasavvurlar tizimi.
- 2 Madaniyatni o‘zlashtirish darajasi;
3. Shaxsiy – har bir kishida mavjud bo‘lgan individuallik.

Lisoniy shaxs tilda turli sathlar (ilmiy, kundalik va boshqalar) dagi ijtimoiy ong shaklida, axloqiy andoza (stereotip) va normalarda, moddiy madaniyat predmetlarida aks ettirilgan madaniy makonda zohir bo‘ladi. Lisoniy shaxs “uning sohibi tilida mustahkamlangan asosiy milliy – madaniy prototipi (timsoli), dunyoqarash ko‘rsatmalarining afzalligi (prioritetlar) lug‘atda aks etgan axloqiy reaksiyalar asosida o‘ziga xos “semantik fotoroboti” deb tushunishga olib keladi” . Bunday talqin qilish lisoniy shaxs va lisoniy ongni til va madaniyat o‘zaro munosabatlari prizmasi orqali o‘rganish zaruratini keltirib chiqaradi.

Lisoniy ong tushunchasi. So‘zlashuvchi jamoa tomonidan olamni o‘ziga xos (etnospetsifik) talqin qilayotgan lisoniy mentallik lisoniy ong tushunchasining asosini tashkil etadi, uni bo‘laklarga ajratganda, odatda “tilda xalqning hayotiy va madaniy xususiyatlarini aks etishi” tushuniladi.

Lingvomadaniy konsept lisoniy ifodaga ega bo‘lsada, lingvomadaniy xosligiga ko‘ra tafakkur bo‘laklaridan hisoblanadi.

Lisoniy shaxs – obyektiv voqelikni o‘z ko‘rishiga muvofiq tasvirlash va ma’lum maqsadga erishish uchun muayyan tilning tizimli vositalaridan foydalangan holda ularni matnlarda aks ettirishi nuqtayi nazaridan tavsiflangan u yoki bu til sohibidir. Lisoniy shaxs – muayyan bilimlar va tasavvurlar majmuyiga ega bo‘lgan nutqiy faoliyatni namoyon qiluvchi shaxsdir.

Ma’lumki, inson, shaxs madaniyatni yaratadi va unda yashaydi. Aynan shaxsda insonning ijtimoiy mohiyati birinchi planga chiqadi, insonning o‘zi esa ijtimoiy-madaniy hayotning subyekti sifatida namoyon bo‘ladi.

Shaxs haqida boshqa ta’limotlar ham mavjud. Amerikalik mashhur psixolog A. Maslou insonni tashqi dunyodan mustaqil bo‘lgan, ichki mohiyatning mavjudligi sifatida talqin qiladi. Ichki mohiyat har qanday psixologiyaning dastlabki kelib chiqish asosidir. A. Maslougga ko‘ra, shaxsning shakllanishi – bu idealga tomon harakat bo‘lib, unda shaxs o‘z imkoniyatlarini har tomonlama amalga oshiradi. U shunday yozadi: “Inson zotining yashashi uchun unga koordinat tizimi, hayot

falsafasi, din (yoki dinning o‘rnini to‘ldiruvchi) xuddi quyosh nuri, kalsiy yoki sevgiday zarur”⁶¹.

Shaxs xalq, millat madaniy an‘analarining manzarasida baholanishi kerak. Negaki, insonda insonning tug‘ilishi uchun madaniyat doirasida shakllanadigan madaniy-antropologik prototip lozim bo‘ladi (Piskoppel, 1997).

Madaniyat kategoriyalari – makon, zamon, qismat, huquq, boylik, mehnat, vijdon, o‘lim va h.k. mavjud tizim qadriyatlarining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi va ijtimoiy axloq hamda dunyoni o‘zlashtirishning namunalarini belgilab beradi.

“Lisoniy shaxs” termini birinchi marta 1927-yili nemis tilshunosi I. Veysgerberning “Ona til va ruhning shakllanishi” nomli asarida paydo bo‘lgan. I. Veysgerber tilni tushinishda jamoatga e’tibor qaratgan. Uning ta’biricha, til umumiy madaniy boylikdir; hech kim o‘zining lisoniy shaxsi tufayli tilni o‘rganmaydi, aksincha, inson muayyan lisoniy hamjamiyatga tegishli bo‘lgani uchungina tilga sohib chiqadi. Rus tilshunosligida bu sohaga birinchi bo‘lib V.V.Vinogradov murojaat qilgan. U o‘zining “Badiiy proza haqida” nomli asarida lisoniy shaxsni o‘rganishning ikki yo‘li: muallif shaxsi va personaj shaxsini ishlab chiqqan.

“Lisoniy shaxs” tushunchasini ilmiy jihatdan G.I. Bogin ishlab chiqqan va u lisoniy shaxs modelini yaratgan. Mazkur modelga ko‘ra, inson uning “nutqiy muomalani ishlab chiqishga tayyorligi, nutqiy asarlarni yaratishi va ularni idrok qilishi” nuqtai nazaridan o‘rganiladi⁶².

Yu. N. Karaulov “lisoniy shaxs” tushunchasini keng ilmiy muomalaga kiritgan. Uning qayd qilishicha, lisoniy shaxs –“a) struktur-lisoniy murakkablik dararajasiga; b) obyektiv voqelikni aniq va teran aks ettirishiga; v) muayyan maqsadga qaratilganiga” ko‘ra farqlanadigan matnlarni yaratish va ularni idrok qilish qobiliyatiga ega insondir⁶³.

Yu. N. Karaulov badiiy matn asosida lisoniy shaxsning darajali modelini ishlab chiqqan. Uning fikricha, lisoniy shaxs uch struktur darajaga ega:

Birinchi daraja – verbal-semantik (invariant) bo‘lib, u kundalik, odatdagi tilni egallash darajasidir. Mazkur daraja individning kundalik muomalada qo‘llaydigan leksikoni, so‘z boyligidan iborat bo‘lib, unda “Bugun havo yaxshi”, “....ga qanday borsa bo‘ladi” singari oddiy lisoniy qoliplar nazarda tutiladi. Bunda nafaqat leksik birliklarning soni, balki ulardan ijtimoiy farqlilik va variativlik me’yorlariga muvofiq foydalanish malakasi ham hisobga olinadi. Ushbu darajadagi individuallik faqatgina qayd qilingan malakaga ega bo‘lish bilan emas, so‘z yasalishi, grammatika va talaffuz qoidalarining buzilishi bilan ham tavsiflanadi.

⁶¹ Маслоу А. Психология бытия. –М., 1997.

⁶² Богин Г. И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов. –Л., 1984.

⁶³ Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. –М., 1987. –С. 3.

Ikkinchi daraja – kognitivlik bo‘lib, u shaxsning intellektual sohasi, insonning bilish faoliyati bilan bog‘liq bo‘ladi. Har bir individuumning rivojlanish jarayonida uning olam manzarasini aks ettiradigan g‘oyalari, konseptlari ishlab chiqiladi. Shaxsning olam manzarasidagi ma’nolar va qadriyatlar pog‘onasi aniqlanadi, belgilanadi. Shaxsiy dunyoqarash vakuumda shakllanmaydi, u milliy-madaniy an‘analar, qadriyatlar, g‘oyalar asosida shakllanadi. Shunga ko‘ra, ushbu darajada jamoaviy yoki individual kognitiv makon hosil qiluvchi til jamoasi (lisoniy shaxs)ga tegishli farqli bilimlar va tasavvurlarning faollashuvi va identifikatsiyasi yuz beradi. Mazkur daraja shaxs dunyosi, uning tezaurusi, madaniyatining lisoniy modelini aks ettiradi.

Uchinchi – pragmatik darajadir. U kommunikatsiyaning maqsad va vazifalari – so‘zlovchining niyati, qiziqishlari va maqsadlari bilan belgilanadi. Aynan so‘zlovchining motivlashganligi “kommunikativ-faoliyat-ehtiyoji” hisoblanadi va lisoniy shaxsning pragmatik darajasining birligini namoyon qiladi. Mazkur xususiyatlar individning mantiqiy fikrlash darajasi bilangina aniqlanib qolmasdan, balki uning his-tuyg‘ulari va muloqotning vaziyat omillari bilan ham aniqlanadi.

Xabarni kodlash va dekodlash “shaxs kommunikativ makonining” uch darajasi – verbal-semantik, kognitiv va pragmatik darajalarning o‘zaro ta’sirida yuz beradi.

Lisoniy shaxsning darajali modeli shaxsning umumlashgan tipini aks ettiradi. Mazkur madaniyatda aniq lisoniy shaxslar esa ko‘plab mavjud bo‘lishi mumkin. Ular shaxs tarkibida har bir darajaning variantlanishi bilan farq qiladi.

V.A.Maslova lisoniy shaxsning lisoniy va kommunikativ tarkibi haqida to‘xtalib, shunday yozadi: “Lisoniy shaxs – ijtimoiy hodisa, lekin unda individual jihat ham mavjud. Lisoniy shaxsdagi individuallik tilga bo‘lgan ichki munosabat, shaxsiy lisoniy ma’noning paydo bo‘lishi orqali shakllanadi; biroq bu o‘rinda lisoniy shaxsning lisoniy an‘analarning vujudga kelishiga ta’sir ko‘rsatishini unutmaslik kerak. Har bir lisoniy shaxs aniq insonning ajdodlar tomonidan yaratilgan butun til boyligini o‘zlashtirishi asosida shakllanadi. Aniq shaxs tilining asosiy qismi umumtildan va muayyan qismi individual tildan tashkil topadi”⁶⁴.

Shunday qilib, lisoniy shaxs – nutqiy shaxslarning serqirra va ko‘p qatlamli paradigmasidir. Bunda nutqiy shaxs – real muloqot paradigmasidagi lisoniy shaxsdir. Aynan nutqiy shaxs darajasida lisoniy shaxsning ham milliy-madaniy o‘ziga xos xususiyati, ham muloqotining milliy-madaniy o‘ziga xos xususiyati namoyon bo‘ladi.

Mavzu bo‘yicha savollar

1. Mentalitet tushunchasi va inson – milliy mentallik va til egasi haqida so‘lang.

⁶⁴ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001.

2. Lisoniy shaxs va lisoniq tushunchasi hamda uning xususiyatlari haqida malumot bering.

7-MAVZU

MADANIYAT VA UNING O'RGANILISHI, JUMLADAN, LINGVOKULTUROLOGIYANING YUZAGA KELISHI

Reja:

1. "Madaniyat" tushunchasi
2. Madaniyatshunoslikda madaniyatning o'rganilishi
3. Madaniyat va inson
4. Madaniyat va tamaddun

Tayanch so'z va iboralar: til, madaniyat, inson, jamiyat, badaviy turmush, sahroiyl turmush, madaniy turmush, o'qimishlilik, ta'lim-tarbiya, ma'rifat, madaniyatli shaxs, qishloq xo'jaligi, hurmatlash, ehtirom, artefaktlar dunyosi, faoliyat, tamaddun, madaniyatlilik.

"Madaniyat" tushunchasi. Madaniyat lingvokulturologiyaning asosiy tushunchalaridan biridir. Shuning uchun madaniyatning ontologiyasini, uning semiotik va boshqa xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Madaniyat - jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotining muayyan darajasi. Kishilar hayoti va faoliyatining turli ko'rinishlarida, shuningdek, ular yaratadigan moddiy va ma'naviy boyliklarda ifodalanadi. "Madaniyat" tushunchasi muayyan tarixiy davr (antik madaniyat), konkret jamiyat, elat va millat (o'zbek madaniyati), shuningdek, inson faoliyati yoki turmushining o'ziga xos sohalari (masalan, mehnat madaniyati, badiiy madaniyat, turmush madaniyati)ni izohlash uchun qo'llaniladi. Tor ma'noda "madaniyat" termini kishilarning faqat ma'naviy hayoti sohasiga nisbatan ishlatiladi.

"Madaniyat" arabcha madina (shahar) so'zidan kelib chiqqan. Arablar kishilar hayotini ikki turga: birini *badaviy* yoki *sahroiyl turmush*; ikkinchisini *madaniy turmush* deb ataganlar. Badaviylik – ko'chmanchi holda dashtu sahrolarda yashovchi xalqlarga, madaniylik – shaharda o'troq holda yashab, o'ziga xos turmush tarziga ega bo'lgan xalqlarga nisbatan ishlatilgan⁶⁵.

O'zbek tilida *madaniyat* so'zi (arab. – sivilizatsiya) quyidagi ma'nolarda qo'llaniladi: 1) jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari; 2) biror ijtimoiy guruh, sinf yoki alqning ma'lum davrda qo'lga kiritgan shunday yutuqlari; 3) o'qimishlilik, ta'lim-tarbiya ko'rganlik, ziyolilik, ma'rifat; 4) madaniyatli shaxs talablariga javob beruvchi sharoit; 5) qishloq xo'jaligida (o'simlik yoki ekinning turlarini) yetkazish, o'stirish, yetishtirish⁶⁶.

Yevropada "madaniyat" deyilganda, dastlab insonning tabiatga ko'rsatadigan maqsadga muvofiq ta'siri, shuningdek, insonga ta'lim-tarbiya berish tushunilgan

⁶⁵ O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 5-jild. –T.: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2003.-B. 372-373.

⁶⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 521.

(lot. cultura - yerni ishlash, parvarishlash; tarbiya, rivojlanish, hurmatlash, ehtirom; ruschadagi “kultura” so‘zi ham shundan olingan).

XVIII asrdan e’tiboran *kultura* so‘zi bilan insonning faoliyati, uning aniq bir maqsadga yo‘nalgan fikrlashi tufayli yuzaga kelgan barcha narsalar tushunila boshlangan. Biroq mazkur so‘z dastlab “insonni tabiatga ta’siri, inson manfaatlari yo‘lida tabiatni o‘zgartirish, ya’ni yerni ishlash” ma’nosida qo‘llanilgan. Kultura – ijtimoiy-gumanitar bilishning fundamental tushunchalaridan biri sanaladi. Mazkur so‘z XVIII asrning ikkinchi yarmi (“Ma’rifat asri”)dan boshlab ilmiy termin sifatida iste’molga kirgan⁶⁷. Madaniyat faqat mavjud me’yor va urf-odatlariga rioya qilish qobiliyatini rivojlantirishni emas, balki ularga rioya qilish istagini rag‘batlantirishni ham o‘z ichiga olgan.

Demak, madaniyat biyologik mahsulot emas, balki ijtimoiy mahsulotdir.

Madaniyatshunoslikda madaniyatning o‘rganilishi. 1960-yillarda madaniyat haqidagi mustaqil fan sifatida madaniyatshunoslik (kulturologiya) shakllandi. U falsafa, tarix, antropologiya, sotsiologiya, psixologiya, etnologiya, etnografiya, tilshunoslik, san’atshunoslik, semiotika, informatika singari fanlar kesishgan nuqtada vujudga keldi. Hozirgi kunda madaniyatshunos olimlar tomonidan madaniyatni tushunish va aniqlashdagi qator nuqtayi nazarlar ajratilgan. Ulardan ayrimlarini quyida ko‘rib chiqamiz.

1. *Tasviriy nuqtayi nazarda* madaniyatning alohida elementlari - urf-odatlar, faoliyatlar, qadriyatlar, ideallarning turlari va h.k.ga e’tibor qaratiladi. Mazkur nuqtayi nazarga ko‘ra, “madaniyat bizning hayotimizni hayvonsifat ajdodlarimizning hayotidan ajratadigan yutuqlar va institutlar majmuyi” sifatida belgilanadi. U ikki maqsadga: insonlarni tabiatdan himoya qilish va insonlarning o‘zaro munosabatlarini tartibga solishga xizmat qiladi (Z. Freyd). Madaniyatning paydo bo‘lishi xususidagi ro‘yxatning to‘liq berilmagani mazkur nuqtayi nazarning kamchiligi hisoblanadi.

2. *Qadriyat nuqtayi nazarida* madaniyat insonlar tomonidan yaratilgan ma’naviy va moddiy boyliklarning majmuyi sifatida talqin qilinadi. Obyekt qimmatga ega bo‘lishi uchun inson unda qadrli xususiyatlar mavjudligini anglashi kerak. Obyektlar qimmatligini belgilash qobiliyati inson ongida qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Biroq tasavvur ham muhim hisoblanadi, chunki uning yordamida yaratiladigan mukammal namunalar va ideallar mavjud obyektlar bilan qiyoslanadi. M. Xaydegger (M. Vebyer, G.Fransev, N.Chavchavadze)ga ko‘ra, madaniyat yuksak qadriyatlarni inson qadr-qimmatini madaniylashuv yo‘li bilan amalga oshirishidir. Ushbu nuqtayi nazarning kamchiligi unda madaniyat tushunchasining toraytirilishidir. Chunonchi, unga insonning turli faoliyatlari emas, balki faqat qadriyatlarga kiritiladi.

⁶⁷ Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С.12.

3. *Faoliyat nuqtayi nazarida* madaniyatga faoliyatning alohida turi, ya'ni inson ehtiyojlarini qondirishga xos bo'lgan usul sifatida qaraladi.

4. *Funksionistik nuqtayi nazarda* madaniyat jamiyatdagi informatsion, moslashuv, kommunikativ, normativ, baholash, integrativ, ijtimoiylashuv va boshqa funksiyalar vositasida tavsiflanadi.

5. *Germenevtik nuqtayi nazarda* madaniyatga ko'plab matnlarga qaralgandek munosabatda bo'linadi. Ular uchun madaniyat – matnlar majmuyi, aniqrog'i, matnlar majmuyini yaratuvchi mexanizm sanaladi (Yu.M.Lotman). Matnlar – madaniyatning joni va qoni. Bu nuqtayi nazarning kamchiligi matnni bir xil tushunib bo'lmaslikdir.

6. *Me'yoriy nuqtayi nazarda* madaniyatga insonlar hayotini belgilovchi, dasturlovchi me'yorlar va qoidalar yig'indisi sifatida qaraladi (V. N. Sagatovskiy).

7. *Ma'naviy nuqtayi nazar* tarafdorlari madaniyatni jamiyatning ma'naviy hayoti, ma'naviy ijodning g'oyalari va mahsulotlari sifatida izohlashadi. Jamiyatning ma'naviy hayoti madaniyatdir (L. Kertman). Mazkur nuqtayi nazarning kamchiligi unda madaniyat tushunchasining toraytirilishidir. Bu o'rinda moddiy madaniyatning ham mavjudligini unutmaslik kerak.

8. *Dialogik nuqtayi nazarda* madaniyat – “madaniyat dialogi” (V. Bibler) subyektlarning muloqot qilish shakli sifatida talqin qilinadi. Muayyan xalqlar, millatlar tarafidan yaratilgan etnik va milliy madaniyatlar ajratiladi. Milliy madaniyatlar ham o'z navbatida submadaniyatlarga, ya'ni ijtimoiy qatlam va guruhlarining madaniyatlariga bo'linadi. Shuningdek, turli xalqlarni birlashtiradigan, masalan, xristianlarning madaniyati singari metamadaniyat ham mavjud. Mazkur madaniyatlarning barchasi bir-biri bilan o'zaro muloqotga kirishadi. Milliy madaniyat qanchalik ko'p rivojlangan bo'lsa, u boshqa madaniyatlar bilan shunchalik ko'p aloqaga kirishadi.

9. *Informatsion nuqtayi nazarda* madaniyat xabarni yaratish, saqlash, tarqatish va undan foydalanish hamda jamiyat tomonidan qo'llaniladigan belgilar tizimi sifatida tasavvur qilinadi (Yu.M.Lotman). Uni mashina tili, xotira va informatsiyani qayta ishlash dasturi bilan ta'minlangan kompyuterga o'xshatish mumkin. Madaniyatda ham ijtimoiy xotira va inson muomalasining dasturi bo'lgan tillar mavjud. Xullas, madaniyat jamiyatni informatsiya bilan ta'minlash bo'lib, u belgilar tizimi yordamida jamiyatda yig'iladigan ijtimoiy informatsiyadir.

10. *Ramziy nuqtayi nazar* o'zining e'tiborini madaniyatda ramzlarning qo'llanilishiga qaratadi. Madaniyat – “ramziy borliq” (Yu.M.Lotman). Uning ba'zi unsurlari maxsus etnik ma'no kasb etadi, xalqlarning ramziga aylanadi: *non*, *choy*, *palov* o'zbeklar uchun; *shchi*, *kasha*, *samovar*, *sarafan* ruslar uchun; *guruchli pirog* koreyslar uchun; *spagetti* italyanlar uchun; *pivo* va *kolbasa* nemislar uchun va h.k.

Yuqorida ko'rib chiqilgan nuqtayi nazarlarning barchasi ratsional mazmunga ega bo'lib, ularning har biri “madaniyat”ga xos bo'lgan qaysidir xususiyatlarni

ifodalagan. Biroq ulardan qaysi biri ko‘proq ahamiyatli? Bu o‘rinda tadqiqotchining nuqtayi nazari, ya’ni uning madaniyatni qanday tushunishi muhim rol o‘ynaydi.

Madaniyatga mehnat faoliyatining usullari, axloq-odob, urf-odatlar, rasm-rusumlar, muloqot xususiyatlari, dunyoni ko‘rish, tushunish va yaratish usullari kiradi. Masalan, daraxtda osilib turgan barg tabiatning bir qismi, gerbariydagi barg esa madaniyatning bir qismi; yo‘l ustida yotgan toshning o‘zi madaniyat emas, biroq u ajdodlarimizning qabrlariga qo‘yilganda madaniyatga aylanadi. Shunday qilib, madaniyat muayyan xalqqa xos bo‘lgan borliqdagi hayot va faoliyat, shuningdek, insonlar orasidagi o‘zaro munosabat (urf-odatlar, rasm-rusumlar, muloqot xususiyatlari) va dunyoni ko‘rish, tushunish va yaratish usullaridir.

“Madaniyat” tushunchasini belgilashning qiyinligi uning muhim xususiyatlari bo‘lgan murakkabligi va ko‘pqirraligidan tashqari, uning qarama-qarshilik (antinomiya) xususiyati bilan ham tavsiflanadi. Madaniyatda antinomiya deganda ikki qarama-qarshilikning birligi, lekin bir xilda yaxshi asoslangan hukm tushuniladi. Masalan, madaniyatda ishtirok etish shaxsning ijtimoiylashuvida yordam beradi, ayni paytda uning individuallashuviga zamin yaratadi, ya’ni shaxsning noyob qobiliyatlarining ochilishiga va tan olinishiga yordam beradi. So‘ngra madaniyat ma’lum darajada jamiyatga bog‘liq bo‘lmaydi, ammo u jamiyat tashqarisida mavjud emas, u faqat jamiyatda yaratiladi. Umuman olganda, madaniyat kishining fazilatlarini oshiradi, jamiyatga ijobiy ta’sir qiladi. Biroq ayrim hollarda u salbiy ta’sir qilishi ham mumkin. Madaniyat an’analarni saqlash jarayoni sifatida mavjud bo‘lishi bilan birga, u yangi shakllarning vujudga kelishi va o‘zgarishlar ta’sirida bu an’analarni buzishi ham mumkin⁶⁸.

Madaniyat tahlilining murakkablashuviga bu tushunchaga berilgan ta’riflarning turli-tumanligi bilan birga, aksariyat tadqiqotchilarning (madaniyatshunos, antropolog, faylasuf, etnograf va h.k.) unga qayta-qayta murojaat qilishlari, mazkur mohiyat haqidagi qarashlarini o‘zgartirishlari ham sabab bo‘ladi. Binobarin, yuqorida keltirilgan ta’riflardan tashqari Yu.M.Lotman madaniyatni shunday izohlaydi: “madaniyat – murakkab semiotik tizim, uning funksiyasi – xotira, uning asosiy xususiyati – bilimlarning to‘planishi”⁶⁹. “Madaniyat bir paytda yashovchi va muayyan ijtimoiy tashkilotlar bilan bog‘langan qandaydir jamoa, guruhlar uchun umumiy bo‘lgan bir narsa. Madaniyat kishilar o‘rtasidagi muloqot shaklidir”⁷⁰.

Madaniyatga turfa qarashlar nuqtayi nazaridan o‘rganish har doim farqli natijalarga olib keladi: psixologik faoliyat nuqtayi nazaridan yondashish o‘ziga xos natija bersa, sotsiologik nuqtayi nazardan yondashish boshqa bir natijani beradi. Madaniyatning turli qirralarini chegaralash bilangina bu hodisa haqida u yoki bu tasavvurga ega bo‘lish mumkin.

⁶⁸ Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С. 12-16.

⁶⁹ Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры // Semeiotike. –Тарту, 1971. - № 6. - С. 228.

⁷⁰ Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства. –СПб., 1994.

Aytilgan fikrlardan kelib chiqqan holda, madaniyatni shunday belgilash mumkin: madaniyat – me’yorlar, qadriyatlar, ideallar, namunalarning yo‘l-yo‘riqlari va ko‘rsatmalari tizimiga asoslangan subyektlar faoliyatining barcha shakllari majmuyi, u boshqa madaniyatlar bilan o‘zaro aloqada yashaydigan jamoaning meros qilib olgan xotirasi. Madaniyat me’yori irsiy meros qilib olinmaydi, balki o‘rganish orqali o‘zlashtirib boriladi. Shuning uchun milliy madaniyatni egallash katta aqliy va irodaviy kuch talab qiladi.

Madaniyat va inson. Madaniyat inson faoliyatidan va jamiyatdan tashqarida mavjud bo‘lmaydi. Aynan insonning faoliyati borliqning yangi to‘rtinchi shakli bo‘lgan madaniyatni vujudga keltirdi (M. S. Kagan).

Ma’lumki, borliqning uchta shakli: “tabiat – jamiyat – inson” mavjud. Madaniyat – *inson faoliyatlari dunyosi*, ya’ni *artefaktlar dunyosi* (lot. arte – sun’iy va factus – yaratilgan), u insonning jamiyat qonunlariga ko‘ra tabiatni o‘zgartirishidir. A.Ya.Gurevich va boshqa tadqiqotchilar tomonidan ushbu sun’iy muhit ba’zan “ikkinchi tabiat”, deb nomlanadi.

Taniqli faylasuf M. Xaydeggerning yozishicha: “...insonning faoliyati madaniyat sifatida tushuniladi va uni tashkil etadi. Madaniyat yuksak qadriyatlarni inson qadr-qimmatini madaniylashuv yo‘li bilan amalga oshirishidir”⁷¹.

Biroq madaniyat *artefaktlarlarning shunchaki yig‘indisi*, ya’ni inson qo‘li bilan yaratilgan moddiy bo‘lmay, balki inson o‘z faoliyatining mahsuliga va faoliyatiga qo‘shadigan *fikrlar dunyosidir*. Yangi fikrlarni yaratishning o‘zi ma’naviy madaniyat (san’at, din, ilm)dagi faoliyatning fikriga aylanadi. Fikrlar dunyosi cheksiz bo‘lib, u inson fikrlari mahsulotlarining dunyosi, inson aqlining saltanatidir. Modomiki, madaniyat inson faoliyatiga bog‘liq ekan, uning tuzilishi inson faoliyatining tuzilishi bilan aniqlanishi lozim.

Insoniyat biologik jihatdan bir turga mansub, lekin ijtimoiy jamoa sifatida bir tur bo‘lolmaydi. Insonlarning turli hamjamiyatlari o‘ziga xos hayot faoliyati usullari va shakllarini ishlab chiqqan, bir-biridan farq qiladigan tabiiy va tarixiy sharoitlarda yashaydi. Hamjamiyatlarning o‘zaro ta’siri jarayonida mazkur usul va shakllar bir-biridan o‘zlashtiriladi. Masalan, balet qayerdan kelgan? Fransiyadan. Yoki teatr qayerdan kelgan? G‘arbdan.

Madaniyatlar “umumiy” bo‘lmaydi, har qanday madaniyat muayyan hamjamiyat, xalqning ijtimoiy amaliyotidagi o‘ziga xos usullarini birlashtiradi. Masalan, o‘zbek madaniyati uzoq yillik tarixga ega bo‘lishiga qaramay, u O‘rta Osiyo madaniyatiga aylanmagan.

Milliy madaniyat boshqa milliy madaniyatlar bilan muloqotga kirishadi va ona madaniyatning e’tiboridan chetda qolgan jihatlar o‘rtaga chiqadi. Gap shundaki, aksariyat kishilar o‘zlarining dunyoni tushunishlari, hayot tarzlari va yashash yo‘llarini to‘g‘ri deb hisoblashadi. O‘zlari tanish bo‘lgan qadriyatlarni hammabop

⁷¹ Хайдеггер М. Время картины мира // Новая технократическая волна на Западе. –М., 1986. - С. 93.

va barcha uchun tushunarli deb o'ylashadi. Qachonki boshqa madaniyat vakillari bilan to'qnashganlarida o'zlari to'g'ri, deb hisoblab kelgan qoliqlar ish bermaganida muvaffaqiyatsizlik sababi va bu muvaffaqiyatsizlikni bartaraf etish yo'llari haqida o'ylay boshlashadi.

Madaniyat va tamaddun. "Sivilizatsiya" (lot. civilis – fuqaro) termini XVII asrda vujudga kelgan. O'sha davrda *madaniyatlilik* (sivilizovannost) so'zi vahshiylik, madaniyatsizlikning ziddi, madaniyatning sinonimi sifatida tushunilgan. XIX asrning oxiriga kelib, nemis ilmiy adabiyotida bu ikki termin farqlana boshlandi. *Madaniyatlilik* deganda, ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida jamiyatning moddiy va ijtimoiy ne'matlar majmuyiga ega bo'lishi tushunila boshlandi. *Madaniyatga* esa sivilizatsiyaning ma'naviy tarkibi sifatida qaraldi.

Nemis faylasufi O. Shpengler madaniyat haqidagi ta'limotni rivojlantirib, har bir madaniyatning o'limi bo'lgan o'z tamadduni mavjudligini qayd etadi. Tamaddun har qanday ijtimoiy-madaniy dunyo rivojlanishining oxirgi bosqichidir. Madaniyat shaxsning individual betakrorligi va har xilligidan kelib chiqib turli-tumanlik yaratadi, tamaddun esa bir xil qilishga, standartlashga harakat qiladi. Madaniyat saralangan, tamaddun demokratiyalashgandir. Madaniyat milliy, tamaddun xalqarodir.

Ingliz-amerika an'alarida tamaddun boshqacha tushuniladi. XX asrning taniqli tarixchisi A.Toynbi jamiyatning turli tiplarini, ya'ni har qanday alohida ijtimoiy-madaniy dunyoni tamaddun, deb ataydi. Zamonaviy amerikalik tadqiqotchi S.Xantington tamaddunni oliy toifadagi kishilar jamoasi sifatida izohlaydi. Olim 8 ta yirik: *g'arbiy, konfutsiylik, yapon, islom, hind, pravoslav-slavyan, lotin-amerika va afrika* tamaddunini ko'rsatib o'tadi.

Rus tilida "sivilizatsiya" so'zi fransuz va ingliz tillaridan farqli o'laroq, 1767-1777-yillarda paydo bo'lgan. N. A. Berdayevning fikricha, madaniyat (kultura) ruhga, tamaddun esa faqat metodlar va vositalarga egadir. M. K. Mamardashvilining qarashicha, *madaniyat* faqat shaxsiy ma'naviy sa'y-harakatlar orqali qo'lga kiritiladi, *tamaddundan* esa foydalaniladi. Madaniyat yangini yaratadi, tamaddun faqat ma'lum narsani tarqatadi.

Shunday qilib, madaniyatni ikki yo'nalishda rivojlangan deyish mumkin: 1) insonning moddiy ehtiyojlarini qondirish – bu yo'nalish tamaddunda rivojlanadi; 2) ma'naviy ehtiyojlarni qondirish, ya'ni madaniyat ramziy xususiyat kasb etadi.

Lingvokulturologiya uchun tamaddunga nisbatan madaniyat katta qiziqish uyg'otadi. Binobarin, tamaddun moddiydir, madaniyat esa ramziydir.

Mavzu bo'yicha savollar

1. "Madaniyat" tushunchasi ;
2. Madaniyatshunoslikda madaniyatning o'rganilish;
3. Madaniyat va inson ;

8-MAVZU

FRAZEOLIGIZMLARNING LINGVOMADANIY TAHLILI

Reja:

1. Frazelogik birliklar haqida tushuncha
2. Frazelogizmlarning milliy-madaniy semantikasi

Tayanch soʻz va iboralar: frazeologizm, turgʻun birikma, ibora, hikmatli ifoda, semantika, obrazli tasavvur, madaniy informatsiya, madaniy-milliy boʻyoq, konnotatsiya, koʻzgu, diniy-mifologik shaxs, geografik nomlar, toponimlar.

Frazelogik birliklar haqida tushuncha. Tilning frazeologik fondi xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli maʼlumotlar manbayi sanaladi. Frazelogizmlarda muayyan xalqning miflari, udumlari, rivoyatlari, taomillari, urf-odatlar, maʼnaviyati, axloqi va h.k. haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan boʻladi.

Mashhur rus tilshunosi B.A. Larinning taʼkidlashicha, “Frazelogizmlar har doim xalq dunyoqarashi, jamiyat tuzilishi va oʻz davrining mafkurasini bilvosita aks ettiradi”.

Frazelogizmlarning semantikasida xalq madaniyati rivojining uzoq jarayoni aks etadi. Har bir tilning frazeologizmlarida xalq hayotiga mansub ijtimoiy-tarixiy voqea-hodisalar, axloqiy va maʼnaviy-madaniy meʼyorlar, diniy tasavvurlar, milliy anʼana va urf-odatlar, madaniy stereotiplar va arxetiplar oʻz aksini topgan boʻlib, ular avloddan-avlodga uzatiladi.

F. I. Buslayevga koʻra, frazeologizmlar oʻziga xos kichik dunyo boʻlib, ular ajdodlar tomonidan avlodlarga meros qilib qoldirilgan axloqiy qoidalar va haqqoniy fikrlarni oʻz ichiga olgan qisqa, hikmatli ifodalardir. Ular millatning oʻziga xos ruhini betakror obrazlar vositasida ifodalaydigan har qanday milliy tilning jonidir⁷².

V.A. Maslova frazeologizmlar tahlil qilib, ular haqida quyidagi gipotezani ilgari suradi:

⁷² Буслаев Ф. И. Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные. –М.: 1954. –С. 37.

1. Frazeologizmlarning aksariyatida aniqlanishi lozim bo'lgan milliy madaniyatning "izi" mavjud.
2. Frazeologik birliklarning ichki shaklida obyektiv olamning u yoki bu hodisalarini obrazli tasavvuri bo'lgan madaniy informatsiya saqlanadi va u frazeologizmga madaniy-milliy bo'yoq beradi.
3. Madaniy-milliy o'ziga xoslikni aniqlashda madaniy-milliy konnotatsiyani ochish juda muhimdir⁷³.

Olamning lisoniy manzarasini yaratishda frazeologizmlar alohida rol o'ynaydi. Aniqrog'i, frazeologiya olam lisoniy manzarasining bo'lagidir. Frazeologik birliklar "xalq hayotining ko'zgusi"dir. Frazeologik birliklarning tabiati til egasining bilimlari, hayotiy tajribasi va mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy-tarixiy an'analari bilan chambarchas bog'liqdir. Frazeologik birliklarning semantikasi inson va uning faoliyatini tavsiflashga qaratiladi⁷⁴.

Frazeologik birliklar har doim subyektga qaratilgan bo'ladi, ya'ni ular olamni tasvirlash uchungina emas, balki uni talqin qilish, baholash va unga subyektiv munosabat bildirish uchun yuzaga keladi. Frazeologizm va metaforalar aynan mana shu jihati bilan boshqa atov birliklaridan ajralib turadi.

Har bir xalq vakili o'z fikrini obrazli yoki his-hayajonli tarzda ifoda etish maqsadida barqaror so'z birikmalari yaratishda o'ziga yaqin yoki tanish narsa va hodisalar nomlaridan foydalanishga harakat qiladi. Masalan, "boshdan-oyoq", "to'la-to'kis", "butunlay", "tamomila" tushunchalarining obrazli ifodasi uchun yunon tilida *От альфы до омеги* iborasi ishlatiladi. Mazkur iboraning ta'sirida turk tilida *A'dan Z'ye kadar* rus tilida *От А до Я* iboralari paydo bo'lgan. Yoki yunon tilida "ibtido va intiho", "hayotning boshi va oxiri" ma'nosida "Alfa va Omega" iborasi qo'llaniladi. Ayni iboralarning obrazlilik mazkur tillardagi birinchi va oxirgi harflarning majoziy qo'llanilishi – bir-biriga qarshi qo'yilishi asosida vujudga kelgan.

Lingvokulturologiya fanining asoschilaridan biri, Moskva frazeologik maktabining rahbari V.N.Teliyaning yozishicha, tilning frazeologik tarkibi "lingvomadaniy jamoa milliy o'zligini ko'radigan ko'zgudir". Aynan frazeologizmlar til egasining dunyoni, hodisalarni o'ziga xos ko'rishini namoyon etadi⁷⁵. Masalan, o'zbek xalqining turmush tarzi (*bozor bahosi* "hamma qatori, hech yon bosmay", *xirmon ko'tarmoq* "ekin-tikinni yig'ib, hosil me'yorini hisob-kitob qilmoq"), milliy kiyim-kechaklari (*to'n kigizmoq* "qo'shib-chatib, pardozlab gapirmoq", *kavushini to'g'rilab qo'ymoq* "haydab yubormoq"), yeguliklari (*xamir uchidan patir* "katta ko'p narsadan boshlang'ich va kichik bir qism") va h.k.

⁷³ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 82.

⁷⁴ Фразеологический словарь русского литературного языка / Под ред. А. И.Федорова. –М., 1996; Образные средства русского языка / Под ред. В.Н.Телия. –М., 1995.

⁷⁵ Ko'rsatilgan bet.

Ma'lumki, xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma'lumotlar manbayi bo'lgan tilning frazeologik fondini boyitishda yozuvchilarning o'rni beqiyosdir. O'zbek milliy frazeologizmlarining boyishi va rivojlanishiga eng katta hissa qo'shgan yozuvchilardan biri A.Qahhordir. Yozuvchining xalq iboralaridan foydalanish mahorati, uning frazeologik novatorligi qator ilmiy tadqiqotlarda o'rganilgan. Chunki, A.Qahhor qo'llagan frazeologizmlarning aksariyatida madaniy-milliy konnotatsiya kuchli, ularda milliy madaniyatning ruhi, "izi" mavjud.

"Xalqning so'z donoligini mukammal egallagan yozuvchi o'z hikoyalarida iboralardan muntazam va ifoda maqsadiga favqulodda muvofiq tarzda foydalanadi. O'zi ham yangi iboralar yaratadi, ammo bu yangi iboralar xalqning o'zida mavjud bo'lgan iboralarning modeliga asoslangan bo'ladi. Shuning uchun yozuvchining yangi iborasini o'qiganda, xalqning o'zidagi tegishli ibora ham esga tushadi. Aytish mumkinki, yozuvchchi bitta iborani qo'llaydi, lekin yozuvchi maqsadi uchun bir paytning o'zida ikkita ibora "ishlaydi". Mana bir dalil: "*Eshakni yashirsangiz, hangrab sharmanda qiladi*" ("Ikki yorti bir butun" hikoyasi). Ayni ibora Qahhorniki, bu iborani o'qish bilan "*Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi*" degan xalq iborasi esga tushadi, ya'ni tekstda implisit ravishda bu ibora ham ishtirok etadi, uni birinchi ibora ovozsiz "chaqiradi". Bu – qahhorona mahorat"⁷⁶.

A.Qahhorning xalq iboralari modeli asosida yaratgan va bizga meros qilib qoldirgan ayrim iboralari bugungi kunda haqiqiy xalq iborasiga aylangan. O'zbek tilida "tekinxo'r" ma'nosini ifodalagan *tekin tomoq* iborasi mavjud. "A.Qahhor mana shu iboraning strukturasi va tayanch komponenti *tekin* so'zi asosida yangi, original ibora yaratadi: *tekin quloq*. Bu ibora tamomila yangi tushunchani, ya'ni qarshiliksiz quloq soladigan, toqat bilan tinglaydigan odam" tushunchasini ifodalaydi: *Odamlarki bor, halol mehnat bilan o'zini ko'rsatgani erinadi-yu, olamda borligini ma'lum qilib turish uchun ko'proq gapirishga harakat qiladi; majlis-pajlisda so'z tegib qolsa, foydali biron fikr aytish uchun emas, gapirish, faqat gapirish uchun gapiradi. Jamiyatda o'zi ko'rinmay, faqat tovushi chiqadigan bu xildagi odamlar, tekin quloq topilsa, bitta eski to'ppi to'g'risida sakkiz soat suv ichmasdan gapiradi* (Tanlangan asarlar, I t., 1957, 279-bet)⁷⁷.

Frazeologizmlarning milliy-madaniy semantikasi. Xalq og'zaki ijodiyoti, dostonlar, turli-tuman afsona va rivoyatlar frazeologizmlarni shakllantiradi, ularga sayqal beradi, ularni xalq mulkiga aylantiradi. Binobarin, "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Rustamxon", "Kuntug'mish" kabi ulkan dostonlarda o'zbek xalqining ko'hna va hamisha navqiron tili o'zining butun imkoniyatlari va go'zalligi bilan "jilvalangan".

"Alpomish" dostonidagi betakror, g'oyatda nozik iboralarni ko'rib lol qolasiz. Ana shunday iboralardan biri "gap yetaklamoq"dir. "Yurishimiz qirqin qizlar bilmasin, U qurg'urlar gap yetaklab yurmasin, El ichida malomat so'z bo'lmasin".

⁷⁶ Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. –Тошкент: "Ўзбекистон", 1992. –Б. 90.

⁷⁷ Қўчқортоев И. Абдулла Қаҳҳорнинг фразеологик маҳорати. Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 1965. -Б.96.

Mazkur iboraning hozirgi tilimizdagi muqobili bo‘lmish “gap(ni) ko‘tarib yurmoq” iborasida gapning bevosita harakati yo‘q, u go‘yo oddiy bir narsa, uni faqat ko‘tarib yuradilar, xolos. “Gapni yetaklab yurmoq” iborasi shuning uchun o‘tkir va o‘zg‘irki, unda gapning o‘zi bevosita yuradi, faol harakatga qodir, faqat uni chirkin maqsadlarga xizmat qildirish uchun qayoqqa xohlashsa, o‘sha yoqqa yetaklab yuradilar, bechora gap yetovdagi molday iznini no‘xtachiga tamoman tutqazib ketaveradi, no‘xtachining muddaosi esa gapning ma‘noyu mantiq muvozanatini butunlay boshqa burchakka burib yuborishdan iborat. “Gap” va “yetaklamoq” so‘zlaridan tarkib topgan bu ibora ana shunday ma‘no nozikliklari, zakiy ishoralar bilan to‘yinib betakror bir ifoda sifatida she‘rga, badiiy mazmunga ko‘rk bergan”⁷⁸.

Frazeologizmlarning muayyan guruhi xalqlarning urf-odatlarini, an‘analari va irimlari ta‘sirida shakllanadi. Jumladan, o‘zbek xalqida azaldan quloqtishlar odati mavjud. Quloqtishlar, ya‘ni beshikketdi odati hozirgi kunda Surxondaryo viloyatining ayrim tuman va qishloqlarida saqlanib qolgan. Oilada qiz bola tug‘ilib, chillasi chiqqandan keyin beshik to‘yi o‘tkaziladi. Qarindosh urug‘, do‘st-og‘aynilar yangi farzand bilan muborakbod etgani bu oilaga kelishadi. Shunda o‘g‘illik birodarlardan biri niyat qilib, yetaklab borgan 5-6 yashar o‘g‘ilchasiga chaqaloq qizchani tilaydi, so‘ratadi. Qizi bor oilaning buvasi, buvisi, ota-onasi va qarindosh-urug‘lari rozilik berishsa, “quloqtishlar” odati o‘tkazilgan. Boyagi bolakay beshikda yotgan qizaloqning “qulog‘ini tishlagan. Qadim zamonlarda bunday “qudachilik” marosimi qabilalar o‘rtasidagi urush-janjallarga chek qo‘ygan. Tinch qo‘shnichilikni saqlab qolgan”⁷⁹. Mazkur odatni ifodalovchi, “qiz bolani go‘dakligidayoq bo‘lajak qaylig‘i deb belgilab qo‘ymoq” ma‘nosida *qulog‘ini tishlamoq* iborasi qo‘llaniladi: *Qizimni tilga olaverma, tug‘ilgan kunida qulog‘ini tishlagan kuyovi bor; o‘g‘ling kelib, kuyov bilan oramiz buzilay deb qoldi.*

O‘zbek xalqining nikohlash marosimi, unashtirish odati bilan bog‘liq iboralari tarkibida somatik so‘zlar faol qatnashadi: *boshlarini qovushtirmoq, boshlarini biriktirmoq, boshlarini qo‘shmoq* “kelin-kuyovqilmoq”; *boshini ikkita qilmoq* “uylantirmoq”; *bir yostiqa bosh qo‘ymoq* “turmush qurmoq”; *boshini bog‘lamoq* “kelin qilib olishga shartlashib kelmoq” va h.k.

O‘zbek oilasida bola tug‘ilishi bilan chilla davriga katta e‘tibor beriladi. Farzand ko‘rgan ayol va uning chaqalog‘i chilla davrida maxsus sharoitda saqlanib, turli ins-jinslar va kasalliklardan himoya qilinadi. An‘anaga ko‘ra ona va chaqaloq 40 kungacha uydan chiqmasligi, bolali uyga begona odam kirmasligi va chillali uyda chiroq o‘chmasligi kerak. Chilla an‘anasi “tuqqaniga qirq kun bo‘ldi” ma‘nosidagi *chillasi chiqdi* iborasi bilan ifodalanadi: *Chillasi chiqishi bilan Hadya ham alohida qizlar yacheykasi tuzishga boradi.*

Frazeologik birliklarning tayanch komponenti sifatida tarixiy va diniy-mifologik mashhur shaxslarning nomlari kelishi mumkin: *Xo‘ja ko‘rsinga*

⁷⁸ Маҳмудов Н. Тил. –Тошкент: Ёзувчи, 1998. –Б. 30.

⁷⁹ Сатторов М. Ўзбек удумлари. –Т., 1993. –Б. 21-22.

“shunchaki nomigagina”, *Musoning alomini Isodan olmoq* “aybdor chyetda qolib, aybsiz kishiga qarshi ish tutmoq”, *Xizrni yo‘qlasam bo‘lar ekan* “kimnidir ko‘rish istagi qo‘qisdan ro‘yobga chiqqanda aytiladigan ibora”. Turk tilida: *Bir K r     bir Ayvaz* “bola-chaqasi yo‘q er-xotin”, *Derdini Marko Pa a‘ya anlat* “dardini eshitadigan hech kim yo‘q”.

Turli geografik joy nomlari ham frazeologik birliklarning tayanch komponentlari vazifasida keladi. Masalan, o‘zbekcha frazeologik birliklar tarkibida O‘zbekiston hududida joylashgan shahar, qishloq, daryo va sahrolar nomlari uchraydi... Frazeologik birliklar tarkibida qo‘llanilgan toponimlar o‘zlari jonlantiradigan sifat va belgilar, chunonchi, uzoqlik, saxiylik, taqvodorlik kabi alomatlar timsollari sifatida namoyon bo‘ladi: *Beva xotinga Buxorodan it xuradi, onasini Uchqo‘rg‘ondan ko‘rsatmoq* frazeologik birliklari tarkibidagi “Buxoro”, “Uchqo‘rg‘on”, *   Moskv  ne perevешaesh, kriчатъ во всю Ивановскую* frazeologizmlari tarkibidagi “Moskva”, “Ivanovskaya” O‘zbekiston va Rossiya hududlarida joylashgan geografik nomlar bo‘lsa, *язык    Києва доведет, tuxumi Bag‘doddan kelibdimi?*, *Do in Rome as the Romans do* nomlaridir⁸⁰ yoki “umid qilgan, kutgan narsaning tyeskarisi bo‘lib chiqdi” ma‘nosidagi *G r    Sivas‘in ba ları*, “bu ish hozircha bo‘lgani bilan keyinchalik orqasidan g‘avg‘o chiqadi” ma‘nosidagi *Karaman‘in koyunu, sonra  ıkar oyunu* tarkibida foydalanilgan “Kiyev”, “Bag‘dod”, “Rome (Rim)”, “Sivas”, “Karaman” shaharlari rus, o‘zbek, ingliz va turk xalqlari uzoq asrlar davomida munosabat-muloqotda bo‘lib kelgan shahar nomlaridir.

O‘zbek xalqi kiyinish madaniyati nuqtayi nazaridan ham dunyodagi xalqlarning oldingi saflarida turadi. Bir necha ming yillar ilgari ota-bobolarimiz egniga yaktak-lozim, oyoqqa kovush-maxsi, etik, boshga shabpo‘sh, do‘ppi, telpak, ustga chopon, to‘n kiyib, belga belbog‘, qars boylashgan. Shuning uchun ham xalqimizda erkak kishilikni ramziy ifodalash xususida “belingda belbog‘ing bormi?” degan ibora qolgan.

Har bir xalqning o‘ziga xos kiyim-kechak nomlari va realiyalari ham milliy frazeologizmlarni hosil qilishda asos vazifasini o‘taydi. Masalan, *to‘nini teskari kiyib olmoq* “o‘chakishgan holda qasarlik qilmoq”, *do‘ppini osmonga otmoq* “juda xursand bo‘lmoq”, *do‘ppi tor keldi* “iloj-imkonsiz og‘ir ahvolga tushmoq”, *bir-ikki yaktakni ortiqroq yirtgan* “yoshi kattaroq, turmush tajribasi ko‘proq” *chorig‘ini sudramoq* “zo‘rg‘a-zo‘rg‘a, amal-taqal qilib yashamoq”, *paytavasiga qurt tushdi* “xotirjamligi buzilib, bir yerda tinch tura olmaslik”, *ko‘rpasiga qarab oyoq uzatmoq* “imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq”, *chovlisini solmoq* “aralashmoq”, turk tilida *Ali‘nin k l h n  Veli‘ye Veli‘nin k l h n  Ali‘ye giydirmek* “puli bo‘lmagani holda, birovdan olgan pulni boshqasiga, boshqasidan olganini yana boshqa birovga berib kun ko‘rmoq”, *Bir don bir g mlek* “yarim yalang‘och holda” iboralari shular jumlasidandir. O‘zbek xalqi turmushida kundalik hayotda ishlatiladigan uy-ro‘zg‘or

⁸⁰ Мусаев К. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. – Б. 239.

buyumlari ham muayyan frazeologizmlarni shakllantirganini ko‘rish mumkin: *ko‘r pasiga qarab oyoq uzatmoq* “imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq”: *Ha, onang ko‘r pasiga qarab oyoq uzatsin, uqdingmi?*; *chovlisini solmoq* “aralashmoq”: *Nigoraga hayronman, har narsaga o‘z chovlisini solavermay, tinchgina yursa nima qilarkin.* Iste‘mol qilinadigan taom nomlari mavjud bo‘lgan frazeologik birliklar ham ko‘p hollarda milliy xususiyatga ega bo‘ladi: *osh bermoq* “to‘y-marosim munosabati bilan katta qozonda palov damlatib, ziyofat o‘tkazmoq: *Xuddi shu o‘g‘il tug‘ilganda Pirimqul hoji qo‘y ham, ho‘kiz ham so‘ydirib, yurtga osh berdi ; tog‘ni tolqon qilmoq* “har qanday katta va og‘ir ishni ham bajarmoq”: *Undan keyin charchamaguningcha chopma, ayni qizishgan vaqtingda, g‘ayrating kelib, tog‘ni tolqon qilaman deganingda dam ol, birpasgina dam ol!* Turli madaniyatlarda iste‘mol qilinadigan taom turlari haqida gap ketganda, birinchi navbatda, taom tayyorlanadigan mahsulotning halol yoki haromligiga e‘tibor qaratiladi. Shuning uchun ham muayyan lingvomadaniy birliklarning obrazliligi joriy etilgan taqiq asosida yaratiladi.

Taqiqlangan mahsulot nomi esa ifodaning milliy xususiyatini tashkil etadi. Masalan, baqa go‘шти fransuzlarning eng lazzatli taomi hisoblansa, xitoyliklarda bunday fazilat ilon go‘шти zimmasiga tushadi. Qadimda ruslar ot go‘ishtini yemagan bo‘lsalar, haqiqiy musulmon cho‘chqa go‘ishtini iste‘mol qilmaydi. Mol go‘шти dunyoning deyarli barcha xalqlari uchun iste‘molbop bo‘lgani holda, uni hindlar yemaydilar, chunki sigir ularning tasavvurida muqaddas sanaladi. Shuning uchun ham L. N. Tolstoyning “Urush va tinchlik” romanida Kutuzov knyaz Andreyga: «И французы... верь моему слову, будут у меня лошадиное мясо есть! — ВМ, III, 171 // Menga ishon, fransuzlarga ham ot go‘шти yegizamiz! - УТ, III, 200 degan ekan, uning nutqidagi “Есть лошадиное мясо” birligi “jazolanmoq” ma’nosini anglatadiki, mazkur tushuncha so‘zma-so‘z o‘g‘irish natijasida tarjimada o‘z aksini topmagan. O‘zbekcha matnda qo‘rqitish ma’no belgisi yo‘qolgan, chunki ot go‘ishtining iste‘mol qilinishiga turk xalqlarida hech qanday taqiq joriy qilinmagan⁸¹. Bu o‘rinda Turkiyadagi turklarning ot go‘ishtini iste‘mol qilmasliklarini ta’kidlash o‘rinli bo‘ladi. Ayrim frazeologizmlar tarkibida keladigan musiqaviy asbob nomlari ham iboralarga milliy ruh bag‘ishlaydi. Masalan, o‘zbek tilida “ro‘yobga chiqishi aniq bo‘lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtidan oldin gapirmoq” ma’nosida *to‘ydan ilgari nog‘ora qoqmoq* frazemasi qo‘llaniladi. Yoki rus tilida “birovning ko‘rsatmasi bilan biror ish qilmoq” ma’nosining obrazli ifodasi uchun *плясать под чью-либо дудку* frazeologizmidan foydalaniladi. Uni o‘zbek tilida *birovning nog‘orasiga o‘ynamoq* shaklida berish mumkin.

Frazeologizmlarning shakllanishida biron bir mahalliy hunarmandchilik yoki sanoatning ham muayyan ta’siri kuzatiladi. Jumladan, Rossiyadagi Tula shahri o‘zining samovarlari, ingliz shahri Nyukastl esa ko‘mir sanoati bilan mashhurdir. Bu kabi xususiyatlar *ездить в Тулу со своим самоваром* yoki *to carry coals to*

⁸¹ Мусаев К. Таржима назарияси асослари. Дарслик. —Тошкент: Фан, 2005. — Б. 243.

Newcastle singari frazeologik birliklarni yuzaga chiqargan. Har bir xalq atrofida borliqni o'ziga xos o'lchovlarda aks ettiradi. Shunga ko'ra, o'lchov birliklarini ifodalovchi ayrim hisob so'zlari ham frazeologizmlarning ma'lum guruhini shakllantiradi: "juda qisqa, juda oz vaqt davom etadigan" ma'nosidagi *bir tutam* (*Bir tutam* qish kuni Gulnor uchun bitmas-tugamas uzoq ko'rindi), "qittak, ozgina" ma'nosidagi *bir chimdim* (Hazil-huzul, *bir chimdim* suhbatdan so'ng Mirhaydar va O'ktam paxta dalasiga yo'l oldilar), "jindak, qittak, juda oz" ma'nosidagi *bir shingil* (Qani, shunaqa bemaza hazildan *bir shingil* ashula yaxshi), "juda yosh, deyarli go'dak" ma'nosidagi *bir qarich* (*Bir qarichligimdan* yetim qolib, amakining xizmatida o'tib ketganman) va h.k. Turk tilida ham quyidagi frazeologizmlarni kuzatish mumkin: Suat daha çok genç ve akli *bir karış havadadır* (o'ylamasdan xayoliga kelganini qiladigan); Fakat kral hazretleri bütün gece Feşafeş'i kovalamaktan *dili bir karış dışarda* soluyup duruyor (chopishdan, yurishdan yoki chanqash tufayli juda charchamoq); Zaten canım burnumda bir de kapıyı böyle *beş karış suratla* açarsan... (xafa, qovog'i solingan).

Xullas, frazeologizmlar dunyo, obyektiv borliq va jamiyat haqida madaniy informatsiya tashuvchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. Shuning uchun ham frazeologik birliklar o'zida xalq mentaliteti va madaniyatini saqlovchi "hikmatlar xazinası" bo'lib, ular avloddan avlodga meros qilib qoldiriladi. O'zbek tilining frazeologik boyligi haligacha to'liq to'planmagan. Frazeologizmlar lingvomadaniy jihatdan o'rganilmagan. Shuning uchun frazeologik birliklarni yig'ish, tasniflash, lingvomadaniy nuqtayi nazardan tadqiq etish, ularni o'zga madaniyat iboralari bilan qiyosiy o'rganish bugungi o'zbek tilshunosligining kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb masalalaridan biridir.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Frazeologik birliklar haqida sozlang;
2. Frazeologizmlarning milliy-madaniy semantikasi haqda so'zlang.

9-MAVZU

O'XSHATISHLAR – OBRAZLI MILLIY TAFAKKUR MAHSUL

Reja:

1. O'xshatish va uning turlari
2. Turli lingvomadaniyatlardagi o'xshatishlarning qiyosiy tahlili

Tayanch so'z va iboralar: o'xshatish-qiyoslash, erkin o'xshatish, turg'un o'xshatish, o'xshatish subyektı, o'xshatish etaloni, belgilar o'lchovi, o'xshatish qurilmasi, lingvomadaniyat, mifopoetik manba, dunyoni obrazli qiyoslash.

O'xshatish va uning turlari. O'xshatishlar tashqi dunyoni bilishning eng qadimiy usullaridan hisoblanadi. O'xshatishlar muayyan xalqning ilk tafakkur

tarzini va tasavvurlarini tamsil etadi. Ularda ma'lum davrda yashagan ajdodlarimizning kechinmalari, tasavvurlari muhrlangan bo'ladi.

Turkiy xalqlar tafakkurini ifodalashda o'xshatishlarning o'ziga xos o'zni haqida Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida alohida ta'kidlangan: "Biron xotin tuqqanda doydadan: tulki tug'dimi yoki bo'rimi deb so'raladi. Ya'ni qizmi yoki o'g'ilmi demakdir. Qizlar aldoqchi hamda yalinchoq bo'lganliklari uchun tulkiga, o'g'il bolalar ulardagi botirlikka asosan bo'riga o'xshatiladi"⁸². Bu o'rinda *tulkidek qiz, bo'ridek yigit* o'xshatish qurilmasining faqat *tulki* va *bo'ri* etaloni qo'llangan bo'lib, uni o'xshatishning qisqargan shakli – metafora deyish mumkin.

O'rta Osiyo xalqlarining qoraxoniylar davridagi hayotini har tomonlama yoritib bergan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida hoqonlarga xos fazilatlarni namoyon etadigan quyidagi o'xshatishlar qayd qilingan: "Hoqon... jangda arslonning yuragiga ega bo'lishi lozim... yovvoyi to'ng'izdek qaysar; bo'ridek kuchli; ayiqdek jasur bo'lishi kerak; ho'kizdek..., hakkadek..., qarg'adek..., tulkidek..., tuyadek..., arslondek... va boyqushdek... bo'lishi lozim"⁸³.

Insonning dunyoni bilishida o'xshatish-qiyoslash benihoya katta o'rin tutadi. Ikki yoki undan ortiq predmet yoki tushunchani o'xshash yoki farqli jihatlarini aniqlash maqsadida qiyoslash, taqqoslash tashqi dunyoni bilishning eng keng tarqalgan mantiqiy usullaridan biri sifatida inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida kuzatiladi. Bu behad muhim mantiqiy kategoriya, tabiiyki, tilda ham o'z aksini topadi⁸⁴.

Prof. N. Mahmudov o'zbek tilidagi o'xshatishlarni to'rt unsurga ajratib, ularni o'xshatish subyekti, o'xshatish etaloni, o'xshatish asosi va o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi deb nomlaydi. "...o'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ham ular nutqda hamisha badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'xshatishlarning ikki turi, ya'ni: 1) individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar va 2) umumxalq yoki turg'un (doimiy) o'xshatishlar farqlanadi"⁸⁵.

Erkin o'xshatishlar muallifning o'ziga xos original o'xshatishlari bo'lib, u yozuvchining mahoratini belgilaydi. Masalan, Oybek she'riyati o'ziga xos original o'xshatishlarga boyligi bilan ajralib turadi:

Men ipak qurti kabi
Xayolimga o'raldim.
Tuyg'ularim girdobi

⁸² Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). I. –Т.: ЎзФА, 1963. –Б. 404.

⁸³ Radlov W. Das Kutadku Bilik des Yusuf Chass Hadschib aus Balasagun. –St-Petersburg, 1891-1910. – P. 205-206.

⁸⁴ Махмудов Н. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка: Дисс. ...док-ра филол.наук. –Ташкент, 1984. –Б. 259.

⁸⁵ Махмудов Н., Худойберганаева Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати.-Т.: Маънавият, 2013. –Б. 5.

“Parchada murakkab hissiy holatning go‘zal va real tasviri berilgan bo‘lib, bu hissiy holatning asosiy va ajoyib mazmuni birinchi ikki misrada o‘zining juda ham nozik ifodasini topgan, keyingi ikki misra esa ana shu ifodani yana ham aniqlashtirgan. “Ipak qurti kabi” tarzidagi o‘xshatish etaloni ayni o‘rinda nihoyatda original va ayni holat uchun juda ham mos. Ma’lumki, ipak qurti ipak chiqarib o‘zini o‘zi o‘raydi va pilla hosil bo‘ladi, o‘zi esa uning ichida qolib ketadi, pilla – oppoq, u ana shu oqlik ichra pinhon bo‘ladi. Shoir esa o‘z xayoliga o‘raladi, uni oq, pilladay oppoq xayollar, olovli tuyg‘ular girdobi o‘zining besarhad bag‘riga oladi, shu oppoq bag‘rida shoir pinhon bo‘ladi. Teran va tarang mutanosiblik, o‘xshashi yo‘q, haqiqiy oybekona o‘xshatish. Bu o‘xshatishning poetik salohiyati shundaki, shoir u orqali faqatgina u yoki bu darajada tasavvur qilish mumkin bo‘lgan hissiy holatni qo‘l bilan ushlab ko‘rish mumkin bo‘lgan darajada “moddiylashtirib” yorqin surat drajasida lo‘ndalashtirib ko‘rsatgan”⁸⁶.

O‘xshatish qurilmalaridan farqli o‘laroq, o‘xshatishga asoslangan matnlarda “o‘xshatish asosi, ya’ni ikki obyektini o‘zaro o‘xshatish uchun asos bo‘lgan referent so‘z orqali emas, balki jumlar orqali voqe bo‘ladi. Masalan: *Ilk muhabbat bahor osmonidagi bulutga o‘xshaydi. Oppoq. Pokiza. Shaffof... Na qo‘lingiz bilan tutasiz. Na ortidan yugurib yetasiz... Shamol uni qayoqqa olib ketishini ham bilmaysiz... Birinchi muhabbatning ko‘pincha natijasiz tugashi balki shundadir...* (O‘.Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar)⁸⁷.

Xalq og‘zaki ijodida o‘xshatishlar muhim ahamiyat kasb etadi. “...baxshi yoki ertakchi ham asarga o‘z individual o‘xshatish, qiyoslashlarini kiritishi mumkin. Ammo bu ham an’anaga, epik ijod qonuniyatiga mos kelmasa, asar sujetiga singishmaydi, uning “yotligini” xalq darrov anglab oladi. O‘zida xalqning an’ana, udum, marosim, fikr tarzini ifoda etgan detalgina xalqona obrazning ma’nosini ochishi, kengaytirishi mumkin”⁸⁸.

Turg‘un o‘xshatishlarning mohiyati shundan iboratki, ularda o‘xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo‘ladi, bunday o‘xshatishlar, garchi muayyan shaxs yoki ijodkor tomonidan qo‘llangan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan til jamoasida urfga kirib, doimiy ifodalar sifatida turg‘unlashgan, umumxalq tili leksikonidan joy olib ulgurgan bo‘ladi. Bunday o‘xshatishlar xuddi tilda tayyor birliklar kabi nutqqa olib kiriladi⁸⁹.

Tildagi o‘xshatishlarni tadqiq etgan tilshunoslarning aksariyati turg‘un o‘xshatishlarning idiomalarga yaqin turishini yoki idioma maqomida bo‘lishini, ular ko‘p asrlar mobaynida kishilar nutqida qo‘llanish natijasi sifatida turg‘unlashib, so‘zlovchilar ongida muayyan modellar shaklida mustahkamlanib qolishini,

⁸⁶ Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. –Т/А: “Ўзбекистон”, 1992. –Б. 96-96.

⁸⁷ Худойберганаева Д. Матнинг антропоцентрик таъқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 97-98.

⁸⁸ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 70.

⁸⁹ Махмудов Н., Худойберганаева Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Т.: Маънавият, 2013. –Б. 6.

o'xshatish etalonining, ya'ni o'xshatish asosidagi obrazning muayyan belgi-predmet bilan muntazam va qat'iy bog'liq bo'lishini ta'kidlaydi⁹⁰.

Lingvokulturologiyani ko'proq turg'un o'xshatishlar qiziqtiradi. Negaki, "turg'un o'xshatishlar milliy ong jumbog'ini yechishga imkon beradigan yorqin obrazli vositalardan biri hisoblanadi", "dunyoni o'ziga xos milliy tarzda ko'rish o'xshatish semantikasida aks etadi"⁹¹.

Turli lingvomadaniyatlardagi o'xshatishlarning qiyosiy tahlili. Har xil lingvomadaniyatlardagi turg'un o'xshatishlarni qiyoslash insonning xarakteri va xatti-harakati bilan bog'liq bo'lgan o'xshatishlarning etaloni sifatida hayvon va jonivorlarni bildiruvchi so'zlardan ko'proq foydalanilganini ko'rsatadi. Masalan, qiyoslanilgan tillarning aksariyatida tulki ayyorlik, aldoqchilik, yolg'onchilik ramzi, etaloni sifatida faol ishlatiladi: *tulkiday ayyor*, *tilki gibi* (turkcha) *хитрый как лиса* (ruscha), *as false as fox* (inglizcha), *you kathi* (koreyscha). Mutaxassislarning ta'kidlashicha, g'arb va slavyan lingvomadaniyatlarida, xususan, ingliz va rus tillarida *as false as fox*, *хитрый как лиса* turg'un o'xshatishlari mifopoetik manbalarga asoslanadi, chunki qadimgi tasavvurlarga ko'ra, tulki jodugar hisoblangan, unda yo'qolish, ko'rinmaydigan bo'lib qolish qobiliyati mavjud bo'lgan⁹². Qayd qilingan xususiyatni sharq lingvomadaniyatida, xususan, koreys va xitoy madaniyatida ham kuzatish mumkin. Koreys va xitoy mifologiyasida tulkining qizga aylanib qolishi keng tarqalgan.

Lingvomadaniyatlarning aksariyatida turg'un o'xshatishlarni obraz va uning mazmuni jihatidan bir-biriga muqobilligi, muqoyasa obyektlarining o'xshashligiga guvoh bo'lamiz. Masalan, "befahmlik, beso'naqaylik, qo'pollik" *ayiqday* (o'zbekcha), *ayı gibi* (turkcha), *ko'm kathi* (koreyscha), *как медведь* (ruscha); "kuchli, qo'rqqas", "mardlik, jasorat" *arslon kabi* (o'zbekcha), *aslan gibi* (turkcha); "semirmoq", "ko'p ovqat yemoq" *cho'chqaday* (o'zbekcha), *As fat as a pig* (inglizcha), *tweji kathi* (koreyscha); "ko'p ovqat yemoq" *molday* (o'zbekcha), *so' kathi* (koreyscha); "befahm" *eshakday* (o'zbekcha), *eşek gibi* (turkcha), *как осел* (ruscha) va h.k. etalonlar vositasida ifodalanadi.

Lingvomadaniyatlarning aksariyatida ayni o'xshatish etalonlari turli belgilarning o'lchovi sifatida qo'llanilishi mumkin: o'zbek tilida *qo'ydek* "yuvoshlik", turk tilida *koyun gibi* "ahmoq, dovdir", "qaror berishda yoki xatti-harakatlarida boshqalarga tobe bo'lgan", rus tilida *овца* etaloni "qo'rqqqlik"; o'zbek tilida *bo'riday* "dovyurak, mard", "g'ajimoq, tish qayramoq", turk tilida *kurt*

⁹⁰ Некрасова Н. Сравнения общезыкового типа в аспекте сопоставительного анализа художественных идиомов // Лингвистика и поэтика. –М.: Наука, 1979. –С. 225; Лебедева Л. Устойчивые сравнения русского языка. –Краснодар: Кубинский ГУ, 2003. –С. 3; Хакимзянов Ф. О слове устойчивых сравнений татарского языка // Российская тюркология. –Москва-Казань, 2010. –№2. –С. 80.

⁹¹ Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С. 133-134.

⁹² Панченко Н. Сравнение как средство дескрипции лжи и обмана // Основное высшее и дополнительное образование: проблемы дидактики и лингвистики. –Волгоград: ВГТУ, 2000. –С. 138-143.

gibi “ishning ko‘zini biladigan”, rus tilida *как волк* “och”; o‘zbek tilida *ilonday* “chaqmoq, zahar sochmoq”, “sovuq”, turk tilida *yılan gibi* “xoin, yoqimsiz”, rus tilida *как змея* “badjahl”; o‘zbek tilida *itday* “qopmoq”, “sadoqatli”, “akillamoq”, “yugurmoq”, “izg‘imoq”, “ergashmoq”, “ishlamoq”, “ichmoq” turk tilida *köpek gibi* “laganbardor”, rus tilida *как собака* “aqli”; o‘zbek tilida *ho‘kizday* “qaysar”, “katta, qo‘pol”, “kuchli”, “ishlamoq”, turk tilida *öküz gibi* “ahmoq, tushunchasiz”; o‘zbek tilida *maymunday* “sakramoq, irg‘ishlamoq”, “o‘ynatmoq”, turk tilida *maymun gibi* “g‘alati, kulgili harakatlar qilmoq”, “taqlidchi” va h.k.

Ba’zi lingvomadaniyatlar uchun me’yoriy hisoblangan o‘xshatish etalonlari boshqa xalqlarning lisoniy mental an’analari uchun begona bo‘lishi mumkin. Masalan, o‘zbeklarda xushbichim qomatli ayollarga *sarvday*, turklarda gavgdali ayollarga *at gibi* o‘xshatishi qo‘llaniladi. Hindlarda sohibjamol qizning yurishi filning ulug‘vor va mahobatli qadam tashlashiga muqoyasa qilinadi. Yoki hind ayoli sigirga qiyoslanganda u xursand bo‘ladi, chunki hind xalqining idrokida sigir go‘zallik timsoli sifatida gavgdalanadi. Shuningdek, Hindistonda sigir muqaddas hayvon sanaladi.

O‘zbek lingvomadaniyati uchun ayollarning yuzini oyga, olmaga, ba‘zan kulchaga, inglizlarda olchaga, atirgulga (*as red as a cherry /rose/*), xitoy va koreyslarda o‘rikka, majnuntol novdasiga qiyoslash me‘yor hol hisoblanadi.

Xitoy va Koreyada ayollarni ilonga o‘xshatilsa, ular xursand bo‘lishadi. Chunki, mazkur lingvomadaniyatlarda ilon donolik, go‘zallik va epchillik ramzi hisoblanadi.

Ayni tushuncha turli lingvomadaniyatlarda o‘zgacha ifoda vositalari, ya’ni boshqacha o‘xshatish etalonlari vositasida aks ettirilishi mumkin. Masalan, baquvvat kishilarni o‘zbeklar filga, inglizlar otga muqoyasa qilishadi: *filday baquvvat, strong as a horse*. Yoki o‘zbeklar tinimsiz ishlaydigan, mehnat qiladigan kishilarni chumoliga (*chumoliday*), turklar esa ariga o‘xshatadilar (*ari gibi*).

Dunyoni obrazli qiyoslash maqsadida istifoda etiladigan ba’zi o‘xshatish etalonlari boshqa lingvomadaniyatlarda frazeologizm yoki metafora ko‘rinishida namoyon bo‘lishi ham mumkin. Masalan, o‘zbek madaniyatida “imillamoq, sudralmoq” ma’nosida qo‘llaniladigan *toshbaqaday* etaloni koreys madaniyatidagi *kabo‘k thata* (toshbaqa minmoq) frazeologizmiga muqobil bo‘ladi. O‘zbek tilida “semirmoq”, “ko‘p ovqat yemoq”ni anglatgan *cho‘chqaday* o‘xshatish etaloni koreys tilida *tweji* (cho‘chqa) ko‘rinishida metaforaga aylanganini ko‘rish mumkin. Yoki rus tilida “qo‘rqoq” ma’nosi *как заяц* o‘xshatishi bilan, turk tilida *tavşan yürekli* metaforasi bilan ifodalanadi.

Har bir lingvomadaniyatda shu xalqning mentalitetini, uning o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi turg‘un o‘xshatishlar mavjud bo‘ladi. Masalan, “o‘zbek tilidagi *musichaday beozor (odam)* o‘xshatishini boshqa tillarda uchratish qiyin. *Musichaday* o‘xshatish etalonida milliy-madaniy konnotatsiya mavjud, unda “beozorlik” belgisining o‘zbekka xos ta’kidi yaqqol o‘z ifodasini

topgan. Musichaga xos yumshoq tabiat va harakat o‘zbek idrokida ijobiy talqin topishidan tashqari, bu mushfiq qush haqidagi islomiy rivoyat ham musichaday etalonining an’anaga kirishiga ta’sir etgani ehtimoldan holi emas. Ana shu tariqa *musichaday beozor* turg‘un o‘xshatishi beozorlikning o‘zbekcha o‘lchovi sifatida tamoman milliy obraz maqomini olgan”⁹³. Lekin hamma lingvomadaniyatlarda ham shunday emas. Masalan, ingliz tilida “beozorlik” timsoli sifatida “kabutar” qabul qilinganini kuzatish mumkin: *As harmless as a dove* (Musichaday beozor). Yoki koreys tilida “sigirday beozor” birikmasini uchratish mumkin. Shuningdek, *cin gibi* o‘xshatishi turk tiliga xos milliy-madaniy konnotatsiyani ifodalab, u “aqli, bilimdon” belgisini ifodalashga xizmat qiladi. Chunki turk xalq ertaklarida *cin* (jin, ajina) aqli, epchil, abjir obraz sifatida talqin qilinadi.

O‘xshatishlar har bir xalqning iqlimi, fauna va florasi, joylashgan hududining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ham yaratiladi. Masalan, *So‘fining tani shu topda Arabiston tog‘larining saratondagi toshlariday qizib yonardi* (Cho‘lpon. Kecha va kunduz). Cho‘lpon tomonidan yaratilgan mazkur o‘xshatishda Arabiston iqlimining juda issiqligidan kelib chiqqan holda, Razzoq so‘fining ruhiy holati ifodalangan.

Iqlim sharoitiga ko‘ra qor bilan tez-tez to‘qnashmaydigan Arabiston, Afrika, Misr Arab Respublikasining lingvomadaniyatlarida “qordek oppoq sochlar” o‘xshatishi uchramaydi. Chunonchi, qorning nimaligini ko‘z oldiga keltira olmagan mazkur madaniyatlarda ijobiy baholanayotgan biror narsaning “qor”ga qiyolanishi zaruriy obrazli ifodani yarata olmaydi. Shuning uchun bunday o‘xshatishni qayd etilgan mamlakatlarning tillariga tarjima qilganda, “sutdek oppoq sochlar” deb berish maqsadga muvofiqdir.

Yoki “ko‘pgina oq rangli narsalarning rus tilidagi singari o‘zbek tilida ham obrazli tarzda “qor”ga muqoyasa etilishi nutqiy an’anaga aylangan bo‘lishiga qaramasdan, ijobiy ta’riflanayotgan oppoq tishlar “qor”ga emas, balki qimmatbaho “sadaf”ga qiyos etiladi: *Нет, Хорь в город уехал, - отвечал парень, улыбаясь и показывая ряд белых, как снег, зубов – 30, 28 // Yo‘q, Xor shaharga ketgan, - dedi yigit kulimsirab, sadafdek oppoq tishlarini ko‘rsatib – O‘X, 15*”⁹⁴.

O‘zbek she’riyatida *tunday* o‘xshatishidan sochning qoraligini ifodalash uchun keng foydalaniladi:

Kel endi tashlama, qo‘yma
Bu tunnig qo‘ynida yolg‘iz.
Hijronni boshimga yoyma,
Ey *tundek* sochi qora qiz (Cho‘lpon. Tun).

⁹³ Маҳмудов Н., Худойберганаева Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 10-11.

⁹⁴ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. –Б. 219-220.

Shotland lingvomadaniyatida sochning qoraligi zog‘(qarg‘a)ga qiyoslanadi. Binobarin, Shotlandiya shimoliy o‘lka bo‘lib, u yerda yilning deyarli barcha faslida zog‘larni uchratish mumkin. Mazkur o‘xshatishni shotlandiyalik shoir Robert Byornsning “John Anderson” she‘rida uchratish mumkin. B.Xolbekova “John Anderson” she‘rining rus va qozoq tillaridagi tarjimalarini quyidagicha tahlil qiladi:

John Anderson my jo, John,
When we were first acquent,
Your locks were like the raven,
Your bonie brow was brent.

Mazmuni: “Qadrdonim, mening do‘stginam Jon Anderson, birinchi bor sen bilan ko‘rishganimizda, sochlaring zog‘(qarg‘a) rangiga o‘xshar (ya‘ni qop-qora edi, yosh eding), barq urib do‘ng peshonangni bezab turardi...”. Ingliz tilida agar soch qarg‘aga o‘xshatilsa, ingliz o‘quvchisi faqat qarg‘a(zog‘)ning o‘zini emas, balki uning rangini tushunadi. Tadqiqotchi *Your locks were like the raven, Your bonie brow was brent* misrasining rus tarjimoni S.Marshak tomonidan: *Густой кримоу твой локон, Был черен точно смоль* tarzida tarjima qilinib, ingliz tilida “qarg‘a”ga qiyoslangan soch “mum” (saqich)ga aylanganligini, qozoq tarjimoni Qubondiq Shang‘itboyev tomonidan esa: *Самай шаикн тозилген, Қара еди зой комірден* kabi qozoqchalashtirilishi natijasida ruschadagi “mum” (saqich) sochlari qozoqchada “ko‘mirdan ham qora”ga aylanganini aytadi⁹⁵.

Mif, ertak, doston va badiiy asar qahramonlari vositasida ham muayyan o‘xshatishlarning vujudga kelganligini kuzatish mumkin. Jumladan, o‘zbek tilida “baquvvat, pahlavon, gavdali, juda ham kuchli, bahodir” ma’nosida *Alpomishday*; rus tilida “jasur, botir” ma’nosida *как Ахилл*, ingliz tilida “jasur va botir” ma’nosida *as brave as Robim Hood* o‘xshatishlari qo‘llaniladi.

Umuman, o‘xshatishlar har bir xalqning lingvomadaniy boyligi bo‘lib, ular milliy dunyoqarash, dunyodagi hodisalarni milliy tasavvurlarga ko‘ra taqqoslash, qiyoslash natijasida shakllanadi.

10-MA’RUZA

METAFORA – MADANIYATNING KO‘RSATKICHI

Reja:

1. Metafora tildagi universal hodisa
2. Evfemizm va disfemizm

Tayanch so‘z va iboralar: metafora, obrazli-motivlashgan so‘z, tafakkur, madaniy belgi, ongning universalialari, hosila ma’no, milliy-madaniy dunyoqarash, ma’no referentlari, differensial-semantik metod, evfemizm, disfemizm, tabu, etnografik tabu, lingvistik tabu, evfemik omonimiya.

Metafora tildagi universal hodisa. Xizmat taqozosi bilan xorijiy davlatlarda bir muddat bo‘lib qaytganimdan keyin do‘stlarim va yaqinlarim ko‘pincha: “U

⁹⁵ Сирожиддинов Ш., Одилова Г. Бадий таржима асослари. –Т.: Мумтоз сўз, 2011. –Б. 80.

yoqlarda ob-havo qanaqa ekan?” deb so‘rashadi. “Havosi juda dim, namli” deyman. Bu o‘ta jo‘n javob bo‘ladi va suhbatdoshlarimning men his qilganlarni menday his qilmaganliklarini payqayman. Shunda: “Kiyiming badaningga yopishib qoladi. Pardozlaring oqib ketadi. Baliqday nafas olasan” deb ma’joziy, metaforik tushuntirishga harakat qilaman. Ana shunda ularning yuz-ko‘zlarida o‘zlari bo‘lmagan mamlakatning ob-havosi haqida o‘zlari bo‘lgandek tasavvur hosil bo‘lganini ko‘raman.

Zero, Gegel: “o‘z ma’nosida qo‘llaniladigan so‘z o‘z-o‘zidan tushunarli ifodadir, metafora esa boshqacha ifodadir”⁹⁶, – deb yozgan edi. Qator adabiyotlarda metaforaning yashirin o‘xshatish ekanligi qayd qilinadi⁹⁷. Binobarin, Aristotelning fikricha, o‘xshatish ham metaforadir, chunki ular o‘rtasida arzimagan farqlar mavjud, xolos. Masalan, *u sherday tashlandi* ifodasida o‘xshatish bor, agar ifoda *sher tashlandi* tarzida o‘zgartirilsa, metafora yuzaga keladi⁹⁸.

Metaforalarning mazmun jihati, shuningdek, ularga biriktirilgan madaniy konnotatsiyalar kognitiv bilishning manbasiga aylanib bormoqda. Shuning uchun ham obrazli-motivlashgan so‘zlar (metaforalar) madaniy belgilarning ko‘rsatkichiga aylanadi. Lingvokulturologiyani metaforalarning aynan mana shu jihati qiziqtiradi.

Kognitiv tilshunoslikning taniqli vakili J.Lakoff hamda mashhur faylasuf M.Jonson metaforalarni shunday izohlashadi: “Metaforalar nafaqat kundalik hayot, nafaqat til, balki tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham o‘z mohiyatiga ko‘ra metaforikdir”⁹⁹. J.Lakoff va M.Jonson tadqiqotida tahlil etilgan *vaqt bu – pul, vaqt bu – cheklangan zaxira, vaqt bu – qimmatbaho buyum* kognitiv metaforalari o‘zbek tilida so‘zlashuvchi nutq egalari tezaurusida ham mavjudligi (Masalan: Bu ishga ko‘p vaqt *sarfladim*; Vaqtim *tugay* deyapti; Behuda ishlar vaqtni *o‘g‘irlaydi*) bir qator kognitiv metaforalarning kognitiv-semantik universalisiya ekanligidan dalolat beradi¹⁰⁰.

Tadqiqotlarda metaforalar ongning universalialari sifatida belgilangan. Zamonaviy psixologlar dunyoni metaforalar asosida ko‘rishni insonning genezisi va madaniyati bilan bog‘lashga harakat qilishadi. Bobo tilning metaforik xususiyatga ega bo‘lgani, protokommunikatsiyaning esa metaforalar darajasida amalga oshirilgani haqida taxmin qilinadi.

Metafora tildagi universal hodisa bo‘lib, u barcha tilga xosdir. Uning universalligi makonda va zamonda, til strukturasi hamda uning vazifalarida

⁹⁶ Гегель. –М., 1969. –С. 115.

⁹⁷ Арнольд И. Стилистика современного английского языка. –Л.: Просвещение, 1973. –С. 146; Махмудов Н., Худойбергана Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Т.: Маънавият, 2013. –Б. 9.

⁹⁸ Аристотель. Риторика / Античные риторика. –М.: МГУ, 1978. –С. 134.

⁹⁹ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (перевод Н.В. Перцова) // Теория метафоры. –М., 1990. –С. 387-416.

¹⁰⁰ Худойбергана Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 49.

namoyon bo‘ladi. Metafora o‘zida fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi, zero, u milliy-madaniy dunyoqarashga asoslangandir¹⁰¹.

“Metafora hosila ma’no yuzaga kelishi hodisalarining faoli hisoblanadi. U tilshunoslikda qayd etilishicha, hosila ma’no yuzaga kelishining hosil qiluvchi va hosila ma’no referentlari o‘zaro o‘xshash kelishiga asoslanadi”¹⁰². Prof. M.Mirtojiyevning qayd qilishicha, buni differensial-semantik metod bo‘yicha tahlil etib ko‘rilganda yaqqol tasavvur etish mumkin. Masalan, *ulamoq* fe’li “uchlarini biriktirib bog‘lamoq” leksik ma’nosi – sememasiga ega. U yana “uchiga qo‘shib uzaytirmoq” hosila ma’no – sememani orttirgan. Ular bildirgan harakat o‘rtasida o‘xshashlik bor. Ya’ni hosila ma’no yuzaga kelishi metafora hisoblanadi¹⁰³.

Ba’zi mutaxassislarining fikricha, “metafora – o‘xshatishning qisqargan shakli”. Prof. M.Mirtojiyevning yozishicha, “bu fikr ham o‘rni bilan to‘g‘ri”dir. “Masalan, o‘zbek tilida tokni zararlaydigan oidium kasalligini *kul* so‘zining hosila ma’nosi ifodalaydi. Uni “kulga o‘xshash kasallik” o‘xshatish qurilmasining qisqargan shakli deyish juda to‘g‘ri bo‘ladi. Bu o‘rinda o‘xshatish subyekti tushib qolib, o‘xshatish qurilmasining faqat *kul* etaloni butun ma’nosini o‘zida saqlagan va o‘xshatishning qisqargan shakli – metafora yuzaga kelgan. Ya’ni buni metaforaning ayrim ko‘rinishi sifatida ko‘rsatish mumkin”¹⁰⁴.

Lingvomadaniy birliklarni qiyoslashda yoki ularni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda o‘sha davr madaniyati, xususan, xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos xususiyatlarini e’tiborga olish lozim. Masalan, “Shekspirning “Qirol Lir” pyesasida Lirga o‘zini afgor Tom deb tanishtirgan Edgan unga “o‘tmish tarixi”ni hikoya qilib berar ekan, uning nutqida qo‘llanilgan muqoyasaviy birliklar rus va o‘zbek tillariga shu tillarda mavjud bo‘lgan muvofiq lisoniy vositalar yordamida adekvat o‘girilgan: *...hog in sloth, fox in stealth, wolf in greediness, dog in madness, lion in pray* – KL, 105 // *...был я свиньёй по лености, лисой по хитрости, волком по жадности, псом по ярости, львом по хищности* – КЛ, 539 // *...yalqovlikda cho‘chqa, makkorlikda kal, so‘qtoylikda bo‘ri, badjahllikda it, vahshiylikda arslon edim* – QL, 429. Birliklar tarkiblarida jonivorlarning uch tilda ham bir xil xulq-atvorni jonlantira olishlari ularni moddiy jihatdan aniq tarjima qilish, aniqrog‘i, ularni tayyor ekvivalentlari bilan almashtirish imkoniyatini bergan. O‘zbekcha tarjimada makkorlik an’anaviy “tulki” emas, balki “kal” obrazi orqali jonlantirilgan ekan, ushbu holatda asliyatning davr xususiyati to‘g‘ri yaratib berilgan. Hozirgi paytda makkorlik va mug‘ombirlikning tulki fe’l-atvoriga badiiy muqoyasa etilishi

¹⁰¹ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.88, 91.

¹⁰² Baldinger K. Die Senasiologie. –Berlin: Akademie Verlag, 1957. –S. 87; Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 70; Ҳожиёв А. Семасиология // Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан, 1981. –Б. 221 ва бошқа манбалар.

¹⁰³ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.95.

¹⁰⁴ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.95.

an'anaviy tus olgan bo'lsa-da, o'tmish o'zbek adabiyotida, xususan, xalq og'zaki ijodiyotida bu xulq "kal kirdikorlari"ga muqoyasa etilar edi"¹⁰⁵.

Metaforalar shirinsuxanlik tasvirini yaratish vositasi vazifasini ham bajaradi. Masalan, o'zbek lingvomadaniyatida shirinsuxanlikni ifodalash uchun "qo'zichog'im", "bo'talog'im", "asalim", "chirog'im", "oppog'im", "jonginam", "do'mbog'im", turk lingvomadaniyatida "şekerim", "bitanem", "kuzum", "yavrum", "hayatim", "ruhum", rus lingvomadaniyatida "голубчик", "котик", "зайка", "золотой" ingliz lingvomadaniyatida "baby", "honey", "dove", "frog", "sweet heart" kabi hissiy-ta'sirchan so'zlardan keng foydalaniladi.

N.D.Arutyunovanning qayd qilishicha, metaforada yolg'on va haqiqat o'zaro birlashadi... Metafora nafaqat qisqargan o'xshatish, shu bilan birga, qisqargan qarama-qarshilik hamdir¹⁰⁶.

Metaforalarni ham xuddi o'xshatishlar singari turg'un va individual-muallif metaforalariga ajratish mumkin. Turg'un metaforalarga *dunyo – bu – teatr, dunyo – bu – kitob, sevgi – bu – olov, vaqt bu – pul* va h.k. misol bo'ladi.

Individual-muallif metaforalariga N.Eshonqulning "Tun panjaralari" nomli qissasidan olingan quyidagi mikromatndagi metaforalarni misol qilib ko'rsatish mumkin: "...Sen nega meni bu xilvatga, bu zulmatgan tashlab ketding? Nega qalbimdagi *imon chiroqlarini* o'chirding? Axir sendan buni kutmagandim-ku? Mana shu kichkina ko'rimsiz yuragimda *muhabbatning kemalari* suzib yurardi-ku? Sen nega meni *yolg'izlikning yirtqich quzg'unlariga* tashlab ketding? Nega meni *umidsizlikning oq ayiqlariga* yem qilib tashlab ketding?"¹⁰⁷.

Umuman, metaforalarni yaratish mexanizmi quyidagicha bo'ladi: turli mantiqiy sinflar orasidan umumiy xususiyatlar va belgilar asosida tenglashtirilgan ikki xil predmet tanlab olinadi. Masalan, *bosh* – "tananing bo'yindan yuqorigi, oldingi qismi"; boshdagi yuqori, oldingi qismlik xususiyati "sabzavotning yumaloq o'rami" hosila ma'noga ko'chirilishi mumkin. Masalan, o'zbek tilida: *bir bosh piyoz*; turk tilida: *bir baş soğan*.

Metaforalar ma'lum "vaqt o'tishi bilan o'zining estetik qimmatini, yangiligini yo'qotishi mumkin". Masalan, *stolning oyog'i, shishaning og'zi* va h.k. Bunday holatlarda mazkur metaforalar obrazlilik yaratish vositasi sifatida iste'moldan chiqadi. Umuman, metaforalar tez eskirib, o'rniga yangisi kelib turishi bilan tavsiflanadi.

Evfemizm va disfemizm. Turli xalqlarning ruhiyati ularning tilidagi evfemizm va disfemizmning yuzaga kelishida namoyon bo'ladi. Muayyan tilning mazkur hodisalarni tadqiq etishda ana shu til egasi bo'lgan xalqning ruhiyati, dunyoqarashi, urf-odatlari, udumlari, irim-sirimlari, inonchlari diqqatga olinishi lozim.

¹⁰⁵ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. –Б. 214-215.

¹⁰⁶ Арутюнова Н.Д. Метафора дискурс / Теория метафоры. –М.: Прогресс, 1990. –С. 5-32.

¹⁰⁷ Худойберганава Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 104.

Evfemizm ifodaga ijobiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi¹⁰⁸. U shu tilda gaplashuvchi xalqning irimi, madaniyligi bilan bog‘liq holda yuzaga chiqariladi. Prof. A. Hojiyev evfemizm hodisasini shunday izohlaydi: “Evfemizm (yun. euphemismos < eu – yaxshi + phemi – gapiraman) – narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi; qo‘pol beadab so‘z, ibora va tabu o‘rnida qo‘pol botmaydigan so‘z (ibora)ni qo‘llash. Masalan, *ikkikat*, *bo‘g‘oz* so‘zlari o‘rnida *homilador*, *og‘ir oyoqli* so‘zlarini qo‘llash”¹⁰⁹. *Disfemizm* esa ifodaga salbiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi¹¹⁰.

Mavjud so‘zga evfemistik ma‘no yuklanar ekan, bu ma‘no qo‘llanmay qolgan so‘zning ma‘nosi bo‘ladi. Ya‘ni u leksik sathga mansub hisoblanadi. Uni asosan tabu bilan bog‘laydilar. Tabuga uchragan so‘z yoki ibora o‘rnida to‘g‘ridan to‘g‘ri evfemizm qo‘llanadi, ya‘ni ma‘lum so‘zga tabuga uchragan lug‘aviy birlikning ma‘nosi yuklanadi, u evfemistik ma‘no bo‘lib qoladi¹¹¹.

Tabu so‘zini birinchi marta ingliz kapitani J. Kook 1777-yilda Polineziyadagi Tonga orolida aniqlagan. *Tabu* so‘zi tonga tilidagi < *tapu* < *ta* – “belgilamoq”, “ajratmoq” va *pu* – “butunlay” so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, “butunlay ajratilgan”, “alohida belgilangan”, ya‘ni “man etmoq, taqiqlamoq” ma‘nosini anglatgan. Tabu aksariyat xalqlarning mifologik inonchlari asosida vujudga kelgan.

Tabu madaniy, diniy, irim yoki noxushlik uyg‘otishi nuqtayi nazaridan muayyan xatti-harakatlar yoki ayrim so‘zlar qo‘llanishini taqiqlashdir. Masalan, musulmonlarda “Qur‘on” kitobini tahoratsiz qo‘lga olish, o‘zbeklarda qiblaga oyoq uzatib o‘tirish yo yotish, mo‘g‘ullarda pichoqni olovga tiqish man qilinadi. Bular diniy nuqtayi nazardan belgilangan tabulardir.

Tabular ikkiga: *etnografik* va *lingvistik* tabularga ajraladi. O‘zbeklarda supurgini, o‘qlovni tik qo‘ymaslik, bировning orqasidan supurmaslik, axlatdan hatlamaslik, otashkurakni oyoq ostida qoldirmaslik, suprani egasiz yig‘ishmaslik, nonning ushug‘ini yerga tushirmaslik, qaychini ochib qo‘ymaslik, qalampirni qo‘lga bermaslik, turkiy va eroniy xalqlarda suvni ifloslatmaslik, suvga tupurmaslik, mo‘g‘ullarda qozondan pichoq bilan go‘sht olmaslik, chodirda suv to‘kmaslik, olovga yaqin joyda daraxt kesmaslik, qamchiga tayanmaslik, koreyslar va xitoyliklarda kosadagi ovqatga qoshiqni tiqib qo‘ymaslik (faqat marhumga atalgan ovqatgagina qoshiq tiqib qo‘yiladi) kabilar irimga asoslangan etnografik tabular hisoblanadi.

Lingvistik tabu lug‘aviy birlikning yo xalq irimi nuqtayi nazaridan, yo atash noxushlik uyg‘otishi nuqtayi nazaridan muomalada qo‘llanishining

¹⁰⁸ Каранг: Вандриес Ж. Язык. –М., 1937. –С. 206; Булаховский Л.А. Введение в языковедение. –С. 49; Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 284; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: Советская энциклопедия, 1966. –С. 521.

¹⁰⁹ Хожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент: ЎзМЭ, 2002. –Б. 131.

¹¹⁰ Ахманова О.С. Ўша луғат. –С. 137

¹¹¹ Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 284.

taqiqlanishidir¹¹². Masalan, o‘zbek tilida *chayon* so‘zi tilga olinmaydi. Chunki uni atash chaqirish ma’nosini beradi, deb tushuniladi. Ma’lumki, bu hasharot havfli bo‘lib, zahari nihoyatda o‘tkir. U chaqsa, qattiq azob beradi. Shuning uchun uning nomi o‘zbeklarda taqiq qilingan. Ya’ni *chayon* so‘zini tilga olmaslikning o‘zi tabu deb qaraladi... U (ya’ni tabu ta’kid bizniki – Sh.U.) boshqa xalqlarda ham ko‘plab uchraydi. Masalan, nemislar ham, ruslar ham, tatarlar ham o‘z tillarida ayiqning nomini atamaydilar¹¹³.

Umuman, tabular, taqiqlar, ogohlantirishlarning o‘z asosli mantig‘i, mazmuni va voqea-hodisalari bo‘ladi. Ko‘p marta takrorlangan mazkur hodisalarda hosiyat bo‘lganligi uchun xalq bilib ularni taqiqlab, keyingi avlodlarni ogohlantirib ketgan. Shuning uchun ham tabular bir xalq madaniyatidan ikkinchisiga, uchinchisiga ko‘chib yuradi.

Evfemizm tabuga uchragan so‘z ma’nosini yoqimliroq ifodali biror so‘z hosila ma’no sifatida aks etilishi hisoblanadi. Masalan, *chayon* so‘zi tabuga uchragan, qo‘llanishi man qilingan edi. Bu leksik hodisadir. Uning ma’nosi *eshak* so‘zida ifoda topdi. Evfemizm so‘z yoki iboraning hosila ma’no yuzaga keltirishi bilan bog‘li holda voqelanadi... metafora evfemik ma’no hosil bo‘lishida katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, *chayon* so‘zi leksik ma’nosi *eshak* so‘zi leksik ma’nosi so‘zning evfemik ma’nosi sifatida voqelangan. Chunki *chayon* dumini gajak qilib turishi jihatidan *eshak*ka o‘xshaydi. Mana shu o‘xshashlik *eshak* so‘zida evfemistik metaforik ma’no hosil bo‘lishi uchun sababdir¹¹⁴.

Evfemizmlar “ovchilik tili”da keng qo‘llaniladi. Masalan, rus tilida *медвед* so‘zining o‘rniga *лесник*, *хозяин*, *помануч* so‘zlaridan foydalaniladi. Kabardin tilida *ayiq* – *maymoq*, *kiyik* – *sershox*, *to‘ng‘iz* – *yirik*, *bo‘ri* – *kul rang*, *quyon* – *uch labli*, *ilon* – *uzun dumli* va h.k.dan istifoda etiladi.

Ba’zi o‘zbek oilalarida erkak xotiniga katta qizining ismi bilan, xotin esa eriga katta o‘g‘lining ismi bilan xitob qiladi. Xotinga nisbatan *onasi*, *oyisi*, *ayasi*, erga nisbatan *otasi*, *dadasi*, *adasi* kabi murojaat shakllarini qo‘llash mumkin: *To‘g‘ri*, *dadasi*, *men aytaman*. *Hoy onasi*, *suyunchini cho‘z*. Mazkur xitob shakllari ibtidoiy davrlardan qolgan tabu qoldig‘i bo‘lib¹¹⁵, u oilada er-xotindan ko‘ra ko‘proq bolalarning ota-ona juftligini, sherikligini, ya’ni bolalarning qadrini, ahamiyatini namoyon qiladi. Ayni holat koreys tilida ham kuzatiladi. Oilada farzand tug‘ilgandan keyin er-xotinning munosabatlari o‘zgacha tus oladi. Ularning bir-biriga bo‘lgan hurmati yanada ortadi. Bu hurmat katta farzandning ismini qo‘shib xitob qilish orqali amalga oshiriladi: er xotiniga (farzandning ismi+omma) *Arim-*

¹¹² Булаховский Л.А. Введение в языковедение. –С. 49; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: Советская энциклопедия, 1966. –С. 467.

¹¹³ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.121.

¹¹⁴ Миртожиев М. Кўрсатилган асар, 122, 124-бетлар.

¹¹⁵ Kuçkartayev İ. Özbeklerde Hitap Sözleri ve Hitap Kültürü // Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri. A., 2000, s. 325.

omma “Arimning onasi”, xotin esa eriga (farzandning ismi+abba) *Arim-abba* “Arimning otasi”, yoki *egi abba* “bolamning otasi”, deb murojaat qiladi.

Lingvomadaniyatlarda evfemik omonimiya ham keng tarqalgan hodisalardan biri sanaladi. Masalan, o‘zbek tilida *ketmoq 1*, turk tilida *gitmek 1*, koreys tilida *torakata (qaytmoq)1*, rus tilida *yūmu 1*, *ketmoq 2* “o‘lmoq”, *gitmek 2* (Ben gidersem adım kalır / Dostlar beni hatırlasın), *torakata 2*, *yūmu 2* (“ушёл из жизни”); o‘zbek tilida *xayrlashmoq 1*, turk tilida *vedalaşmak 1* *xayrlashmoq 2* “o‘lmoq” (Bultur shunaqa “uka”lardan uchtasi bilan xayrlashdim...), *vedalaşmak 2*; o‘zbek tilida *kuzatmoq 1*, turk tilida *uğurlamak 1*, *kuzatmoq 2* “o‘lmoq” (Tunov kuni qishloq eng aziz kishisini kuzatdi), *uğurlamak 2* va h.k.

Xullas, “evfemizm tabuga uchragan yoki atash uchun noqulaylik tug‘diradigan so‘z o‘rnida yoqimli his uyg‘otuvchi belgi berish maqsadida, xuddi shunday belgiga yaqin narsa, harakat, holat kabilarning nomi yoki o‘sha noqulaylikni yopib yuboruvchi so‘z yo lug‘aviy birlik bilan atashdir”.

Disfemizm so‘zlovchining tinglovchiga yoki biror predmetga nisbatan masxara, istehzoli, iltifotsiz qarashini bildiradi¹¹⁶. Disfemizmlar so‘zning deyarli hosila ma‘nosi sifatida yuzaga keladi. U hosila ma‘noni yuzaga keltiruvchi quyidagi hodisalar natijasi bo‘ladi¹¹⁷:

1. Metaforaga ko‘ra hosil bo‘ladi. Masalan, *cho‘chqa* (o‘zbekcha), *domuz* (turkcha), *tweji* (koreyscha); *tulki* (o‘zbekcha), *tilki* (turkcha), *you* (koreyscha).

2. Metonimiyaga ko‘ra hosil bo‘ladi. Masalan, *chuvrindi*, *eshak* kabi disfemizmlar odamga nisbatan qo‘llanar ekan, yo uning ustidagi, yo uning harakatiga qarab aloqadorligi nazarda tutilgan.

3. Sinekdoxaga ko‘ra hosil bo‘ladi. Masalan, *qorin* (o‘zbekcha), *göbek* (turkcha), *kalla* kabi disfemizmlar odamga nisbatan qo‘llanar ekan, uning belgisi muchasi e‘tiborga olinadi.

Disfemizmlar tilning yashovchan qatlami bo‘lib, ular barqarorligi bilan tavsiflanadi.

Mavzu bo‘yicha savollar

1. Metafora tildagi universal hodisa;
2. Evfemizm va disfemizmlar haqida sozlang.

11-MA‘RUZA

RAMZ – INSON RUHIYATINING TILI

Reja:

1. Ramzlarning vujudga kelishi
2. Turli lingvomadaniyat ramzlarining qiyosiy tahlili

¹¹⁶ Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1983. –Б.67.

¹¹⁷ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.131.

Tayanch so‘z va iboralar: ramz, timsol, belgi, semiotika, folklor ramzlari, kodlashgan ismlar, hayvon ramzlari, totem, mifologiya, qush ramzlari, daraxt va o‘simlik ramzlari, ranglarning ramzlari, raqamlarning ramzlari.

Ramzlarning vujudga kelishi. Ijtimoiy muloqot tizimida insonlar mazkur jamiyat, guruh va ijtimoiy muhitda qabul qilingan ramzlardan foydalanmasdan yashay olmaydilar. Insonni hayvondan farqlovchi jihatlardan biri – uning ramzlashtirishga bo‘lgan ehtiyojidir. Zamonaviy antropologiyada B.Franklinning (*toolmaking animal*) formulasi biroz o‘zgartirilib, “inson o‘zining tabiatiga ko‘ra *symbolmaking animal*, ya’ni inson nafaqat “mehnat qurollari ishlab chiqaradigan”, balki “ramzlar yaratadigan” mahluq hamdir”, deb talqin qilinadi. Demak, dunyo ramzlardan iborat, ramzlar insoniyatning ilk, haqiqiy ijodidir.

“Ajdodlarimiz bugun ibtidoiy davr deb baho beriladigan paytlarda bizga qaraganda yuz karra shoirroq edilar. Ular albatta, poeziyani tushunmasdilar, biroq bugungi til bilan aytganda, o‘sha minglab yillar avval ularning tafakkur tarzi “poetik mushohada” tarzida edi: ular hayotlari va tabiatdagi har bir narsani tasavvur qilgan tushunchalarning ramzi sifatida qabul qilardilar. U paytlar Osmon, suv, ko‘kat, quyosh, oy yorug‘lik va zulmat – Tangrilar edi; quyosh o‘rnini tun egallarkan, ezgulik va yovuzlik kurashi ketyapti deb o‘ylashardi. Hayvonlar ham tangrilar edi, ularning ichida ham yovuz va ezgu niyatli lari bor edi. Ezgulik tangrilar osmonda, yer yuzida yorug‘lik bilan birga yashashadi, yovuzlik tangrilar yer ostida, zulmat bilan birga yashashadi deb o‘ylardilar”¹¹⁸.

Demak, inson moddiy muhitdan tashqari, ramziy olamda ham yashaydi. Inson o‘z tarixining ilk davrlarida ma’nolar dunyosida yashagan, dunyoni ramzlar orqali qabul qilgan, tabiat bilan ramzlar orqali munosabatda bo‘lgan. Shunga ko‘ra, “inson tilini to‘la ma’noda ramzlar tili deyish mumkin”. Ramzlar o‘z-o‘zidan shakllanmagan, ular insonning bilish mahsuli sifatida vujudga kelgan.

Insonlar o‘rtasidagi aloqa “ramz” (“simvol”) so‘zining o‘zida aks etgan. Yunoncha “simvol” so‘zi dastlab sopol yoki chinni parchasini ifodalab, do‘stona munosabatlar belgisi bo‘lib xizmat qilgan. Mehmonni kuzatayotgan mezbон mehmonga sopol yoki chinni parchasining bir bo‘lagini bergan, ikkinchi bo‘lagini esa o‘zida olib qolgan. Bu mehmon qachondir yana uyga kelganida, uni ana shu sopol parchasidan tanib olishgan. Demak, qadimgi davrlarda “simvol” so‘zi “shaxs guvohnomasi” ma’nosida qo‘llanilgan.

Ramz tushunchasi qator fanlar nuqtayi nazaridan turlicha talqin qilinadi: 1) ramz – belgi bilan o‘xshash tushuncha (tillarni sun’iy formallashtirishda); 2) hayotni san’at vositasida obrazli o‘rganishning o‘ziga xosligini ifodalovchi universal kategoriya (estetika va san’at falsafasida); 3) muayyan madaniy obyekt (madaniyatshunoslikda, sotsiologiyada va boshqa ijtimoiy fanlarda); 4) ramz belgi

¹¹⁸ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 136.

bo‘lib, uning dastlabki ma’nosidan boshqa ma’no uchun shakl sifatida foydalaniladi (falsafa, lingvistika, semiotika va h.k.)¹¹⁹.

Lingvokulturologiyani ramzning belgilik jihati qiziqtiradi. Agarda oddiy belgi insonga ma’nolarning predmetlar olamiga kirish imkoniyatini bersa, ramz ma’naviy munosabatlarning predmetlar mavjud bo‘lmagan olamiga kirish imkoniyatini beradi. Ramzlar orqali bizning ongimizda kishilarni yagona etnomadaniy hamjamiyatga birlashtiradigan madaniyatning eng muqaddas qirralari ochiladi, aqlga sig‘maydigan, g‘ayrushuriy botiniy ma’nolar yuzaga chiqadi¹²⁰. Ramzni o‘z predmeti bilan aloqasini yo‘qotgan ma’no sifatida tasavvur qilish mumkin.

Y.M.Lotman ramzlarni “madaniy majmuaning eng barqaror elementlaridan biri” sifatida qayd qilgan¹²¹. Demak, ramzlar mazkur lingvomadaniy makonning barqaror birliklari sanaladi. Ular turmush qoidalariga aylangan kuzatishlarni mustahkamlaydi.

Ramz – inson ruhiyatining tili bo‘lib, u tabiat bilan ana shu tilda gaplasha boshlagan. Aynan ana shu ramzlar tilida miflar, ertaklar, dostonlar yaratilgan. Folklor ramzlari muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini, tasavvurlarini, ijodini tamsil etadi. Jumladan, turkiy xalqlar og‘zaki ijodida “Ulgen – yorug‘lik va ezgulik. Erlikxon – zulmat va yovuzlik, Momaqalldiroq – tangrilar ovozi, Yashin – tangrining o‘qi, Sel – yovuz ruhning ofati, Tog‘ – tilsimli qo‘rg‘on, Suv, Tuproq – tiriklik, G‘or – ruhlar makoni, Osmon – ezgulik tangrilari, Yer osti – yovuz ruhlar makonining ramzi, kodlashgan ismlari”¹²² bo‘lgan.

Qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og‘zaki ijodi namunalarining eng katta ma’naviy boyligimiz ekanligini Prezidentimiz I.A.Karimov ham alohida ta’kidlaganlar: “Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo‘lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san’at ... va boshqa sohalarga oid qimmatbaho asarlar bizning buyuk ma’naviy boyligimizdir. Bunchalik katta merosga ega bo‘lgan xalq dunyoda kamdan kam topiladi”¹²³.

Demak, xalq og‘zaki ijodida muayyan davrda yashagan ajdodlarimizning kechinmalari, tasavvurlari muhrlangan. Ularda ifodalangan ramzlarni tadqiq etish va ularni to‘g‘ri talqin qilish ajdodlarimizning ichki dunyosini yoritib berishga, bizni ularga yaqinlashtirishga, ma’naviyatimizni boyitishga xizmat qiladi. Zero, “ramzlar qadriyatlar majmuyi”dir.

Turli lingvomadaniyat ramzlarining qiyosiy tahlili. Ramz – tashqi dunyoning turli madaniyat vakillari ichki dunyosi, ongi, tafakkuri va ruhidagi

¹¹⁹ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 95.

¹²⁰ Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010. –С. 189.

¹²¹ Лотман Ю.М. Семиосфера. –СПб.: Искусство, 2000. –С. 241.

¹²² Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 67.

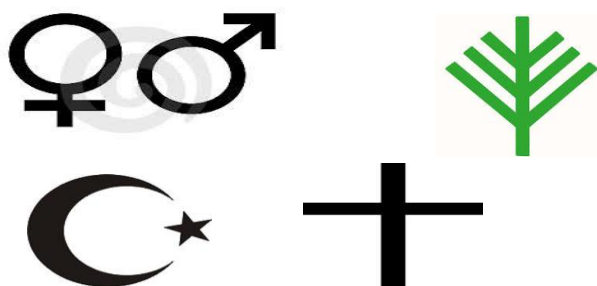
¹²³ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 23.

aksidir. Har bir insonda, har qanday madaniyat vakilida ichki dunyoni o'ziga xos qabul qiluvchi "tug'ma mexanizm" mavjud bo'ladi. Bu "tug'ma mexanizm" tashqi dunyoni ramzlar, timsollar orqali "qayta ishlab" qabul qilishga moslashgandir.

Ramziy etalonlar madaniy jihatdan tamg'alangan bo'ladi. Binobarin, turkiy xalqlar lingvomadaniyatida bo'ri – jasurlik, rus lingvomadaniyatida vahshiylik etaloni bo'lib keladi. A. K. Bayburin: "Ba'zi narsalarning "moddiy madaniyat" sohasiga, boshqalarining "ma'naviy madaniyat" sohasiga kiritilishi birinchi navbatda ularga turli semiotik maqom berilganini ko'rsatadi", deb yozadi¹²⁴. Bu o'rinda ta'kidlash joizki, ayrim tillarda ramziy etalonlar bir-biriga mos keladi: qo'y – yuvoshlik etaloni, chumoli va ari – mehnatsevarlik etaloni. Demak, ramzlar obrazlilik, motivlashganligi, ko'p ma'noliligi bilan tavsiflanadi.

Ijtimoiy muloqot tizimida muayyan obyektlar, masalan, predmet, harakat, hodisa, matn, tasvir, hayvon, o'simlik, rang, raqam va h.k. ramz bo'lib xizmat qiladi. Ramzlar moddiy (buyum, predmet), tushunchaviy, so'zli, tasviriylar va ovoqli bo'lishi mumkin.

Tasviriylar ramzlar. Tasviriylar ramzlar biron bir belgi, alomat, ko'rinish yoki tasvirni ifodalovchi timsollardir. Turli tasvirlar, oddiy va murakkab geometrik figuralar, osmon jismlari, ierogliflar, harflar, hatto tinish belgilari tasviriylar ramzlarni ifodalashga xizmat qiladi. Tasviriylar ramzlarning bir guruhi universal bo'lib, ular ko'pchilik madaniyatlarda bir xil assotsiatsiyani yuzaga chiqaradi. Quyida universal tasviriylar ramzlarga bir necha misollar keltirilgan. Ular sizda qanday assotsiatsiyalarni hosil qildi?

Ba'zan asar personajlarining holati yoki portretini ifodalashda belgi, alomat yoki tasvirlardan o'xshatish vazifasida ham foydalaniladi. Jumladan, A.Qahhor "hikoyalarida xalq tilida bor o'xshatishlar bilan bir qatorda, yangi "ohorli", holat tasvirini fotografik kartina tarzida ko'rsatib beruvchi o'xshatishlar ko'p. Ikkitagina misol: *Kamolxonov, iltimosiga "xo'p" degan javobni kutib savol alomatiday gajak bo'lib turganida, telefon jiringlab qoldi* ("Ikki yorti bir butun" hikoyasi shunday boshlanadi). *Deraza yonida sabz urgan mo'ylovi teskari qo'yilgan qoshga o'xshash bir yigit...* ("Oltin yulduz")"¹²⁵.

¹²⁴ Байбурин А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Л., 1989. –С. 72.

¹²⁵ Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. –Тошкент: "Ўзбекистон", 1992. –Б. 90-91.

Hayvon ramzlari. Ot qadim-qadimdan insonga xizmat qilib kelgan. Ilmiy ma'lumotlarga ko'ra, otlar miloddan taxminan uch ming yil ilgari xonakilashtirilgan. Uni mashq qildirish va har xil ishlarga, harakatlarga o'rgatish – boshqa hayvonlarga nisbatan ancha qulay. Ot kuchli, sabr-chidamli, ko'rkam, pokiza, ziyrak, hushyor, birior narsani darhol payqash, ko'rish, hid bilish, tovushni, hatto bilinar-bilinmas sharpani eshitish, sezish qobiliyati kuchli. Bu fazilatlaridan tashqari ot insonning sodiq do'sti, vafodori, og'ir ishlarda madadkori, safarlarda hamrohi, jangu jadalda, boshqa xavf-xatarli holatlarda ko'pincha kishini o'lim-yitimdan saqlab qoluvchi ajoyib jonivordir¹²⁶.

Mahmud Koshg'ariyning ta'biri bilan aytganda ot “turkning qanotidir”¹²⁷. “Ot turkiy qabilalarda totem jonivorlardan biri bo'lib, ezgulik ruhi sifatida shomonga yovuz ruh ustidan g'alaba qilishda yordam beradi. Shomonlarning hassalari ko'pincha ot ramzini ifodalaydi va o'zbek xalqida hozirgacha otning devi bor degan inonchlar saqlanib qolgan”. Farg'onada, Qo'qonda, Samarqandda, O'ratepada devni ot qiyofasida tasavvur qilinadi. o'zbek xalq ertaklari va dostonlarida “ot qahramonning sadoqatli yo'ldoshi, hamrohi, yordamchisi, ba'zan o'rinbosari sifatida uchraydi. Alpomishni Boychibor, Go'ro'g'lini G'irotsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. “Pahlavon Rustam” ertagida ot Rustamni hamisha falokatlardan asraydi. “Malikai ayyor” dostonida ot qahramonning sarguzashti va qahramonliklariga teng sherik. Ertak va dostonlarda devlar ham ba'zan ot ko'rinishida keladi yoxud bir yumalab otga aylanadi. Bir afsonaga ko'ra, otlar tangrilar bilar ajdarholardan tarqalgan. Shu sababli xalq og'zaki ijodida qanotli otlar ko'p uchraydi”¹²⁸. O'zbek inonchlariga ko'ra, o'limi yaqinlashgan yoki o'lim xavfi tug'ilgan kishining tushiga ot kirib, o'limdan darak beradi. Bulardan tashqari o'zbek madaniyatida yangi uyga ko'chib kirishda hovli ostonasi, darvozasiga otning taqasi qoqiladi. Bu bilan xonadon turmushi ot taqasiday mustahkam va xotirjam, mol-holga boy-badavlat bo'lishi niyat qilinadi.

Islomda ot – baxt va boylik; buddizmda narsalarning yashirin tabiati; nasroniylikda Quyosh, jasorat, olijanoblik; kelt mifologiyasida ot-xudolar obrazi; xitoy mifologiyasida samo, olov, janub, shuningdek, muchallardan biri; yapon mifologiyasida oq ot – mehr, rahm-shavqat ma'budasi, qora ot – yomg'ir xudosi; Sibir va Oltoy shomonligida qurbonlik hayvoni sifatida talqin qilinadi.

Bo'ri – turkiy xalqlarning totemi bo'lib, u jasurlik, bo'ysunmaslikni tamsil etadi. Afsonalarda turk urug'larining asosini bo'riga borib taqash ularda bo'riga bo'lgan ishonchning saqlanib qolishiga sabab bo'lgan. Bo'riga ishonchning asosiy qismi o'zbeklarning turli gruppalarida bolaning tug'ilishi, uning hayotini saqlab qolish bilan bog'langan. Qashqadaryo o'zbeklarining qo'ng'iroq, avaxli, nayman, quchchi, saroy, mang'it kabi urug'larida homilador ayollar bo'rining terisidan,

¹²⁶ Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани. –Тошкент: ЎМЭ, 2001. –Б.263.

¹²⁷ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. –Тошкент: Фан, 1960. –Б.83.

¹²⁸ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 68-69.

suyagidan va boshqa a'zolaridan tumor qilib, o'zi bilan olib yurganlar, bola tug'ilishini osonlashtirish uchun onaning yostig'i ostiga bo'rining payini qo'yganlar, yangi tug'ilgan bolani bo'rining jag'suyagi orasidan o'tkazib olganlar...¹²⁹. Bularning barchasi turkey xalqlarning bo'ridan tarqalganligiga ishora, ramz bo'lib, ayni paytda bo'riday o'ljali, topib yashash nazarda tutiladi.

Rus lingvomadaniyatida bo'ri – vahshiylik; kelt mifologiyasida bo'ri – quyoshni yutib yuboruvchi; Xitoyda yebto'ymaslik, ochko'zlik; nasroniylikda yovuzlik, vahshiylikni ifodalaydi.

Qo'y – o'zbek lingvomadaniyatida yuvoshlik; turk lingvomadaniyatida ahmoqlik, rus lingvomadaniyatida qo'rqqoqlik; islomda qurbonlik hayvoni; nasroniylikda Iso Masih – cho'pon va qurbonlik qo'zisi; induizmga otash tangrisi, muqaddas olov timsolidir. Shuningdek, o'zbek xalq ertaklarida ko'k qo'chqor – afsonaviy homiy jonivor sifatida aks ettirilgan.

Tulki – aksariyat madaniyatlarda ayyorlik, aldoqchilik, yolg'onchilik timsoli sifatida talqin qilinadi. Yaponiyada oq tulki – to'kin-sochinlikni anglatadi. Xitoyda tulki – uzoq umrni tamsil etadi. Shuningdek, xitoy va koreys xalqlarining mifologiyasida tulkining qizga aylanib qolishi qolishi keng tarqalgan. Xitoyliklarning qadimiy inonchlariga ko'ra, tulki ellik yoshida ayolga, yuz yoshida yosh qizga aylanadi. Ming yil yashagan tulkida to'qqizta dum paydo bo'ladi va u Samoviy Tulki (tyen-xu)ga aylanadi. Samoviy Tulki nafaqat ayol qiyofasiga, balki erkak qiyofasiga ham kira oladi.

Ajdar – eng murakkab va universal timsol. Uzoq Sharq madaniyatida, ko'pincha ajdar bilan ilon farqlanmaydi. Ajdar, ilon maqomi vazifasini o'taydi. Xitoyda ilon-ajdar hayotning boshlanishi, kamalak, u dunyo va bu dunyo orasidagi ko'prik, shuningdek, muchallardan biri sanaladi. Ajdar shomonlik maqomini belgilovchi qiyofa hisoblanadi. "Hozirgi Xitoy, Yaponiya, Koreya va Sharqiy Osiyo ibodatxonalarida saqlanib qolgan shomonlar odatiga ko'ra, shu kunlarda ham ajdar, ilon raqslari o'ynaladi"¹³⁰. Qadimgi turklar shomonchiligida ajdar – Bo'ron, Quyun timsoli; bulut, yashin kabi tabiat stixiyalari yaxlit holda ajdarho – tangri sifatida tushunilgan. O'zbek xalq ertaklarida ajdar – yovuz, yirtqich ruh timsoli. Hind, grek, arman xalqlarining afsona va miflarida ajdarho suv, hosildorlik, sel, daryo, dengiz va boshqa tabiat stixiyalari xudosi sifatida tasvirlanadi. Nasroniylikda ajdar yovuz, qora kuch, shaytonni tamsil etadi.

Ilon – ham murakkab va universal timsollar sirasiga kiradi. Turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan mifologik qarashlarga ko'ra, uzoq yashagan ilon ma'lum vaqtdan keyin ajdarhoga aylanadi. Masalan, tatar miflaridan birida qayd qilinishicha, bir yoshdan sakkiz yoshgacha bo'lgan ilon – "hayat" deb atalsa, sakkiz yoshdan yuz yoshga kirguncha "afchi", yuz yoshdan ming yoshga qadar "ajdaxa", ming yil umr ko'rgan ilon "yuho" deb ataladi. Yuho qiz shakliga enishga qodir

¹²⁹ Мирзаев Н. Ўзбек зооантропонимлари // Ономастика Ўзбекистана. –Ташкент, 1989. –С. 129.

¹³⁰ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 46.

bo'ladi. To'qqiz mingga kirgan ilon "yalmog'iz kampir"ga aylanadi¹³¹. Yaponiyada ilon momaqaldir oq ma'budi sanaladi. Gretsiyada ilon aqllilik, donolik, qayta tirilish; Amerika hindulari madaniyatida chaqmoq, yomg'ir tashuvchisi; kelt eposida shifobaxsh suv, buloqni timsoli sifatida tushuniladi. Buddizmda yovuzlik; nasroniylikda shayton; yahudiy an'analarida yovuzlik, gunoh, shahvat ramzini bildiradi.

Qush ramzlari. *Kaptar* – aksariyat madaniyatlarda tinchlik; yapon va xitoy madaniyatida uzoq umr, hurmat; shumer-semit madaniyatida ilohiy kuch; yunon-rim madaniyatida sevgi va hayotning yangilanishi; yahudiylarda beg'uborlik; nasroniylikda Muqaddas ruh ramzi sifatida talqin etiladi.

Qaldirg'och – o'zbek madaniyatida bahor, omad; yapon madaniyatida ham vafosizlik, ham sodiqlik, ona g'amxo'rligini anglatadi. Xitoyda jur'at, xavf, sadoqat, yaxshi o'zgarishlar timsoli sifatida baholanadi. Nasroniylikda qayta tirilish, yangi hayotni tamsil etadi.

O'rdak – Qadimgi Misrda tasviriy san'at predmeti, qadigi yunon san'atida sevgi ma'budi Erosni ifodalaydi. Xitoy va Koreyada juftlik, sadoqat ramzi bo'lib, baxtli nikohni tamsil etadi. Shuning uchun nikoh to'ylarida kelin-kuyovga o'rdak haykalchalari sovg'a qilinadi.

Boyqush – o'zbek madaniyatida o'lim, yomon xabar; rus madaniyatida tungi faoliyat; yapon madaniyatida o'lim, yomonlik alomati sifatida talqin qilinadi. Xitoyda yovuzlik, jinoyat, o'lim, dahshat, ko'rnamak farzandlar; Misrda o'lim, tun, sovuqlik; Amerika hindularida donishmandlik, bashoratgo'ylik; Meksikada tun, o'lim ramzi bo'lib keladi. Yahudiy an'analarida so'qirlik; induizmda o'liklar ma'budi; nasroniylikda shayton, qora kuchlar, qayg'u, yomon xabar tarzida sharhlanadi.

Laylak – o'zbek madaniyatida bahor, baxt-saodat; xitoy madaniyatida uzoq umr, baxtli va xotirjam keksalik, ota-onaga qaraydigan, ularni izzat-hurmat qiladigan o'g'il; Misrda ham ota-onaga qaraydigan, ularni izzat-hurmat qiladigan o'g'ilni tamsil qiladi. Chunki laylakka ota-onasi keksayganda ularni boqadigan qush sifatida qaraladi. Yunon mifologiyasida laylak ma'budasi – hayot beruvchi, boquvchi ayol ko'rinishida tasvirlangan. Nasroniylikda soflik, ozodalik, hurmat va hushyorlik timsoli sifatida talqin qilinadi.

Qarg'a – o'zbek va rus madaniyatlarida sovuq qor, yomon xabar elchisi.

Daraxt va o'simlik ramzlari. "Daraxt" tushunchasi turli xalqlarning tasavvur olamida har xil so'zlarning assotsiativ qatorini hosil qiladi. Masalan, *daraxt* deganda o'zbeklar chinor, qayrag'och, tut, terakni, turklar tol (söğüt), archa (çam)ni, ruslar dub, qayin, emanni, yaponlar sakurani, hindlar palma yoki bambukni tasavvur qilishi mumkin.

"Hayot daraxti" – dunyo madaniyatida olamning asosi (o'zak, o'q, ustun), ya'ni osmon, zamin va yer osti olamlarini o'zaro birlashtirib turuvchi vosita sifatida

¹³¹ Жўраев М., Саттиева Д. Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти. –Тошкент: Фан, 2010. –Б.13.

tasavvur qilinadi. “Hayot daraxti”ning o‘zbek folkloridagi timsoli chinordir. Chinor uzoq umr ramzi sanaladi. Qadimgi xitoyliklar tut daraxtini “hayot daraxti” sifatida talqin qilganlar.

Qayrag‘och – turkiy asotirlarda muqaddas daraxt hisoblanadi. “Oltoy afsonalariga ko‘ra, Qoraxon o‘zi bunyod etgan orolga to‘qqiz shoxli qayrag‘och daraxtini o‘tkazadi. Bu dunyodagi ilk qayrag‘och bo‘lib, unda tangri timsoli aks etardi. “Malikai ayyor” dostonida devlarning makoni qayrag‘och bilan bog‘lanadi”¹³².

Atirgul – aksariyat madaniyatlarda qizil atirgul – sevgi, oq atirgul – ajralish, qora atirgul esa – qayg‘u, hasratni ifodalaydi.

Xrizantema – Xitoyda o‘lim, qabriston tushunchalarini assotsiatsiyalaydi.

Qirqquloq – yaponlar uchun kirib kelayotgan yangi yilda omad tilash; ruslar uchun esa o‘lim, qabriston timsoli sanaladi.

Bodrezak (калина) – rus an‘analarida qiz, sevgi timsoli hisoblanadi.

Shuvoq, yovshan (полюнь) – rus lingvomadaniyatida qayg‘u, g‘amni anglatadi.

Ranglarning ramzlari. *Qora rang* – turli lingvomadaniyatlarda yovuzlik, o‘lim, tun, g‘am-g‘ussa, qayg‘uni ifodalaydi. Qora osmon, qora yer, g‘or, chuqur, qabr qorong‘ulik saltanati, marhumlar diyori bo‘lib, u yerda qandaydir xavf-xatar, tahdid yashiringandek talqin qilinadi. Rus xalqi tilida “черный” (qora) so‘zi eski, qari, iflos, tugallanmagan, yorug‘likdan mahrum qandaydir narsani anglatadi: *черная старуха, чернавка, черный ход, черный пол, черновик*. Afrika xalqlarida yovuzlik, yomon narsalar, baxtsizlik, falokat, kasallik, jodugarlik, o‘lim, shahvat, tun kabi ma‘nolarni anglatadi. Sharq va O‘rta Osiyo madaniyatida ba‘zan qora rang ulug‘vorlik, buyuklik ramzi sifatida talqin qilingan.

Oq rang – deyarli barcha xalqlar lafzida soflik, rostgo‘ylik, ezgulik timsoli sifatida ifodalanadi. O‘zbek madaniyatida oq rang pokizalik, musaffollik, ezgulik ramzini anglatadi. Masalan, oqlik, oq o‘rar, ona sutidek oq, oq ot yoki kelinlarning oq libos kiyishlari. Rus xalq og‘zaki ijodida oq – yaxshilikni anglatadi. Uzoq Sharq mamlakatlari madaniyatida oq – motam rangini bildiradi. Agar motamda qora kiyim kiyilsa, marhumning ruhi hech narsa ko‘rmaydi, deb ishonilgan. Shuning uchun ham motamda oq rang bu dunyodan keyingi hayot, ko‘rish ramzi hisoblanadi. O‘zbekistonning Xorazm viloyatida ham motamda oq kiyim kiyish udumi mavjud. Ba‘zi lingvomadaniyatlarda oq rang qo‘rqoqlik timsoli sifatida keladi. Masalan, Birinchi jahon urushida harbiy xizmatdan qochib ketgan fransuz askari yoki zobitiga qo‘rqoqlik ramzi sifatida oq patlar yuborilgan.

Qizil rang – qadimdan insoniyat hayotida muhim rol o‘ynab kelgan. Rus tilida *красный* (qizil) va *красивый* (chiroyli) so‘zlari bir o‘zakdan hosil bo‘lgani uchun ham qizil rang ijobiy ma‘no kasb etadi. Masalan, *Красная площадь* (Qizil maydon) va *красная девица* – chiroyli qiz; yoki *красные дни* – muvaffaqiyatli paytlar, yaxshi

¹³² Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 71.

davr. Xitoyda qizil rang farovonlik, to'kin-sochinlik va baxtli hayotni timsoli sifatida qabul qilinadi, shuningdek, qizil darvozalar oliy tabaqadagi zodagonlar, boylar yashaydigan uylarni ifodalagan. Uzoq Sharq mamlakatlarida qizil rang kelin va kuyov atrofidagi barcha buyumlarda o'z aksini topgan bo'ladi. Koreya va Mo'g'ulistonda yangi yil kiyimlariga tumor sifatida qizil doirachalar tikib qo'yiladi. Ayrim lingvomadaniyalarda qizil rang jug'rofiy belgi sifatida qo'llaniladi. Masalan, Mayya qabilasida qizil rang sharqni, Qadimgi Meksikaning tog'li xalqlarida janubni ifodalagan.

Aytilganlar bilan birga, qizil rang turli madaniyalarda qondan oqadigan hayot, tiriklik timsoli bo'lib ham keladi. Ba'zan tahdid, urush, kuch-qudrat, jasorat, haqiqat ramzini ifodalaydi. Masalan, XVII asrdan boshlab Britaniya harbiy-dengiz flotining bayrog'i qizil rangda qabul qilingan va u "jangga da'vat" ma'nosini anglatgan. Turkiya Jumhuriyati ko'plab turk xalqining qoni to'kilishi evaziga tashkil topganligi uchun ham uning bayrog'i qizil rangda qabul qilingan. Yoki 1917-yildan 1991-yilgacha Rossiya Federatsiyasining davlat bayrog'i qizil rangda bo'lgan. Shuningdek, aksariyat davlatlarning yo'l harakatida qizil rang "To'xtash!" degan ogohlantirishni anglatadi.

Y. D. Apresyan kompyuterga ekperimental o'rnatilgan rangli ekranlar vositasida madaniyatlar assotsiatsiyalaridagi farqlarni va turli ranglarga ko'rsatilgan reaksiyalarni quyidagicha ko'rsatgan¹³³: qizil rang – AQShda xavf-xatarni, Fransiyada zodagonlikni, Misrda o'limni, Hindistonda hayot va ijodni, Yaponiyada g'azab va xavf-xatarni, Xitoyda baxt-saodatni; oq rang – AQShda poklikni, Fransiyada betaraflik, xolislikni, Misrda xursandchilik, quvonchni, Hindistonda o'lim va poklikni, Yaponiyada o'limni, Xitoyda o'lim va poklikni assotsiatsiyalaydi.

Yashil rang – qator madaniyalarda yangilanish, bahor, barhayotlikni ifodalaydi. Yashil rang – yoshlik, umidni anglatish bilan birga, yosh, tajribasiz kishilarga nisbatan ham qo'llaniladi. Qator islom davlatlarining bayrog'ida yashil rang musulmonlikni tamsil etadi. Ayrim madaniyalarda yashil rang baxtsizlikni ifodalaydi. Masalan, ingliz irimlariga ko'ra, kelinning sepiga biron yashil rangli narsa kirib qolsa, u albatta, baxtsizlik keltiradi. Xitoy va Uzoq Sharq lingvomadaniyatida yashil rang ochko'zlik, qaysarlik va tamagirlik ramzi hisoblanadi. Dengizdagi yashil bayroq kema halokatidan darak beradi. Yo'l harakatida yashil rangdan "Harakatlanish mumkin!" yoki "Yo'l ochiq!" ma'nosini ifodalash uchun foydalaniladi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Ramzlarning vujudga kelishi haida so'zlang;
2. Turli lingvomadaniyat ramzlarining qiyosiy tahlili qiling.

12-MA'RUZA

¹³³ Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка // Избранные труды. Т. 2. –М., 1995. –С. 197.

Reja:

1. “Stereotip” tushunchasi
2. Stereotip turlari
3. Stereotip yuzaga kelishining sabablari

Tayanch soʻz va iboralar: stereotip, tasavvur, milliy stereotip, etnik stereotip, ijtimoiy stereotip, muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar.

“Stereotip” tushunchasi. Har qanday madaniyat oʻzining dunyoni idrok qilishiga asoslangan, oʻz tafakkuri va xulq-atvorining stereotipini shakllantiradi. *Stereotip* – muayyan guruh yoki jamoaning soddalashgan, sxemalashgan, emotsional boʻyoqdor va favqulodda barqaror boʻlgan obrazi, turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining oʻziga xosligidir. *Stereotip* – u yoki bu xalqning milliy xarakteri haqida obyektiv maʼlumot beradi. V.A. Maslovaning taʼbiricha, “stereotip dunyoda mavjud tip boʻlib, u faoliyat, xatti-harakat va h.k.ni oʻlchaydi”¹³⁴. Stereotiplar hech qachon alohida kishilarda paydo boʻlmaydi, ular har doim guruhlarda yuzaga keladi.

“Stereotip” termini (yunon. stereos – qattiq, typos – iz, tamgʻa) amerikalik sotsiolog U. Lippman tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. U 1922-yilda nashr etilgan “Jamoat fikri” nomli kitobida stereotiplarning jamoat fikri tizimidagi oʻrni va rolini aniqlashga harakat qilgan. U. Lippman stereotipni bizning ongimizga yetib bormasidan oldin his-tuygʻularimizdagi maʼlumotlarga muayyan taʼsir koʻrsatadigan atrof-muhitni alohida idrok qilish shakli sifatida tushuntirgan¹³⁵.

U. Lippmanga koʻra, inson uni oʻrab olgan atrof-muhitni uning butun qarama-qarshiliklari bilan anglashga harakat qilib, oʻzi bevosita kuzatmagan hodisalar haqida “oʻzining miyasida manzara” hosil qiladi. Inson oʻz hayotida bevosita qarshilashmagan juda koʻp narsalar haqida oldindan aniq tasavvurga ega boʻladi. Shunga oʻxshash stereotiplar tasavvuri mazkur individumning madaniy muhiti taʼsirida shakllanadi: “Aksariyat hollarda biz u yoki bu hodisani oldin koʻrib, keyin unga aniqlik kiritmaymiz, aksincha, oldin u yoki bu hodisani oʻzimiz uchun aniqlab, soʻngra uni kuzatamiz. Tashqi dunyoning butun chalkashliklaridan bizning madaniyatimizga aloqadorinigina yulib olamiz va biz mazkur maʼlumotni stereotip shaklida qabul qilishga moyil boʻlamiz”¹³⁶. Stereotiplar insonga olam haqida yaxlit tasavvurga ega boʻlish, oʻzining tor ijtimoiy, geografik va siyosiy muhitidan chiqishga imkon beradi.

U. Lippman stereotiplar tadqiqi nazariyasiga asos sogan boʻlsa, 1933-yilda amerikalik olimlar D. Kas va K. Breylilar milliy stereotiplarni oʻrganish

¹³⁴ Маслова В.А. Связь мифа и языка // Фразеология в контексте культуры. –М., 1999. –С. 63.

¹³⁵ Lippman W. Public Opinion. -N.Y.,1950. -P. 23, 95.

¹³⁶ Lippman W. Public Opinion. -N.Y.,1950. -P. 81.

metodikasini ishlab chiqishdi. D. Kas va K. Breyllarning tadqiqotida bir qancha etnik guruhlarining o'ziga xos xususiyatlari o'rganildi.

Keyingi yillarda etnik stereotiplarni o'rganishga bag'ishlangan qator tadqiqotlarni tahlil qilgan psixolog O. Klenberg "etnik stereotip" tushunchasini quyidagicha belgilagan: "Etnik stereotip –insonlar ongidagi o'zlari yoki boshqa milliy guruhlar haqidagi manzara. Bunday obrazlar yoki tasavvurlar jamiyatda keng tarqalgan bo'ladi; odatda, ular ob'ektiv borliqqa nisbatan o'ta jo'n va qabul qilinmaydigandir"¹³⁷.

Aksariyat tadqiqotchilar etnik stereotiplarni muqarrar, lekin xavfli hodisa hisoblashadi. Ko'pchilik lug'atlarda "stereotip" so'zi salbiy ma'noda qayd qilingan. Jumladan, M. Korduellning psixologiyadan tuzgan lug'atida stereotipga shunday ta'rif berilgan: "Stereotip – ma'lum guruh yoki kategoriyadagi kishilar haqidagi keskin, ko'pincha yuzaki tasavvur. Biz umumiyatda yuzakilikka moyil bo'lganimiz uchun ham boshqa insonlarning xulq-atvorini oldindan ko'rish uchun stereotiplarni shakllantiramiz. Mazkur stereotiplar ko'pincha salbiy mohiyat, soxta tasavvur va tahqirlash asosiga ega bo'ladi. Stereotiplar har doim ham yolg'on bo'lmaydi; odatda, ularda ma'lum ma'noda haqiqat bo'ladi. Stereotiplarni ko'pchilik tomonidan bo'lishilishi ularning singib ketishiga yordam beradi. Stereotiplar vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin, lekin stereotip sohiblarining o'zlashtirilgan tasavvurlardan qutulishi qiyin bo'ladi"¹³⁸.

Stereotip turlari. Stereotip hodisasi nafaqat tilshunoslarning ishlarida, balki sotsiologlar, etnograflar, kognitologlar, psixologlar va etnopsixologvistlarning ham tadqiqotlarida o'rganiladi. Ushbu fanlarning har qaysi vakili stereotiplarning xususiyatini o'z sohasining tadqiqoti nuqtayi nazaridan belgilaydi. Shunga ko'ra, ijtimoiy stereotiplar (kasbiga, yoshiga ko'ra), muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k. farqlanadi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning tafakkuri va muomalasini ko'rsatadi. Etnomadaniy yoki milliy stereotiplar eng ko'p o'rganilgan bo'lib, ular biron bir xalqqa xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Etnomadaniy stereotiplar milliy guruhlar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsatadi, muayyan millatning o'zini o'zi anglashi va mentalitetining tarkibiy qismi hisoblanadi, shuningdek, milliy xarakter bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Lingvokulturologiyani ko'proq etnomadaniy, ya'ni milliy stereotiplar qiziqtiradi. Masalan, yaponlar bilan dastlab muloqotga kirishgan yevropaliklar yaponlarning qayg'uli hodisalar, jumladan, yaqin qarindoshlarining kasalligi yoki o'limi haqida yuzlarida tabassum bilan gapirishlaridan hayratga tushishgan va hozirgacha hayratlanishadi. Bu kabi hodisalar berahm, shavqatsiz yapon stereotipining shakllanishiga asos bo'lgan. Biroq mazkur holatda tabassumni Yevropa madaniyatining o'lchovlaridan emas, balki yapon madaniyatining

¹³⁷ Klenberg O. Tensions Affecting International Understanding. 1950. –P. 93.

¹³⁸ Кордүүл М. Психология А-Я. Словарь-справочник. –М., 2000.

o'Ichovlaridan kelib chiqqan holda tushunish maqsadga muvofiqdir. Chunki qayd qilingan holat yaponlarning atrofdagilarni o'zining qayg'usi bilan bezovta qilmasligini namoyon qiladi.

Madaniyatlararo muloqotda o'zbeklar mehmondo'stligi, ruslar tavakkalchiligi, qozoqlar qaysarligi, turklar hissiyotlilik, xitoyliklar sertakallufliigi, yaponlar xushmuomalaligi, estonlar sustkashligi, italyanlar qiziqqonligi, inglizlar sovuqqonligi, nemislar tartibga aniq rioya qilishi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan¹³⁹.

Qayd qilingan etnomadaniy stereotiplar orasida, ayniqsa, nemis stereotipi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Nemis madaniyatida tartib, aniqlik, puxtalik, o'z vaqtida bo'lishlik, buyruqqa, qonunlarga hurmat, pog'onalik, maqsadga intilish, ratsionalizm sifatida tushuniladi. Nemis mentalitetining stereotiplari asosida protestantlik etikasining xususiyatlari yotadi. Unda har bir kishi o'zining xatti-harakatlari uchun Xudo oldida javob beradi. Shuning uchun ham nemislar uchun qonun muqaddas, barcha narsadan ustun hisoblanadi: "Die Gesetze ohne Ansehen der Person handhaben" (Mansabdan qat'iy nazar, qonun barcha uchun bir).

Nemis stereotipidagi tartib, qonunlarga hurmat xususiyatini quyidagi misolda ham yaqqol ko'rish mumkin:

"Germaniyada faoliyat olib borayotgan bir ingliz jurnalisti tungi soat 2da baxtsiz hodisaning guvohi bo'lgan: bo'sh yo'lni kesib o'tayotgan piyodani birdaniga paydo bo'lgan mashina urib yuborgan. Jabrlangan piyodani kasalxonaga olib ketishgan. Jurnalist nemis politsiyachisidan endi nima bo'lishini so'raganda, politsiyachi: "Hech narsa bo'lmaydi, agarda yashab ketsa, 50 marka jarima to'laydi, chunki u yo'lni o'tish mumkin bo'lmagan joyda kesib o'tdi", - deb javob qaytargan".

Xalqaro latifalar, turli ko'rinishdagi hazillar, milliy badiiy adabiyot, folklor, xalq og'zaki ijodi va milliy til stereotip tasavvurlarning keng tarqalgan manbalari hisoblanadi. Stereotip tasavvurlar asosida milliy xarakterlarni ochib berishga qaratilgan quyidagi latifani ko'rib chiqamiz:

"Bir kuni turli millat vakillarini kino ko'rishga yuborishibdi. Filmning mazmuni quyidagicha ekan: cho'g'dek yonayotgan cho'l va qizdirayotgan quyosh. Erkak va ayol zo'rg'a sudralib ketishmoqda. Birdan erkak qayerdandir sersuv apelsin topadi va uni ayolga beradi. Tomoshabinlarga shunday savol berilibdi: U qaysi millat vakili?". Fransuz-tomoshabin shunday javob beribdi: "Faqat fransuzgina ayolga shunday sermulozamat bo'lishi mumkin!" Rus: "Yo'q. Bu rus! Buni qarang, ahmoq. O'zi yeyishi mumkin edi". Yahudiy: Yo'q, bu yahudiy. Kim ham cho'ldan apelsin topa olardi?" Mazkur stereotiplar vositasida fransuzlarning sermulozamatligi, ruslarning beparvoligi va yahudiylarning uddaburonligi ko'rsatilgan.

¹³⁹ Усманова III. Этномаданий стереотипларнинг лингвомаданий таҳлили // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. VI. –Тошкент: "Akademnashr", 2015. –Б. 120-121.

Stereotiplarning avtostereotip va geterostereotip turlari ham mavjud. Avtostereotiplar kishilarning o'zlari haqida nima o'ylashlarini, geterostereotiplar boshqa xalqlar haqidagi o'y-fikrlar, munosabatlarni (ko'proq tanqidiy munosabatlarni) aks ettiradi. Masalan, o'z xalqida tejamkorlik hisoblangan odat, boshqa xalqda kuzatilganda xasislik sifatida baholanadi¹⁴⁰.

Kishilar etnomadaniy stereotiplarni namuna sifatida qabul qilishadi va "boshqalarga kulgi bo'lmaslik" uchun ularga moslashishga harakat qilishadi. Shuning uchun ham stereotiplar kishilarga katta ta'sir ko'rsatadi. Stereotiplarda aks etgan xususiyatlar kishilarda ham shakllana boshlaydi. Etnomadaniy stereotiplarni o'rgangan etnopsixologiya mutaxassislarining qayd qilishlaricha, iqtisodiy jihatdan yuksak darajada rivojlangan millatlarda aqllilik, ishbilarmonlik, uddaburonlik, iqtisodiy jihatdan qoloq bo'lgan millatlarda esa mehr-muruvvat, samimiylik, mehmondo'stlik kabi fazilatlar mujassamlashgan bo'ladi¹⁴¹.

S.G.Ter-Minasovaga ko'ra, ingliz jamiyatida kasbiy mahorat, mehnatsevarlik, mas'uliyat va h.k., rus jamiyatida esa mehmondo'stlik, kirishimlilik, haqqoniylik singari hislatlar qadrlanadi¹⁴².

V.A.Maslovaning fikricha, "stereotiplar har doim milliy bo'ladi, agar boshqa madaniyatlarda ayni stereotiplar uchrab qolsa, unda ular haqiqiy emas. Yoki ular bir-biriga to'la mos kelsa ham baribir qaysidir jihatlari bilan farq qiladi. Masalan, turli madaniyatlarda navbatga turish holatlari har xil bo'ladi, shunga ko'ra stereotip muomalasi ham farq qiladi. Rossiyada "Kim oxiri?" deb so'raladi yoki shunchaki navbatga turiladi. Yevropa mamlakatlarining aksariyatida navbatga turish uchun maxsus apparatdan chipta (raqam yozilgan kichik kvitansiya) yirtib olinadi va shundan keyin darcha tepasidagi elektron raqamlar ta'qib qilinadi"¹⁴³.

Amerika va Janubiy Koreyada ham bank, pochtaxona, kasalxona va x.k.dagi navbat maxsus apparatdan yirtib olingan chiptaga muvofiq ta'qib etiladi. O'zbek madaniyatida ham navbatga turish uchun "Kim oxiri?" deb so'raladi. Ba'zan juda katta navbat bo'lgan holatlarda ro'yxat qilinadi.

Stereotip yuzaga kelishining sabablari. Stereotip yuzaga kelishining sabablari turlichadir. Ulardan asosiylari quyidagicha:

1. Ongning himoyali reaksiyasi. Informatsiyalar hajminig doimiy ravishda o'sib borishidan miyani haddan ziyod zo'riqishi himoyalash. Axborotlarni stereotiplashtirish miya zo'riqishini tabiiy shaklda himoyalashni yuzaga chiqaradi. Mazkur himoyasiz inson ongi doimiy mulohazalardan boshi berk ko'chaga kirib qolishi mumkin. Stereotiplarning mavjudligi bu jarayonni yengillashtiradi. Kishilar sodir bo'layotgan hodisalarga har doim ham e'tibor bermasdan, ya'ni har safar

¹⁴⁰ Акиншина А. А. Стереотипы национальной культуры в межкультурном общении. –Н.Новгород: НГГУ, 2009.

¹⁴¹ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 108.

¹⁴² Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово, 2000. –С. 255.

¹⁴³ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 110.

hissiyot, iztipoblarga berilmasdan ularni o'zlarining tajribasidan ma'lum bo'lgan mavzuiy guruhlariga kiritishadi. Doimo o'zgarishda bo'lgan dunyo insonni kelib tushayotgan axborotlarni qulayroq va ixchamroq modellarga tasniflashga majbur qiladi. Bunday modellar stereotiplar, deb nomlanadi. Stereotiplarni rad etish insondan butun diqqat-e'tiborini jalb etishni talab qilib, uning hayotini bitmas-tuganmas sinovlar va xatolarga to'ldirgan bo'lardi. Stereotiplar insonga o'rab olgan dunyoni farqlay olishi, uni soddalashtirishi, tartibga solishida yordam beradi. Insonni har safar "Amerika ochish" yoki "radio ixtiro qilish"dan xalos qiladi. Demak, insonning o'z hayotida stereotiplardan foydalanishi tabiiy hol sanaladi.

1. O'z guruhining qadriyatlari, qiziqishlari, o'bro'yi va h.k.ni himoyalash. O'zini muayyan madaniyatga aloqador qilish va boshqa xalqlar bilan qiyoslash har bir insonga uning o'ziga xosligini, individualligini his qilishiga yordam beradi. Masalan, fransuzlar nazdida belgiyaliklar hazil-mutoyibadan yiroq, kaltafahm, shetsariyaliklar – xasis, ziqna, maydakash, italyanlar – yolog'on-yashiqnlarni qo'shib gapiradigan, turklar – jismonan baquvvat, inglizlar xudbin xalqdir.

Inson stereotiplarni turli yo'llar vositasida o'zlashtiradi.

Birinchidan, boshqa guruhlar haqida o'ylash "odati" ma'lum ma'noda "ona suti orqali" o'zlashtiriladi. Stereotiplarning aksariyati ota-onalar tomonidan farzandlarning ongiga singdirilgan obrazlar orqali o'tadi va rivojlanadi. Stereotiplar 12 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan davrda batamom shakllanib mustahkamlanadi va ularni bu yoshdan kayin o'zgartish juda qiyin kechadi. Binobarin, bu nafaqat begona guruhlariga aloqador, balki boshqa guruhlar nazdidagi o'z millatiga ham tegishli bo'ladi. Masalan, o'zbek xonadonida bolaga "o'zbeklar mehmodo'st, bag'rikeng" yoki "lo'lilar firibgar, tovlamachi" deyilsa, bola so'zsiz mazkur stereotiplarni qabul qiladi.

Ikkinchidan, stereotiplar cheklangan shaxsiy aloqalar vositasida ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan, sizni bozorda Tojikistondan kelgan savdogar aldasa, siz butun tojik xalqi haqida tovlamachi degan noto'g'ri xulosaga kelishingiz mumkin. Bunday holatda stereotip insonning cheklangan informatsiyasi natijasida paydo bo'ladi.

Uchinchidan, stereotiplarning vujudga kelishida ommaviy-axborot vositalarining alohida o'rni bo'ladi. Ommaviy-axborot vositalarining stereotiplarni shakllantirish imkoniyati cheklanmagan. Ko'pchilik uchun matbuot, radio va televideniya ishonchli manba sanaladi. Ommaviy-axborot vositalarining fikri ommaning fikriga aylanadi.

Umuman, har qanday shaxs muayyan madaniyatlar bilan bog'langan stereotiplar olamida yashaydi. Stereotip turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining o'ziga xosligidir. Stereotiplarni o'rganish, madaniyatlararo muloqotlarda yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan tushunmovchiliklarni, to'qnashuvlarni oldini oladi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. “Stereotip” tushunchasi;
2. Stereotip turlari;
3. Stereotip yuzaga kelishining sabablari haqida soʻzlang.

13-MAʼRUZA

LINGVOMADANIYATDA LAKUNA MUAMMOSI

Reja:

1. “Lakuna” tushunchasi
2. Lakunalarning turlari
3. Lakunalarni bartaraf qilish yoʻllari

Tayanch soʻz va iboralar: lakuna, boʻshliq, zid soʻzlar, oraliqlar, fonli leksika, realiya, madaniyatlararo muloqot, muqobil, verbal, noverbal, kommunikatsiya, muloqotning uzilishi, lisoniy toʻqnashuv, madaniy shok, subyektiv lakunalar, milliy-psixologik lakunalar, faoliyat-kommunikativ lakunalar, matniy lakunalar, madaniy makondagi lakunalar, etnografik lakunalar, retsiyent, assotsiatsiya toʻldirish usuli, kompensatsiyalash usuli, lakunologiya.

“Lakuna” tushunchasi. “Lakuna” termini ilk bor kanadalik tilshunoslar J.P. Vine va J. Darbelnelar tomonidan ilmiy muomalaga kiritilib, unga shunday taʼrif berilgan: “Bir tildagi soʻz boshqa tilda muqobilini topa olmagan oʻrinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi”¹⁴⁴.

V.G. Gak lakunalarni “tilning leksik tizimidagi boʻshliqlar, bor boʻlishi kerakdek koʻringan soʻzlarning mavjud emasligi”¹⁴⁵, deb tushuntiradi. Tadqiqotchi lakunalarni mazkur jamiyatda tushunchalarning mavjudligi, biroq ularni ifodalovchi soʻzlarning yoʻqligi, bunday tushunchalar uchun boshqa tilda alohida leksik ifodalarning mavjud boʻlishi deb hisoblaydi. Lakunalarga misol tariqasida fransuz tilida rus tiliga qiyosan *сымка* va *кунямок* soʻzlarining mavjud emasligini keltiradi.

Lakunalar (J.P. Vine va J. Darbelne, V.L. Muravev), oraliq, lakuna (K. Xeyl), zid soʻzlar, oraliqlar, lakunalar yoki til xaritasidagi oq dogʻlar (Y.S. Stepanov), tarjima qilib boʻlmaydigan soʻzlar (V.G. Chernov), muqobilsiz, nol soʻz (I.A. Sternin), muqobilsiz yoki fonli leksika (L.S. Barxudarov, Y.M. Vereshagin, V.G. Kostomarov), tasodifiy lakunalar, tarjimasiz leksika (L.S. Barxudarov) va h.k. qoʻllanilganini koʻrish mumkin.

S.Vlaxov va S.Florinlar lakuna hodisasini ifoda vositalarining alohida kategoriyasi boʻlgan realiyalar, yaʼni “biron xalqning maishiy, madaniy, ijtimoiy va tarixiy hayoti uchun xarakterli va boshqa xalq uchun begona boʻlgan, boshqa tilda

¹⁴⁴ Vinay J.P., Darbelnet J. Stylistique comparee du fraicais et de l'anglais. –Paris, 1958. –P. 10.

¹⁴⁵ Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. –Л.: Просвещение. Ленингр. от-е, 1977. –С. 261.

aniq muqobili bo‘lmagan so‘z va so‘z birikmalari”¹⁴⁶ sifatida talqin qilishgan. O.A. Ogursovaning fikricha, mazkur leksemalar qiyoslanayotgan tillarda o‘xshashi bo‘lmagan so‘zlardir. Olima *lakuna* terminini qo‘llashni ma’qul ko‘radi va uni so‘z birikmasi emas, konnotatsiyadan holi bo‘lgan qisqa so‘z ekanligini; tasvirlanayotgan hodisani farqlilik darajasi xususida so‘z yuritish mumkin bo‘lgani uchun unga nisbatan muqobilsiz terminini qo‘llashning o‘rinsiz ekanligini qayd qiladi. “Lakuna qiyoslanayotgan tillarning birida mavjud bo‘lgan va boshqasida uchramaydigan grammatik kategoriya, so‘zlar va so‘z birikmalaridir”¹⁴⁷.

Aksariyat tadqiqotchilarning tillar va madaniyatlardagi farqliliklarni tahlil qilishda “lakuna” (lot. *lacuna* – bo‘shliq, chuqurlik, cho‘nqir joy; frans. *lacune* – bo‘shliq, bo‘sh joy) terminini qo‘llashlari bejiz emas. A.M.Proxorovning tahriri ostidagi “Советский энциклопедический словарь” (М., 1981)da tilshunoslik va adabiyotshunoslikdagi lakunalar “matnda bo‘sh qolgan, tushib qolgan joy” deb izohlangan. Bunga o‘xshash izohni “Словарь иностранных слов” (М.,1984)da ham uchratish mumkin.

Muayyan xalqning madaniyatida boshqa madaniyat vakillari tomonidan qabul qilinmaydigan stereotip xarakterdagi bir qator o‘ziga xos unsurlar mavjud bo‘lib, ular Y.A. Sorokin va I.Y.Markovinalar tomonidan lakunalar deb nomlanadi. Retsipiyent har doim ham o‘zga madaniyat matnini to‘liq tushuna olmaydi. Matndagi ayrim birliklar unga g‘alati tuyuladi va ular maxsus izoh talab qiladi. Bunday birliklar matn yaratilgan madaniyatning o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlari, lakunalarni yuzaga chiqaradi.

Lakunalar madaniyatlararo muloqotda tillar va madaniyatlar o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsatib beruvchi muhim omil hisoblanadi. Lakunalar, asosan, tillarning qiyosida seziladi. Masalan, ingliz tilida “yurist, advokat” ma’nosini anglatgan *lawyer* so‘zidan boshqa advokatlik kasbining turli-tumanligini ifodalaydigan *attorney* “vakil”, *barrister* “oliy sudlarda ishtirok etish huquqiga ega bo‘lgan advokat”, *solicitor* “mijozlarga va tashkilotlarga maslahat beruvchi; quyi sudlarda ishtirok etish huquqiga ega”, *counsel* “yuristkonsult”, *counsellor* “maslahatchi”, *advocate* “oliy darajadagi advokat” (Великобританиа, 1978) kabi so‘zlar ham qo‘llaniladi. Mazkur ifodalarga o‘zbek va rus tillaridagi faqat *advokat* so‘zigina muqobil bo‘la oladi.

O‘zbek tilida onaning onasiga ham otaning onasiga ham *buvi*, onaning otasiga ham, otaning otasiga ham *buva* deyilsa, turk tilida *anneanne*, *babaanne*, koreys tilida otaning onasiga *halmoni*, otaning otasiga *haraboji*, onaning onasiga *vihalmoni*, onaning otasiga *viharaboji* deyiladi. Yoki koreys tilida *obba* “aka” ayollarning, *hyŏŋ*

¹⁴⁶ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. –М.: Высш. шк., 1986. –С. 55.

¹⁴⁷ Огурцова О.А. К проблеме лакунарности //Функциональные особенности лингвистических единиц: Сб. трудов Кубанского ун-та. Вып.3. Краснодар: Изд-во Кубанского ун-та., 1979. –С. 79.

“aka” erkaklarning, *onni* “opa” ayollarning, *nuna* “opa” erkaklarning nutqida ishlatiladi”¹⁴⁸.

Ko‘rinadiki, o‘zbek tilida onaning onasi// otaning onasi, onaning otasi//otaning otasi kabi tushunchalar mavjud bo‘lsa-da, ularni ifodalash uchun faqat ikki so‘z: *buvi* va *buvadan* foydalaniladi. Turk va koreys tillarida esa bu tushunchalarning har biri alohida so‘zlar (*anneanne*, *babaanne*, *halmoni*, *vihalmoni*, *haraboji*, *viharaboji*) vositasida ifodalangan.

Demak, mazkur so‘zlar o‘zbek tilida lakunalarni yuzaga chiqaradi.

Lakunalarning turlari. Madaniyatlararo verbal va noverbal kommunikatsiya jarayonida “muloqotning uzilishi”, “muloqotning muvaffaqi-yatsizlikka uchrashi”, “noqulay aloqa”, “lisoniy to‘qnashuv”, “madaniy shok” va h.k. ijtimoiy-madaniy lakunalarni keltirib chiqaradi. Ijtimoiy-madaniy lakunalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Turli lingvomadaniyat jamoalari vakillarining milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradigan subyektiv lakunalar. *Subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalar* madaniyatlararo muloqot jarayonida ishtirokchilarning milliy-psixologik qarashlari bir-biriga mos kelmaganda yuzaga keladi. Masalan, nemislar o‘ta tartibliligi bilan boshqa xalqlardan ajralib tursa, koreyslar aksariyat hollarda kech qolishi bilan boshqa xalqlardan farqlanadi. Koreys muloqotida salomdan keyin kattalarga *shiksa hashossoyo?* (ovqat yedingizmi?) yoki kichiklarga *bab mokossoyo* (ovqat yedingmi?), deb so‘rash odat (bu odat Koreyadagi urush yillaridagi og‘ir ocharchilik paytida hol-ahvol so‘rash oqibatida shakllangan) bo‘lsa, o‘zbek muloqoti uchun bu holat notabiiy sanaladi. Yapon jamiyati muloqot shakllaridagi “o‘ziniki-begona” qarama-qarshiligi ham subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalarni aks ettiradi. Yaponiyada “o‘zinikilar” bilan dialektlar vositasida muloqotga kirishilsa, “begonalar” bilan, xususan, chet elliklar bilan adabiy tilda muloqot qilinadi¹⁴⁹.

2. Turli faoliyatlarning o‘zaro aloqasida milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettiradigan *faoliyat-kommunikativ lakunalar*. Mazkur guruhga muayyan madaniyatga xos bo‘lgan xatti-harakat va imo-ishoralar, urf-odatlar, an‘analar bilan bog‘liq maishiy yoki kundalik muomala, shuningdek, muomala madaniyati kiradi. Masalan, “*Bu kitob sizniki emasmi?*” yoki “*Ertaga band emasmi?*” savoliga deyarli barcha madaniyatlarda “*Yo‘q, meniki emas*”, “*Yo‘q, band emasman*”, deb inkor ma‘nosida *bosh chayqab* javob beriladi. Koreyslar (yaponlar ham) “*Ne, ne cheki animnida*” (“Ha, mening kitobim emas”) va “*Ne, babiji ansimnida*” (“Ha, band emasman”), deb tasdiq ma‘nosida *bosh irg‘ab* javob beradi. Chunki koreys muloqotida asosiy e‘tibor suhbatdoshga qaratilgan bo‘lib, uni hurmatlash birinchi o‘rinda turadi. Yoki aksariyat xalqlarning so‘zsiz muloqotida *bosh barmoqni*

¹⁴⁸ Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: “Akademnashr”, 2013. – Б. 152-156.

¹⁴⁹ Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 152-156.

ko 'tarish holati "juda yaxshi", "juda zo'r" ma'nolarni ifodalasa, koreys muloqotida "boshliq", "erkak" va "muhr" ma'nolarini anglatadi. O'zbeklar yoki ayrim xalqlarda qo'lini oldinga uzatib, ko'rsatkich barmoq bilan "bu yerga kel", deb ishora qilinsa, koreys yoki yaponlarda bu ishora itlarni chaqirish uchun qo'llaniladi¹⁵⁰. Bunday lakunalarning voqelanishi nafaqat u yoki bu muloqotning noto'g'ri tushunilishiga, balki madaniyatlararo to'qnashuvlarni ham yuzaga chiqarishi mumkin.

Ba'zan turli xalqlar madaniyatida ranglar ifodalagan ramziy ma'nolar ham o'ziga xos lakunalarning shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, rus lingvomadaniyatida yoshlik "зелёный юнец", "зелен виноград" yashil rangning konnotatsiyalari vositasida ifodalansa, Xitoy an'analarida mazkur ma'no uchun oq rang konnotatsiyasidan foydalaniladi: *bai mian shu shen* – "tajribasiz yoshlar, ilmga yangi kirib kelgan"¹⁵¹.

3. Matnlarning xususiyatlari (matnning mazmuni, matnni yaratish va uni tushunish, muayyan retsipiyentga yo'nalish, muallif poetikasi va h.k.)dan kelib chiqadigan *matniy lakunalar*. Masalan, retsipiyent ona tilida bo'lmagan matnni o'qish jarayonida unga "begona" bo'lgan madaniyat bilan to'qnashadi va uni o'zining milliy madaniyati doirasida qabul qilishga harakat qiladi. Natijada retsipiyent "begona" madaniyatning o'ziga xos xususiyatini noto'g'ri talqin qiladi. Bunday holatlarda lakunalar matnni tushunmaslikdan yuzaga keladi. Shuningdek, muallif va kitobxon orasidagi zamonda (zamonaviy kitobxon klassik asarlarni tushunmasligi mumkin) ham farq bo'lishi mumkin.

4. Madaniy makondagi lakunalar u yoki bu lingvomadaniyat jamoasi vakillarining madaniy makon va ichki ko'rinishni baholashdagi nomutanosibligini ifodalaydi. Muloqot jarayoni keng ma'noda olinganda *madaniy makondagi lakunalar*, tor kommunikativ akt miqyosida olinganda *ichki ko'rinish lakunalari* deb yuritiladi. Madaniy makon deganda har qanday madaniyat tashuvchisini o'rab olgan muhitning cheksizligi tushuniladi. Madaniy makonning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- u yoki bu lingvomadaniyat jamoasi vakillarining atrof-muhitga qanday ahamiyat berishi;

- mazkur jamoa vakillarining turmush tarzi, hayoti;

- mazkur jamoa vakillarining bilimlar zaxirasi, madaniy fondi.

Madaniy makon va uni tarkib toptiruvchi atrof-muhit, turmush tarzi, bilimlar zaxirasi, madaniy fond kabi unsurlar boshqa madaniyat jamoasining vakili uchun lakuna hosil qiluvchilar sanaladi.

Madaniy lakunalarning o'ziga xos turlaridan biri *etnografik lakunalar*dir. Ular ma'lum bir madaniyatga oid bo'lib, boshqa mahalliy madaniyatda mavjud bo'lmaydi. Etnografik lakunalar ko'pincha maishiy hayot predmetlarini tavsiflash uchun xizmat qiladi. Boshqa madaniyat retsipiyenti ular haqida tasavvurga ega

¹⁵⁰ Usmanova Sh. O'zbekcha va koreyscha so'zsiz muloqotning milliy-madaniy xususiyatlari // International Journal of Central Asian Studies. Vol.9. –Seoul, 2004. –Б. 51.

¹⁵¹ Вань Ланьсяосюань. Национально-культурные особенности картин мира русского и китайского языков (на материале коннотаций–цветообозначений) <http://jurnal.org/articles/2010/fill28.html>

bo'lmaydi, bunday tushunchalarning asosiy ma'nosi anglay olmaydi. Masalan, koreys turmushidagi "o'ndol" tushunchasi koreys uylaridagi pol ostidagi isitish tizimini anglatadi. Yoki o'zbek maishiy hayotidagi "tancha" tushunchasi isinish jihozini bildiradi. Tabiiyki, boshqa madaniyat retsiyentlari mazkur predmetlar haqida tasavvur hosil qilishga, bu tushunchalarning ma'nolari anglashga qiynaladi. Ko'rinadiki, etnografik lakunalar maishiy hayot predmetlariga xos bo'lib, ular tasviriy va tavsifiy izohlarni talab qiladi¹⁵².

V. Muravev etnografik lakunalarining paydo bo'lishini qiyoslanayotgan madaniyatlardan birining sohibida boshqa madaniyat vakilida bo'lgan turli ijtimoiy-madaniy omillar natijasida yuzaga kelgan lingvo-etnografik assotsiatsiyaning yo'qligi bilan bog'laydi¹⁵³.

Lakunalarni bartaraf qilish yo'llari. Madaniyatlar aralashgan bugungi kunda turli tillar, xalqlar, ularning madaniyatlariga qiziqish, ularni tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ikkita milliy madaniyat hech qachon bir-biriga to'liq mos tushmaydi. Retseyentning boshqa madaniyatdagi matnni o'z madaniyati doirasida qabul qilishi o'sha madaniyatni tushunmaslikka, ayrim hollarda madaniyatlararo to'qnashuvlarga sabab bo'ladi. Lisoniy to'siqlar mavjud bo'lmagan holatlarda ham aynan madaniyatlardagi farqlar madaniyatlararo muloqotga xalaqit qilishi mumkin.

U yoki bu lingvomadaniyat jamoasining milliy xususiyatlarini ifodalovchi lakunalar chet tillarni o'rgatishda o'ziga xos to'siq sanaladi. Biroq madaniyatlararo muloqot tajribasi mazkur madaniyatlarning milliy o'ziga xos farqlaridagi qiyinchiliklarni bartaraf qilishda turli usullarning mavjudligini ko'rsatadi. Binobarin, G. A. Antipov, O. A. Donskix, I. Y. Markovina va Y. A. Sorokinlar ijtimoiy lakunalarni bartaraf qilishning ikki: *to'ldirish* va *kompensatsiyalash* usullariga ajratishadi¹⁵⁴.

Lakunalarni *to'ldirish* retseyent uchun boshqa madaniyatga tegishli bo'lgan ayrim tushunchaning ma'nosini ochib berish jarayonidir. Lakunalarni to'ldirishning eng ko'p tarqalgan turi matn tarjimasida milliy-madaniy xususiyatga ega bo'lgan unurni saqlab qolishdir. Masalan, *In der Gaststätte bestellte er Hackepeter. U restoranda ziravorlangan xom go'shtdan tayyorlanadigan xakepeter olib kelishni buyurdi*¹⁵⁵.

Ijtimoiy lakunalarni bartaraf qilishning yana bir usuli *kompensatsiyalash* bo'lib, uning asosiy vazifasi milliy o'ziga xos to'siqni olib tashlashdir. Matndagi lakunalarni kompensatsiyalashning eng sodda turi boshqa madaniyatga oid bo'lgan

¹⁵² Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Т.: "Akademnashr", 2013. –Б . 154.

¹⁵³ Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). – Владимир, 1975. –С.38.

¹⁵⁴ Антипов Г. А., Донских О. А., Марковина И. Ю., Сорокин Ю. А. Текст как явление культуры. Новосибирск, 1989.

¹⁵⁵ Папикян А. В. Социокультурные лакуны: типология, причины появления и способы заполнения при изучении иностранных языков. – С. 481. Электрон вариант.

parchani retsiyent tilida berishda muallif tomonidan realiyalardan foydalanishdir. Masalan, *“У него (дерева) густая раскидистая крона, продолговатые листья, как у нашей черемухи, только в несколько раз крупнее”*¹⁵⁶. Bunda havola va iqtiboslar keltirish kompensatsiyalash usulining asosiy unsuri bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, lakunalar bir tomondan milliy madaniyatning o‘ziga xos belgisi, mentalitet xususiyatlari darajasining ko‘rsatkichi bo‘lsa, ikkinchi tomondan madaniyatlararo o‘zaro ta’sir sharoitida o‘zga ko‘rinishga kira oladigan birliklar hisoblanadi. Lakunalarni tadqiq qilish lakunologiya fanini shakllantirishga, uning tushunchaviy-terminologik apparatini va tadqiqot metodlarini ishlab chiqishga, tillar va madaniyatlar o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsatib berishga, madaniyatlararo muloqotda to‘siqlarni yengishga, chet tillarni o‘rgatishda samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Mavzu bo‘yicha savollar

1. “Lakuna” tushunchasi;
2. Lakunalarning turlari;
3. Lakunalarni bartaraf qilish yo‘llari haqida so‘zlang/

NAZORAT SAVOLLARI

1. Ilmiy paradigmaga ta’rif bering.
2. Ilmiy paradigma qachon va kim tomonidan muomalaga kiritilgan?
3. Tilshunoslikda qanday paradigmalar mavjud?
4. Antropotsentrik paradigmaning boshqa paradigmalardan farqi nima?
5. Lingvokulturologiya mustaqil yo‘nalishi sifatida qachon vujudga keldi?
6. Lingvokulturologiya qaysi fanlar bilan chambarchas aloqada?
7. Etnolingvistika qanday yo‘nalish?
8. Sotsiolingvistika nimani o‘rganadi?
9. Lingvomamlakatshunoslikning tadqiqot ob’ekti nima?
10. Etnopsixolingvistika qanday hodisalarni tadqiq etadi?
11. “Madaniyat” so‘zini izohlang.
12. Badaviylik nima?
13. Madaniylik nima?
14. “Kultura so‘zining ma’nosini tushuntiring.
15. Tasviriy nuqtai nazarda madaniyatga qanday ta’rif beriladi?
16. Faylasuf M. Xaydegger madaniyatga qanday ta’rif bergan?
17. Madaniyat – “artefaktlar dunyosi” deganda nimani tushunasiz?
18. Madaniyat va tamaddunning farqlarini ko‘rsating.
19. 1.V.A.Maslova lingvokulturologiya rivojlanishini nechta davrga ajratadi?
20. Lingvokulturologiya qanday fan?
21. N. Alefirenko lingvokulturologiyani qanday tavsiflaydi?
22. Lingvokulturologiyaning asosiy yo‘nalishlarini ayting.
23. Lingvokulturologiyaning qaysi yo‘nalishi faol rivojlangan?

¹⁵⁶ Пиляцкий Б. Восточная и Южная Азия. М., 1981. - С.175.

24. Lingvokulturologik tadqiqotlarda asosan qaysi masalalarni tadqiq etilgan?
25. Yu.Yu. Stepanov maktabining maqsadi nimadan iborat?
26. N.D. Arutyunova maktabi nimalarni tadqiq etadi?
27. V.N. Teliya maktabi qanday tadqiqotlari bilan tanilgan?
28. 10.V.V. Vorobev va V. M. Shaklein maktabi qaysi ta'limotni rivojlantirdi?
29. Lingvokulturologiyaning ob'ekti nimadan iborat?
30. Lingvokulturologiyaning ob'ekti haqida qanday munozarali fikrlar mavjud?
31. Qanday birliklar lingvokulturologiyaning predmetini tashkil qiladi?
32. Muqobilsiz leksika nima?
33. Lakunalar nima?
34. Mifologiyalashtirilgan til birliklariga nimalar kiradi?
35. Tilning paremiologik fondi haqida ma'lumot bering.
36. Tilning frazeologik fondi qanday manba sanaladi?
37. Metodologiya nima?
38. Dialektik metod qanday ta'limot deb yuritiladi?
39. Metodologiya nazariyadan qanday farq qiladi?
40. Metodologiya qaysi darajalarni o'z ichiga oladi?
41. Falsafiy metodologiya nima?
42. Umumfan metodologiyasi nima?
43. Xususiy metodologiya qanday metodlarni o'z ichiga oladi?
44. Metodologiya va metodning o'zaro chambarchasligini tushuntiring.
45. Lingvokulturologiyada qaysi metodlarni qo'llash mumkin?
46. 10.V.N.Teliya taklif qilgan ma'noning makrokomponent modeli informatsiyaning qaysi bloklarini o'z ichiga oladi?
47. Madaniy semaga ta'rif bering va uni misollar bilan izohlang.
48. Madaniy fonga qaysi nominativ birliklar kiradi?
49. Madaniy makon deganda nimani tushunasiz?
50. Lingvomadaniy paradigma nima?
51. Madaniy an'ana qanday hodisa?
52. Mentallik nima?
53. Mentalitet qanday kategoriya?
54. Madaniy konnotatsiya nimani ifodalaydi?
55. Submadaniyat deganda nimani tushunasiz?
56. Lingvomadaniy konseptga ta'rif bering.
57. Insonning nutqiy faoliyati tug'mami yoki keyin shakllanganmi?
58. I.Gerder inson faoliyatidagi qaysi hodisalarni asosiy, deb hisoblagan?
59. V.fon Gumboldtning ta'limotida til va madaniyatning o'zaro munosabati qanday yoritilgan?
60. E. Sepirning fikricha, madaniyat nima?
61. E.Sepirga ko'ra, til oldin paydo bo'lganmi yoki madaniyat?
62. Til va madaniyatning farqini E. Sepir qanday izohlagan?

- 63.E.Sepir va B.Uorfning gipotezasida qaysi asosiy masalalar ajratiladi?
- 64.O‘zbek tilshunosligida til va madaniyat tushunchalari qanday izohlanadi?
- 65.“Olamning manzarasi” tushunchasi nima asosida yaratiladi?
- 66.M. Xaydeggerning fikricha, olam manzarasi nimani ifodalaydi?
- 67.Olamning konseptual manzarasida qanday munosabatlar bo‘ladi?
- 68.Olamning lisoniy manzarasi nimalar vositasida yaratiladi?
- 69.Lingvomadaniyatlarda o‘xshatishlar qanday o‘rin tutadi?
- 70.O‘xshatish qanday hodisa?
- 71.Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida qaysi o‘xshatishlar keltirilgan?
- 72.Erkin o‘xshatishga ta’rif bering.
- 73.Turg‘un o‘xshatishga ta’rif bering.
- 74.6.O‘xshatish etaloni sifatida qanday so‘zlardan ko‘proq foydalaniladi?
- 75.O‘xshatishlar qanday shakllanadi?
- 76.Lingvomadaniyatlarning o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettirgan o‘xshatishlarga misollar keltiring.
- 77.Metafora qanday hodisa?
- 78.Metafora va o‘xshatish bir-biridan qanday farqlanadi?
- 79.J.Lakoff va M.Jonson metaforalarni qanday izohlashgan?
- 80.Metaforalarning universalligi nimalarda namoyon bo‘ladi?
- 81.Metaforaning qanday turlari mavjud?
- 82.Evfemizm qanday hodisa? Uni misollar bilan izohlang.
- 83.“Tabu” so‘zi qanday ma’noni anglatadi?
- 84.Etnografik tabuni misollar vositasida izohlab bering.
- 85.Lingvistik tabuni izohlang.
- 86.Disfemizm qanday hodisa? Uni misollar yordamida tushuntiring.
- 87.Nima uchun inson tili “ramzlar tili” deyiladi?
- 88.“Simvol” so‘zi qaysi tildan olingan va u dastlab qanday ma’noni anglatgan?
- 89.“Ramz” tushunchasi turli fanlar nuqtai nazaridan qanday talqin qilinadi?
- 90.Ramzning qanday turlari mavjud?
- 91.Turli lingvomadaniyatlarda “ot” ramzi qanday ma’nolarni ifodalaydi?
- 92.Dunyo madaniyatida “hayot daraxti” qanday tasavvur qilinadi?
- 93.Eng murakkab va universal hayvon timsoliga misol keltiring.
- 94.Etnomadaniy stereotiplarni izohlang.
- 95.Nemis stereotipini tavsiflang.
- 96.V.A.Maslovaning fikricha, stereotiplar qanday bo‘ladi?
- 97.“Lakuna” termini ilk bor kim tomonidan ilmiy muomalaga kiritildi?
- 98.Lakunaga ta’rif bering.
99. Lakunalar qanday aniqlanadi?
100. Qanday hodisalar ijtimoiy-madaniy lakunalarni keltirib chiqaradi?
101. Sub’ektiv yoki milliy-psixologik lakunalar qanday yuzaga keladi?

102. Faoliyat-kommunikativ lakunalarga nimalar kiradi?
103. Qanday lakunalarga matniy lakunalar deyiladi?
104. Madaniy makondagi lakunalar nimani ifodalaydi?
105. Madaniy makonning tarkibiga nimalar kiradi?
106. Etnografik lakunalar nima?
107. Lakunalarni to'ldirish qanday usul?
108. Lakunalarni kompensatsiyalash qanday usul?
109. Tilning frazeologik fondi qanday ma'lumotlar manbai sanaladi?
110. Frazeologizmlarda nimalar haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi?
111. Rus tilshunosi B. A. Larinning fikricha, frazeologizmlar nimani bilvosita aks ettiradi?
112. F. I. Buslaev frazeologizmlarga qanday ta'rif beradi?
113. V. A. Maslova frazeologizmlar haqida qanday gipotezani ilgari surgan?
114. Frazeologizm va metaforalar qaysi jihati bilan boshqa atov birliklaridan ajralib turadi?
115. V. N. Teliya tilning frazeologik tarkibini qanday izohlaydi?
116. Urf-odatlar, an'analar va irimlar ta'sirida shakllangan frazeologizmlarga misollar keltiring.
117. Tarkibida diniy-mifologik shaxs nomlari uchragan frazeologizmlarga misollar keltiring.
118. Milliy realiyalarni ifodalovchi frazeologizmlarga misollar keltiring.

REFERAT MAVZULARI (Mustaqil ish)

1. Muqobilsiz leksika
2. Lakunalarning lingvokulturologik tahlili
3. Tilning paremiologik fondi
4. O'zbek mentaliteti
5. Madaniyat va submadaniyat
6. Lingvomadaniy konsept
7. V. fon Gumboldtning til va madaniyat haqidagi qarashlari
8. E. Sepirning til va madaniyat haqidagi qarashlari
10. Olamning lisoniy manzarasi
11. Lingvomadaniyatlarda o'xshatishlarning qiyosi
12. Metaforalarning universalligi
13. Etnografik tabular
14. Turli lingvomadaniyatlarda ramzlarning qiyosi
15. Frazeologizmlarning lingvomadaniy aspekti

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Ilmiy paradigma nima?

- A) inglizcha "obyekt"
- B) yunoncha "misol, namuna"
- C) ruscha "ideya"
- D) yunoncha "metodika"

2. Tilshunoslikda ilmiy paradigmalar necha turga bo'linadi?

- A) 3 ga: til strukturasi, til tizimi, til oilasi
- B) 2 ga: qiyosiy-tarixiy, til oilasi

C) 3 ga: qiyosiy-tarixiy, tizimli-strukturaviy, antropotsentrik

D) 3ga: antropotsentrik, til oilasi, tizimli-strukturaviy

3. “Ilmiy paradigma” termini nechanchi yilda muomalaga kiritilgan?

A) 1962-yilda

B) 1960-yilda

C) 1965-yilda

D) 1970-yilda

4. Ilmiy paradigma” termini kim tomonidan muomalaga kiritilgan?

A) Boduen de Kurtene

B) F.de Sossyur

C) V.A. Maslova

D) T. Kun

5. Tilshunoslikdagi ilk ilmiy paradigma qaysi?

A) tizimli-strukturaviy

B) qiyosiy-tarixiy

C) antropotsentrik

D) egosentrik

5. Tizimli-strukturaviy paradigmda asosiy e’tibor nimaga qaratiladi?

A) subyektga

B) obyektga

C) tizimga

D) nutqqa

6. Antropotsentrik paradigmda asosiy e’tibor nimaga qaratiladi?

A) tilga

B) nutqqa

C) subyektga

D) obyektga

7. XIX asrning paradigmasi qaysi belgi ostida kechgan?

A) tarixiylik belgisi

B) strukturalizm belgisi

C) ijtimoiylik belgisi

D) inqilob belgisi

8. T.Kun paradigmalarning o’zgarishini nima deb ataydi?

A) yangilik

B) progress

C) regress

D) ilmiy inqilob

9. Lingvokulturologiyaning barcha paradigmalari nimaga asoslanadi?

A) tilga

B) aqatgina madaniyatga

C) jamiyatga

D) insonga

10. So’nggi ilmiy paradigmaga qanday kategoriya kiritildi?

A) til egasi

B) til tizim

C) til birliklari

D) lisoniy hamjamiyat

11. XX asrda tilshunoslik tarixida boshlangan yangi bosqichga nima asos bo'ldi?

- A) inson
- B) til
- C) til va inson
- D) madaniyat va til

12. Tilshunoslik nechanchi asrlarda fan sifatida o'rganila boshlangan?

- A) XVII-XVIII asr boshlarida
- B) XIX-XX asr o'rtalarida
- C) XIX asr oxirida
- D) XX-XXI asr boshlarida

13. Lingvokulturologiya qaysi fanlarning kesishuvida maydonga keldi?

- A) lingvistika va sotsiologiya
- B) lingvistika va tarix
- C) lingvistika va etnografiya
- D) lingvistika va madaniyatshunoslik

14. Lingvokulturologiya qachon vujudga keldi?

- A) XX asrning 80-yillarida
- B) XX asrning 70-yillarida
- C) XX asrning 60-yillarida
- D) XX asrning 90-yillarida

16. "Lingvokulturologiya" termini qaysi tilning kalkasi sanaladi?

- A) inglizcha *lingua; cultus*
- B) lotincha *lingua; cultus*
- C) nemischa *lingua; cultus*
- D) yunoncha *lingua; cultus*

17. Lingvokulturologiyaning shakllanishiga qaysi maktab asos bo'lgan?

- A) Sankt-Peterburg frazeologik maktabi
- B) Moskva frazeologik maktabi
- C) Toshkent frazeologik maktabi
- D) Qozon frazeologik maktabi

18. Lingvokulturologiya fani nimani o'rganadi?

- A) madaniyatga xos bo'lgan so'z, birikmalarni
- B) madaniyat va tilning bog'liqligini
- C) xalq dunyoqarashining tilda aks etishini
- D) madaniyat orqali tilni o'rganadi

19. "Madaniyat" so'zi qaysi so'zdan kelib chiqqan?

- A) forsha madina (shahar) so'zidan
- B) arabcha madina (shahar) so'zidan
- C) hindcha madina (shahar) so'zidan
- D) turkcha madina (shahar) so'zidan

20. Lingvokulturologiyada 8 ta sivilizatsiyani sanab o'tgan olim kim?

- A) O. Shpengler
- B) D.S.Lixachev
- C) M.S.Kagan
- D) S.Xantington

21. Rus tilida “sivilizatsiya” (tamaddun) so‘zi nechanchi yillarda paydo bo‘lgan?

- A) 1667-1677-yillarda
- B) 1780-1790-yillarda
- C) 1767-1777-yillarda
- D) 1687-1697-yillarda

22. M.K. Mamardashvilining fikricha, madaniyat...

- A) ...eskini yo‘qotadi
- B) ...yangini yaratadi
- C) ...ma’lum narsani tarqatadi
- D) ...moddiy narsalar majmuyi

23. A.M. Xaydegger “borliq uyi” deganda nimani nazarda tutgan?

- A) lingvokulturalogiyani
- B) tilni
- C) madaniyatni
- D) frazeologiyani

24. V.A.Maslova Lingvokulturologiya rivojlanishini necha davrga ajratadi?

- A) 3 davrga
- B) 2 davrga
- C) 4 davrga
- D) 5 davrga

25. Lingvokulturologiya tilni qanday hodisa sifatida o‘rganadi?

- A) madaniyat fenomeni sifatida
- B) belgilar tizimi sifatida
- C) aloqa vositasi sifatida
- D) matnlar yaratish vositasi sifatida

26. Lingvokulturologiya fani nimani o‘rganadi?

- A) madaniyatning tilda aks etishini
- B) tilning madaniyatda aks etishi
- C) tilning xususiyatlarini
- D) inson ichki kechinmalarini

27. Lingvokulturologiyaning nechta yo‘nalishi mavjud?

- A) 5 ta
- B) 4 ta
- C) 3 ta
- D) 6 ta

28. Diaxron lingvokulturologiya nimani o‘rganadi?

- A) xalqning muayyan davriga tegishli lingvomadaniy o‘zgarishlarni
- B) xalqning hozirgi kundagilingvomadaniy o‘zgarishlarni
- C) xalq madaniyatining holatini
- D) madaniyat va til munosabatini

29. Qiyosiy lingvokulturologiya nimani tadqiq etadi?

- A) chog‘ishtirma lingvomadaniyatni
- B) lingvomadaniy o‘zgarishlarni
- C) o‘zaro aloqadagi turli xalqlarning lingvomadaniy ko‘rinishlarini
- D) turli xalqlarning madaniyatini.

30. Linvomadaniy leksikografiya nima bilan shug‘ullanadi?

- A) leksikologik lugʻatlar tuzish bilan
- B) elektron lugʻatlar tuzish bilan
- C) etimologik lugʻatlar tuzish bilan
- D) geografik lugʻatlar tuzish bilan

31. Qaysi yoʻnalishda madaniyatni urf-odatlar, xatti-harakatning turlari, qadri va ideallar sifatida koʻrasiz?

- A) maʼnaviy yoʻnalish
- B) muloqot yoʻnalishi
- C) tasvirlash yoʻnalishi
- D) tipologik yoʻnalish

32. XX asr oxirlariga kelib nechta lingvokulturologiya maktablari paydo boʻldi va ular qaysilar?

- A) 2 ta: Ye.S. Stepanov va V.V. Vorobev Lingvokulturologiya maktablari
- B) 3 ta: Ye.S. Stepanov, V.N. Teliya, X.G. Gadamer Lingvokulturologiya maktablari
- C) 4 ta: V.V. Vorobev, V.N. Teliya, N.D. Arutyunov, Y.S. Stepanov Lingvokulturologiya maktablari
- D) 2 ta: X.G. Gadamer, P.A. Florensk Lingvokulturologiya maktablari

33. Y.S.Stepanov maktabining maqsadi nimadan iborat?

- A) Rossiyada va xorijda frazeologizmlarni tahlil qilish
- B) moddiy va maʼnaviy madaniyatni oʻrganish
- C) tilni madaniyatning yaratilish vositasi sifatida oʻrganish
- D) madaniyatning davomiyligini diaxron nuqtayi nazardan tasvirlash

34. N.D.Arutyunova maktabining maqsadi nimadan iborat?

- A) tilni madaniyatning yaratilish vositasi sifatida oʻrganish
- B) madaniyatning davomiyligini diaxron nuqtayi nazardan tasvirlash
- C) madaniyat semantikasini bevosita til va madaniyat subyekti orqali egallash
- D) turli xalqlar va davrlarga oid matnlardagi umummadaniy terminlarni tadqiq etish

35. V.N.Teliya maktabining maqsadi nimadan iborat?

- A) Rossiyada va xorijda frazeologizmlarni tahlil qilish
- B) matnlarning milliy-madaniy xususiyatlarini yoritish
- C) lingvomadaniy konseplarni tahlil qilish
- D) muayyan nutqiy janrlarning lingvomadaniy xususiyatlarini yoritish

36. Metodologiya nima?

- A) nazariyadan amaliyotga oʻtish
- B) gʻoyalarni amalga oshirish
- C) nazariyalarni qoʻllash
- D) fanning rivojlanish konsepsiyasi

37. Metodologiya qaysi darajalarni oʻz ichiga oladi?

- A) matematik, falsafiy, xususiy
- B) falsafiy, umumfan, xususiy
- C) umumfan, xususiy, ijtimoiy
- D) lingvistik, sosiologik, madaniy

38. Lingvokulturologik tahlil jarayonlarida qaysi metodlar tanlab qoʻllaniladi?

- A) lingvistik va umumfan
- B) falsafiy va biologik

- C) kulturologiya va tilshunoslik
- D) madaniyatshunoslik va falsafiy.

39. Falsafiy metodologiya o'z ichiga nimalarni oladi?

- A) lingvistik tizimlar va tamoyillarni
- B) eksperiment va tajribalarni
- C) dialektikaning qonunlari, tamoyillari va kategoriyalarini
- D) til va jamiyat masalalarini

40. Umumfan metodologiyasi deganda nimani tushunasiz?

- A) dialektik kategoriyalar
- B) hodisalarni o'rganish metodlari va tamoyillarini turli fanlar tomonidan rivojlantirilishi
- C) umumiy nazariyalar
- D) umumiy fikrlar.

41. Xususiy metodologiya deganda nimani tushunasiz?

- A) konkret fanlarning metodlari
- B) umumiy fanlarning metodlari
- C) falsafiy metodlar
- D) tajriba metodlari.

42. Sotsiologik metodlar qaysilar?

- A) kontent-tahlil, freym tahlil
- B) tasvirlash, tavsiflash
- C) qiyosiy
- D) distributiv

43. Etnografik metodlar qaysilar?

- A) sinxron
- B) tasvirlash, tasniflash
- C) statistika
- D) transformatsion.

44. Etnopsixolingvistik metodlar qaysilar?

- A) diaxron
- B) assotsiativ eksperiment
- C) tasviriy
- D) chog'ishtirish.

45. Lingvokulturologiyaning obyekti nima?

- A) til va nutqning o'zaro munosabati
- B) madaniyat va tilning o'zaro aloqasi
- C) til va jamiyatning o'zaro aloqasi
- D) til va tafakkurning aloqasi

45. Metaforalar nimani aks ettiradi?

- A) tarixiy qadriyatlarni
- B) fundamental madaniy qadriyatlarni
- C) urf-odatlar va an'analarni
- D) ma'no o'zgarishini

47. O'xshatish nimaga xizmat qiladi?

- A) nutqning to'liqlik va mazmundorligini ta'minlashga
- B) matnning butunligi va emotivligini ta'minlashga
- C) nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga

D) matnning ifoda va mazmun motanosibligini ta'minlashga

48. O'xshatishlarning qanday turlari mavjud?

- A) badiiy o'xshatishlar va obrazli o'xshatishlar
- B) asliy o'xshatishlar va tarjima o'xshatishlari
- C) individual-muallif o'xshatishlari va umumxalq o'xshatishlari
- D) muallif o'xshatishlari va erkin o'xshatishlar

49. Tilning paremiologik fondi nima?

- A) frazeologizmlar
- B) paronim so'zlar
- C) maqol va matallar
- D) tasviriy vositalar

50. Lakuna nima?

- A) matnda bo'sh qolgan, tushib qolgan joy
- B) matndagi qora dog'lar
- C) boshqa tilga qulay tarjima qilinadigan so'zlar
- D) matnda bo'sh qolgan, tushib qolgan joy

51. Subyektiv lakunalar nimani aks ettiradi?

- A) turli lingvomadaniy jamoa vakillarining milliy-madaniy xususiyatlarini
- B) shaxsiy munosabatlarni
- C) madaniyatlararo muloqotni
- D) milliy mentalitetni

52. Faoliyat-kommunikativ lakunalar nimani aks ettiradi?

- A) turli faoliyatlarning o'zaro aloqasida milliy-madaniy xususiyatlarni
- B) muomala madaniyatini
- C) turli lingvomadaniy jamoa vakillarining milliy-madaniy xususiyatlarini
- D) shaxsiy munosabatlarni

53. Etnografik lakunalar nimaga xizmat qiladi?

- A) turli-tuman madaniyatlarning o'ziga xosligini ko'rsatib, maishiy hayot pradmetlarini navsiflashgaxizmat qiladi
- B) milliy-madaniy xususiyatlarni tavsiflashga xizmat qiladi
- C) matnlarning xususiyatlarini tavsiflashga xizmat qiladi
- D) xabarni ifodalashga xizmat qiladi

54. Lakunalar ko'proq qaysi sohada o'rganiladi?

- A) etnopsixolingvistikada
- B) tarixda
- C) sotsiolingvistikada
- D) kognitiv tilshunoslikda

55. Madaniy makondagi lakunalar nimani ifodalaydii?

- A) turli faoliyatlarning o'zaro aloqasida milliy-madaniy xususiyatlarni
- B) muayyan xalqning madaniy qadriyatlari, milliy-mental farqlash tarzini namoyon etuvchi birlik
- C) madaniyat darajasini
- D) u yoki bu linvomadaniyat jamoasi vakillarining madaniy makon va ichki ko'rinishni baholashdagi nomutanosiblikni

56. Matniy lakunalar nimani ifodalaydii?

- A) matnlarning xususiyatlarini

- B) matndagi qora dog‘larni
- C) matnning yaratilishi va idrok etilishini
- D) diskursni

57. Lingvokulturologiyada matn qanday tushuniladi?

- A) diskurs
- B) yozma qayd
- C) muayyan xalqning madaniy qadriyatlari, milliy-mental farqlash tarzini namoyon etuvchi birlik
- D) xabar

58. *Sakura, geysa, ikebana, sake* qaysi madaniyat belgilarini assotsiatsiyalaydi?

- A) turk madaniyati
- B) yapon madaniyati
- C) koreys madaniyati
- D) xitoy madaniyati

59. *Spiker, kriket, shilling* qaysi madaniyat belgilarini assotsiatsiyalaydi?

- A) ingliz madaniyati
- B) fransuz madaniyati
- C) nemis madaniyati
- D) ispan madaniyati

60. *Yaylov, qishloq, ariq, dehqon, cho‘l* qaysi madaniyat belgilarini assotsiatsiyalaydi?

- A) Uzoq Sharq madaniyati
- B) G‘arb madaniyati
- C) Yaqin Sharq madaniyati
- D) O‘rta Osiyo madaniyati

61. *Palov, patir, belbog‘* qaysi madaniyat belgilarini assotsiatsiyalaydi?

- A) tojik madaniyati
- B) turkman madaniyati
- C) o‘zbek madaniyati
- D) qirg‘iz madaniyati

62. Muqobilsiz leksika nima?

- A) turg‘un so‘zlar
- B) boshqa tilga bir so‘z bilan tarjima qilib bo‘lmaydigan so‘zlar
- C) boshqa tilga qulay tarjima qilinadigan so‘zlar
- D) o‘zlashmalar

63. “Tulkiday ayyor”, “xitriy kak lisa” (ruscha), “as false as fox” (inglizcha) ifodalar qanday tasviriy vosita?

- A) o‘xshatish
- B) metafora
- C) metonimiya
- D) frazeologizm

64. “Gapi uzilib qoldi”; “Gapi jo‘zilib ketdi” jumllaridagi fe‘llar qanday belgini namoyon qilgan?

- A) gapning ko‘pligi
- B) gapning qisqaligi
- C) gap ip, arqonga o‘xshatilgan
- D) gapning tushunarsizligi

65. Qanday soʻzlarga ekzotik leksika deyiladi?

- A) muqobilsiz leksika
- B) muqobilsiz leksikaning boshqa tilga oʻzlashishi
- C) lakunalar
- D) realiyalar

66. Ekzotizmlar va etnografizmlar nimaning ramzi sanaladi?

- A) urf-odatlarining ramzi
- B) diniy qarashlarning ramzi
- C) oʻzga madaniyatning ramzi
- D) mentalitetning ramzi

67. “Bosh omon boʻlsa, doʻppi topilar” maqolida qanday realiya ishtirok etgan?

- A) bosh
- B) omon
- C) doʻppi
- D) topiladi

68. Tilning frazeologik fondi nima?

- A) madaniyat va mentalitetning qimmatli maʼlumotlar manbayi
- B) maqol va matallar majmuyi
- C) afsona va rivoyatlar manbai
- D) matnlar fondi

69. Frazeologizm nima?

- A) erkin birikma
- B) soʻz birikmasi
- C) koʻchma maʼnoli gap
- D) turgʻun birikma

70. “Bir qarich” frazeologik birligi qaysi maʼnoda qoʻllaniladi?

- A) “juda yosh, deyarli goʻdak”
- B) “qittak, ozgina”
- C) “juda qisqa, juda oz”
- D) “semiz”

71. “Koʻrpasiga qarab oyoq uzatmoq” frazeologizmi qaysi maʼnoda qoʻllaniladi?

- A) “boʻyi qisqa”
- B) “imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq”
- C) “ehtiyot boʻlmoq”
- D) “rejali ish qilmoq”

72. Frazeologizmlarni tarjimada berishda qaysi usullarda foydalaniladi?

- A) erkin tarjima, izohli tarjima
- B) avtomat tarjima, soʻzma-soʻz tarjima, anologik tarjima,
- C) erkin tarjima
- D) soʻzma-soʻz tarjima, anologik tarjima, izohli tarjima

73. Metafora yunonchada qanday maʼnoni ifodalagan?

- A) oʻrin almashtirish
- B) koʻchirish
- C) qayta nomlash
- D) maʼno torayishi

74. J.Lakoff va M.Jonson tadqiqotida kognitiv metaforalar sifatida tahlil etilgan pul, cheklangan zaxira, qimmatbaho buyum nima?

- A) boylik
- B) makon
- C) sog'lik
- D) vaqt

75. Obrazlilikning mantiqiy strukturasida qaysi komponentlar bo'ladi?

- A) predmet, obyekt, subyekt
- B) obyekt, subyekt, vaziyat
- C) referent, agent, asos
- D) subyekt, asos, predmet

76.Obraz va obrazlilik, tasvir va tasviriylik, majoz va majoziylik nimaning o'ziga xosligi hisoblanadi?

- A) tarjimaning
- B) badiiy nutqning
- C) badiiy adabiyotning
- D) yozma nutqning

77.“Ramz” qanday tushuncha?

- A) o'ziga xoslik
- B) obraz
- C) belgi
- D) ifoda

78.Etnomadaniy stereotip nima?

- A) biron bir xalqqa xos bo'lgan umumiy xususiyatlar
- B) biron bir xalqqa xos bo'lmagan xususiyatlar
- C) bir qancha madaniyatlarga xos bo'lgan umumiy xususiyatlar
- D) urf-odat va an'analarning o'xshashligi

79.Arxetip nima?

- A) individlar ongida paydo bo'ladigan va madaniyatda tarqaladigan obraz
- B) individlar ongidagi obraz
- C) udumlar va rivoyatlar
- D) mifning bosh qahramoni

80. “Arxetip” tushunchasi kim tomonidan va qachon muomalaga kiritilgan?

- A) K.G.Yung tomonidan 1919- yilda
- B) T.Kun tomonidan 1962-yilda
- C) V.A. Maslova tomonidan 2000-yilda
- D) J.Lakoff tomonidan 1990-yilda

81. Mifologema nima?

- A) mifning bosh qahramoni
- B) arxetip
- C) turg'un obraz
- D) rivoyat

82. Lingvokulturologiya qaysi fanlar bilan bevosita aloqador?

- A) arxeologiya, tarix
- B) falsafa, mantiq
- C) ekologiya, siyosatshunoslik

D) etnolingvistika,
sotsiolingvistika, lingvomamlakatshunoslik

etnopsixolingvistika,

83. Etnolingvistika, Lingvokulturologiya, sotsilingvistika fanlarini o‘zaro bog‘lab turgan narsa nima?

- A) inson psixologiyasi
- B) inson so‘zi
- C) til
- D) insonning jamiyatdagi o‘rni

84. Etnolingvistika, Lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, lingvo-mamlakatshunoslik kabi fanlarning o‘zaro bog‘liqligi nimada?

- A) fanning markazida til va madaniyat turadi
- B) fanning markazida inson turadi
- C) fanning markazida til turadi
- D) fanning markazida tabiyat va jamiyat turadi

85. Etnolingvistika yo‘nalishlarini aniqlang.

- A) alohida guruh tilining o‘ziga xosligi
- B) madaniyatning tilda aks etishini
- C) hozirgi tilga ko‘ra moddiy va ruhiy madaniyatning qayta qurilishi
- D) tilning madaniyatda aks etishi

86. Madaniy fond nimani anglatadi?

- A) qadriyatlar majmuyi
- B) u yoki bu madaniyat vakilining bilimlari majmuyi
- C) ma‘naviy boyliklar majmuyi
- D) biron xalqning udum, odat va an‘analari

87. Ma‘nolar olami deganda nimani tushunasiz?

- A) inson xatti-harakati
- B) inson tafakkuri mahsuli
- C) inson faoliyati
- D) so‘zlashuv orqali kelib chiqadi

88. Norma va qoidalar, inson hayotini tartiblovchi, hayot dasturini dasturlash qaysi madaniyat yo‘nalishida o‘z aksini topgan?

- A) muloqot li
- B) ma‘naviy
- C) qadriyatli
- D) normativ

89. “Madaniyat dialogi” ifodasi kimga tegishli?

- A) V. Bibler
- B) V.V. Vorobev
- C) V. Gumboldt
- D) Y.S. Stepanov

90. Insonning tabiatda jamiyatga, tarixga, san‘atga va boshqalarga nisbatan o‘z qarashlarini qaysi fanda o‘rganiladi?

- A) tilshunoslikda
- B) etnolingvistikada
- C) madaniyatshunoslikda
- D) sotsiolingvistikada

91. Madaniyatning matnda aks etishi madaniyatning qaysi yo‘nalishlariga xos?

- A) meta-madaniyatga
- B) funksionistika
- C) sub-madaniyatga
- D) germenefitikaga

92. Meta-madaniyat deganda nima tushuniladi?

- A) alohida soʻz va guruhga ega madaniyat
- B) hammaga tanish madaniyat
- C) qayta qurib boʻlmaydigan madaniyat
- D) bir madaniyatni tushuntirishda ikkinchisidan foydalanish, millatlarning oʻzaro muloqotga kirishishi

93. Madaniyatning tilga taʼsiri nimada oʻz aksini topadi?

- A) frazeologizmlarda, folklyorlarda, matnlarda
- B) ijtimoiy hayotda
- C) maʼnaviy hayotda
- D) til birliklarida

94. “Mening tilim chegarasi millatim dunyoqarashinig chegarasini ifodalaydi” jumlasini qaysi olim 200 yil avval aytib oʻtgan?

- A) G.Gak
- B) V.Gumboldt
- C) A.M.Xaydegger
- D) V.N.Komissarov

95. Alohida guruh tilining oʻziga xosligini oʻrganadigan fanni aniqlang.

- A) etnolingvistika
- B) lingvokulturalogiya
- C) lingvomamlakatshunoslik
- D) sotsiolingvistika

96. Qaysi kanal orqali insonga koʻpgina dunyo haqidagi maʼlumotlar yetib keladi?

- A) simvol kanali orqali
- B) lingvistika kanali orqali
- C) adabiyot kanali orqali
- D) xabar kanali orqali

97. Qaysi soha tilda aks etgan va ifodalangan millat madaniyatini oʻrganadi?

- A) etnolingvistika
- B) sotsiolingvistika
- C) lingvokulturologiya
- D) mamlakatshunoslik

98. Bilingvizm nima?

- A) koʻp tillarda erkin muloqot qilish
- B) xorijiy tillarni bilish
- C) ona tilini bilmaslik
- D) ikki tilda erkin fikrlasha olish, ikki tilni bir xilda egallash

99. Idiolekt nima?

- A) bir til sohibi nutqining fonetik, grammatik, leksik va uslubiy xususiyatlari
- B) bir til sohibi nutqininguslubiy xususiyatlari
- C) bir til sohibi nutqining fonetik va grammatikxususiyatlari
- D) bir til sohibi nutqining leksik xususiyatlari

100. Interferensiya nima?

- A) bir tilni biladigan shaxs nutqidagi buzuvchiliklar
- B) madaniyatning rivojlanishi
- C) nutqda soʻzlarning tushib qolishi
- D) ikki tilni biladigan shaxsning bir tilining ikkinchi tilga koʻrsatgan har qanday taʼsiri va bu taʼsirning natijasi

101. Kodlar aralashuvi nima?

- A) turli til koʻrinishlari
- B) tillarning aralashuvi natijasida nutqning ravon chiqmasligi
- C) nutqiy muloqot chogʻida soʻzlovchining kommunikatsiya sharoitidan kelib chiqqan holda, bir tildanboshqa bir til koʻrinishiga oʻtishi
- D) koʻp tillarda erkin muloqot qilish

102. Kommunikativ vaziyat nima?

- A) nutqiy muloqot ishtirokchilari
- B) ikki yoki undan ortiq kishilar nutqiy muloqotining vaziyati
- C) stimul va reaksiya
- D) retsipient va matn

103. Nutq akti deganda nimani tushunasiz?

- A) u yoki bu kommunikativ vaziyat doirasidagi soʻzlovchining aniq nutqiy harakatlari
- B) kommunikativ vaziyat
- C) u yoki bu madaniyat vakilining bilimlari majmuyi
- D) soʻzlovchining nutqiy harakatlari

104. Til meʼyori nima?

- A) biror bir jamiyatda, muayyan bir davrda lisoniy vositalarni tanlash, belgilash va ulardan foydalanish qonuniyatlari
- B) tildan toʻgʻri foydalanish
- C) til qonunlariga rioya qilish
- D) grammatik vositalarni xatosiz qoʻllash

105. Sotsiolingvistik qanday soha?

- A) tilshunoslikning tilni va uning mavjud boʻlgan ijtimoiy sharoitlar bilan bogʻliqligini oʻrganadigan sohasi
- B) til va madaniyat munosabatlarini oʻrganadigan soha
- C) dialektik qonunlarni oʻrganadigan sohasi
- D) nutqiy faoliyatni oʻrganadigan sohasi

106. Subordinativ bilingvizm nima?

- A) soʻzlashuvchilarning ikkinchi tilni qabul qilishi
- B) nutqiy ifodalarning bir tildan ikkinchi tilga oʻzlashishi
- C) soʻzlashuvchilarning ikkinchi tilni ona tilining taʼsiri vositasida qabul qilishi
- D) poliglottik

107. “Madaniyat” soʻzining maʼnosi nima?

- A) tarbiya, oʻsish, kult
- B) kult, etiket, estetika
- C) tarbiya, hurmat, etika
- D) kult, estetika, kamtarlik

108. “Sivilizatsiya” soʻzi qaysi tildan olingan?

- A) italyancha “civilis – fuqaro” soʻzidan

- B) lotincha “civilis – fuqaro” soʻzidan
- C) yunoncha “civilis – fuqaro” soʻzidan
- D) fransuzcha “civilis – fuqaro” soʻzidan

109. Qaysi yoʻnalishda madaniyat maʼlumotlarni yaratish, saqlash, uzatib berish vazifalarini bajaradigan sistema deb qaraladi?

- A) tasvirlovchi
- B) germeenvtika
- C) tipologik
- D) informatsion

110. Xantigton nechta yirik sivilizatsiyani ajratadi?

- A) 8: afgʻon, lotin-amerika, pravoslav-slavyan, hind, islom, yapon, konfutsiy, gʻarb
- B) 4: islom, yapon, gʻarb, hind
- C) 3: gʻarb, yapon, slavyan
- D) 5: konfutsiy, hind, lotin-amerika, afgʻon

111. Pragmatika nima?

- A) til jamoalarining til birliklariga boʻlgan subyektiv munosabati
- B) til jamoalarining til birliklariga boʻlgan obyektiv munosabati
- C) subkodlardan foydalanish
- D) til va madaniyatga subyektiv munosabat

112. Pragmatik bogʻlangan qayta qurilish oʻz oldiga qanday maqsadni qoʻyadi?

- A) tekst tarjimasida kommunikativ effektni berishni
- B) soʻzma-soʻz tarjima qilishni
- C) tashqi va ichki maʼnoni berishni
- D) asl tekst munosabatini tarjima munosabatiga oʻgirishni

113. Qaysi qayta qurilishda asl tekst pragmatik maʼnosini saqlanib, semantik va sintaksis jihatdan butunlay yoki qisman oʻzgaradi?

- A) pragmatik bogʻlangan qayta qurilishda
- B) pragmatik qayta qurilishda
- C) semantik qayta qurilishda
- D) asl tekstni qayta qurilishda

114. Pragmatik bogʻlangan qayta qurilishda bajariladigan transformasion operatsiyalarga nimalar kiradi?

- A) adaptatsiya, semantik va sintaksis almashtirish
- B) kompleks almashtirish, maʼnoviy adaptatsiya
- C) kompleks almashtirish, adaptatsiya, pragmatik adaptatsiya
- D) pragmatik va sintaksis adaptatsiya

115. Qachon transformasion operatsiyalar bajariladi?

- A) semantik va sintaksis maʼnolar oʻzgarganda
- B) pragmatik qayta qurilishda
- C) pragmatik bogʻlangan qayta qurilishda
- D) semiotik qayta qurilishda

116. Til – bu ?

- A) madaniyatning rivojlanishi
- B) tarbiya, rivojlanish
- C) jamiyatdagi oʻzgarishlar
- D) xalqning taraqqiyoti, ijodi natijasi

117. Madaniyat bu?

- A) yangiliklar tushunchasi va uning inson tushunchasidagi ishlovi
- B) ko'p qirralik jamiyat
- C) tarbiya, rivojlanish, yer yuzidagi yaratilishi
- D) bu mustaqil yo'nalishdagi termin

118. Madaniyalararo munosabat bu?

- A) ma'naviy qadr-qimmat
- B) har xil millat vakillarining o'zaro munosabati
- C) urf odatlar, rasm-rusumlar
- D) mustaqil ilm, psixologiya

119. Madaniyalararo ziddiyat bu?

- A) xorijiy tilning madaniy aloqalari
- B) ziddiyatli qarama-qarshilik
- C) xalqning o'zaro tinchligi
- D) madaniyatlararo kommunikatsiya rivojlanishi

120. Bugungi kunda madaniyatlararo aloqalarning dolzarb muammolari qanday aniqlanadi?

- A) bir madaniyatni tushuntirishda ikkinchisidan foydalanish, millatlarning o'zaro muloqotga kirishishi
- B) ikki millat egalari orasidagi ziddiyat paydo bo'lganda
- C) bir millat vakillarining madaniyatlari har xil bo'lganda
- D) boshqa millat madaniyatiga ko'nikmaslik va boshqa millat madaniyatiga hurmatsizlik

121. Qanday vaziyatlarda madaniyatlararo aloqa namoyon bo'ladi?

- A) ikki millat egasi o'zaro suhbatlashganida
- B) ikki millat egalari orasidagi ziddiyat paydo bo'lganda
- C) bir millat vakillarining madaniyatlari har xil bo'lganda
- D) hech qachon madaniy aloqalar bo'lmaydi

122. Xalqaro tarjimonlar federatsiyasi qachon tuzilgan?

- A) 1901-yilda
- B) 1952-yilda
- C) 1924-yilda
- D) 1880-yilda

123. Qaysi soha tilda aks etgan va ifodalangan millat madaniyatini o'rganadi?

- A) etnolingvistika
- B) lingvokulturologiya
- C) mamlakatshunoslik
- D) etnopsixologiya

124. Kim tomonidan 25 xil mavzuli bo'limni o'z ichiga olgan lingokulturologiya lug'ati ishlab chiqilgan?

- A) V.V. Vorobev
- B) Y.S. Stepanov
- C) V.N. Teliya
- D) D.G. Maltseva

125. Qaysi Lingvokulturologiya yo'nalishi mamlakatshunoslikka oid lug'atlar tuzish bilan shug'ullanadi?

- A) solishturuvchi lingvokulturologiya yo'nalishi

- B) lug‘at tuzuvchi lingvokulturologiya yo‘nalishi
- C) taqqoslovchi lingvokulturologiya yo‘nalishi
- D) lingvokulturologiyaga oid lug‘atshunoslik yo‘nalishi

126. Madaniyat – “ramziy borliq” ta’rifi kimga tegishli?

- A) V.Gumboldt
- B) G.Gak
- C) Y.M.Lotman
- D) A.A.Leontev

127. Germenevtik nuqtayi nazarda madaniyatga qanday munosabat bildiriladi?

- A) madaniyatga faoliyat turi deb qaraladi
- B) madaniyatga inson ehtiyojlarini qondirish usuli sifatida qaraladi
- C) madaniyatga ko‘plab matnlarga qaralgandek munosabatda bo‘linadi
- D) madaniyatga informatika sifatida qaraladi

128. Me’yoriy nuqtayi nazarda madaniyatga qanday munosabat bildiriladi?

- A) madaniyatga faoliyat turi deb qaraladi
- B) madaniyatga insonlar hayotini belgilovchi, dasturlovchi me’yorlar va qoidalar yig‘indisi sifatida qaraladi
- C) madaniyatga jamiyatning ma’naviy hayoti deb qaraladi
- D) madaniyatga matnlar majmuyi deb qaraladi

129. Madaniyat – artefaktlar dunyosi jumlasidagi “artefakt” so‘zi qaysi tildan olingan?

- A) yunoncha “arte – sun’iy va factus – yaratilgan” so‘zlaridan
- B) lotincha “arte – sun’iy va factus – yaratilgan” so‘zlaridan
- C) inglizcha “arte – sun’iy va factus – yaratilgan” so‘zlaridan
- D) nemischa “arte – sun’iy va factus – yaratilgan” so‘zlaridan

130. “Insonlig faoliyati borliqning yangi – to‘rtinchi shakli bo‘lgan madaniyatni vujudga keltirdi” jumlasida qaysi muallifga tegishli?

- A) M.S.Kagan
- B) D.G. Malseva
- C) E.Sepir
- D) V.Bibler

131. Madaniy sema nima?

- A) so‘zga nisbatan kichikroq va universalroq bo‘lgan semantik birliklar
- B) ma’no
- C) ko‘pma’nolik
- D) qo‘shimcha ma’no

132. Madaniy fon nima?

- A) madaniy boyliklar
- B) ijtimoiy hayot va tarixiy hodisalarni ifodalaydigan nominativ birliklarning tavsifi
- C) madaniy meros
- D) qadriyatlar

133. Madaniy an’analar nima?

- A) universal semantik birliklar
- B) til va madaniyatga
- C) ijtimoiy va madaniy merosning qimmatli elementlari majmuyi

D) subyektiv munosabat

E) kommunikatsiya

134. Madaniy jarayon nima?

A) jamiyatning ijtimoiy hayoti

B) jamiyatning madaniy hayoti

C) jamiyatning ma'naviy hayoti

D) madaniyat hodisalari tizimiga aloqador bo'lgan elementlarning o'zaro ta'siri

135. Madaniy fond nima?

A) dunyoqarash ko'rinishi

B) faoliyat turi

C) xalq merosi

D) u yoki bu madaniyat vakilining bilimlar majmuyi

136. Mentallik nima?

A) olam manzarasi

B) madaniy birliklar majmuyi

C) universal birlik

D) dunyoni ko'rish yo'li

137. "Mentalitet" so'zi qaysi tildan olingan?

A) yunoncha "mens, mentis – aql, idrok"

B) nemischa "mens, mentis – aql, idrok"

C) lotincha "mens, mentis – aql, idrok"

D) ispanha "mens, mentis – aql, idrok"

138. Submadaniyat nima?

A) o'zlashma madaniyat

B) ommaviy madaniyat

C) ikkinchi darajali, tobe madaniyat tizimi

D) mayda millatlarning madaniyati

139. Madaniy konnotatsiya nima?

A) madaniy ma'no

B) madaniyat kategoriyalaridagi denotativ yoki majoziy-motivlashgan ma'no aspektlarining talqini

C) madaniy ifoda

D) madaniy muomala

140. Madaniy konnotatsiya til belgisidagi nimaning ko'rsatkichini ifodalaydi?

A) til bilish darajasining

B) madaniyat darajasining

C) subkodlarning qo'llanish darajasining

D) madaniy an'analar darajasining

141. Rus tilshunosligida konsept tushunchasi qachon va kim tomonidan ilmiy muomalaga kiritildi?

A) XX asrning birinchi choragida S.Askoldov tomonidan

B) XX asrning ikkinchi yarmida Ye. S.Stepanov tomonidan

C) XX asrning oxirlarida V.V. Vorobev tomonidan

D) XXI asrning boshida N. Ye.Shvedova tomonidan

142. Konsept qaysi tildan olingan kalka?

A) lotincha conceptus – «tushuncha»

B) inglizcha conceptus – «tushuncha»

C) fransuzcha conceptus – «tushuncha»

D) nemischa conceptus – «tushuncha»

143. Lingvomadaniy konsept deganda nima tushuniladi?

A) xalqlarning dunyoqarashi

B) dunyoni ko‘rish yo‘li

C) etnomadaniy xususiyatga ega bo‘lgan va borliq haqidagi informatsiyani uzatadigan madaniyatning asosiy birligi

D) majoziy fikrlash vositasi

144. Til qanday hodisa?

A) tabiat hodisasi

B) ham madaniyat, ham tabiat hodisasi

C) madaniyat hodisasi

D) ishlab chiqarish jarayoni

145. Madaniyat tilning qaysi jihatini aniqlaydi?

A) ifoda jihatini

B) tizimlilik jihatini

C) o‘ziga xos jihatini

D) mazmun jihatini

146. I.Gerderning “Tilning kelib chiqishi haqida talqin” asarida inson faoliyatidagi qaysi asosiy hodisalar qayd qilingan?

A) til, madaniyat, jamiyat va milliy ruh

B) til va madaniyat

C) til va jamiyat

D) til va tabiat

147. «Tilning ichki shakli – “xalq ruhi” va uning madaniyatining ifodasi» degan fikr kimga tegishli?

A) F. de Sossyur

B) Sh.Balli

C) R.Yakobson

D) V.Gumboldt

148. “Til va madaniyat” masalalari bilan eng ko‘p shug‘ullangan tilshunos kim?

A) A.Potebnya

B) J.Vandriz

C) Boduen de Kurtene

D) E.Sepir

149. E.Sepirning fikricha madaniyat nima?

A) turmush tarzini tavsiflovchi, ijtimoiy meros qilib olingan amaliy malakalar va g‘oyalar majmuyi

B) jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotining muayyan darajasi

C) ma’naviy boyliklar majmuyi

D) moddiy narsalar majmuyi

150. Til va madaniyat qanday o‘zaro ta’sir qiladi?

A) til madaniyatga nisbatan madaniyatni to‘plash va uni meros qilish kumulyativ xususiyatiga ega bo‘ladi

B) til belgilar tizimi bo‘lgani uchun

C) til va madaniyat ijtimoiy hodisa bo'lgani uchun

D) til va madaniyat normativ hodisadir

151. “Kumulyativ” so‘zi qaysi tildan olingan?

A) lotincha “cumulatio – to‘plash, jamg‘arish” so‘zidan

B) fransuzcha “cumulatio – to‘plash, jamg‘arish” so‘zidan

C) yunoncha “cumulatio – to‘plash, jamg‘arish” so‘zidan

D) inglizcha “cumulatio – to‘plash, jamg‘arish” so‘zidan

152. Til va madaniyat qaysi jarayonlarda o‘zaro aloqada bo‘ladi?

A) assimilyatsiya va dissimilyatsiya

B) kommunikativ, ontogenez, filogenez

C) migratsiya va emigratsiya

D) tillar va madaniyatlar aralashuvi

153. Til va madaniyat qanday tizimlardir?

A) lisoniy tizimlardir

B) tovush tizimlaridir

C) ohanglar tizimlaridir

D) semiotik tizimlardir

154. Til nimaning in‘ikosidir?

A) belgilarning

B) madaniyatning

C) ramzlarning

D) fikrlarning

155. “Til unda so‘zlashuvchi xalqning tafakkur usuli bilan bog‘liqdir” degan fikr kimga tegishli?

A) S.A.Atanovskiy va G.A.Brutyanga tegishli

B) E.Sepir va B.Uorfga tegishli

C) Sh. Balli va J.Vandriezga tegishli

D) G.O.Vinokur va I.Gerderga tegishli

156. Olam manzarasi nima?

A) dunyo tasviri

B) olamning surati

C) olamning ko‘rinishi

D) insonning olam haqidagi bilimlari

157. Olamning lisoniy manzarasi nima?

A) lisoniy shakllarda muhrlangan bilimlar majmuyi

B) lisoniy shakllardagi fikrlar majmuyi

C) lisoniy tasvir

D) matnlarning yaratilishi

158. M. Xaydeggerning fikricha, olam manzarasi nima?

A) olamning ko‘rinishi

B) olamni manzaradek tushunish

C) dunyo tasviri

D) insonning umumiy bilimlari

159. Olam manzarasi tushunchasi qanday yaratiladi?

A) insonning olam haqidagi tasavvurlarini o‘rganish asosida yaratiladi

B) badiiy tasvirlar asosida yaratiladi

C) eksperimentlar asosida yaratiladi

D) moddiy va ma'naviy boyliklar asosida yaratiladi

160. Olam manzarasi nimaning natijasidir?

A) til faktlarini qayta ishlash natijasidir

B) inson tajribalarining natijasidir

C) inson va muhit haqidagi ma'lumotni qayta ishlash natijasidir

D) inson tafakkurining natijasidir

161. Olamning lisoniy manzarasi nimani shakllantiradi?

A) insonning boshqa odamlarga bo'lgan munosabatini

B) insonning olamga bo'lgan munosabatini

C) insonning bilimga bo'lgan munosabatini

D) insonning jamiyatga bo'lgan munosabatini

162. Olam manzarasining shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

A) til va madaniyat

B) til va jamiyat

C) badiiy asarlar

D) an'analar, tabiat va landshaft, ta'lim va tarbiya va h.k.

163. Olamning lisoniy manzarasini yaratishda qaysi til birligi muhim rol o'ynaydi?

A) leksemalar

B) fonemalar

C) morfemalar

D) frazeologizmlar

164. Frazeologik birliklarning semantikasi nimani tavsiflashga qaratiladi?

A) inson va uning oilasini

B) atrof-muhitni

C) jamiyat hayotini

D) inson va uning faoliyatini

165. "Lisoniy geshtaltlar" nazariyasi kim tomonidan ilgari surilgan?

A) A.A.Leontev

B) J.Lakoff

C) Sh.Safarov

D) M.S.Kagan

166. Geshtalt nima?

A) obraz, tuzilma, yaxlit shakl

B) ko'chma ma'no

C) ifoda

D) shakl va mazmun birligi

167. "Geshtalt" so'zi qaysi tildan kirgan?

A) ingliz tilidan

B) lotin tilidan

C) nemis tilidan

D) yunon tilidan

168. Ilmiy adabiyotlarda geshtaldga qanday ta'rif beriladi?

A) qismlar holida idrok etish jarayoni

B) yaxlit holda idrok etish jarayoni

C) ma'noni idrok etish jarayoni

D) semani idrok etish jarayoni

169. Musichaday o‘shatishi qaysi so‘z bilan birikadi?

- A) qo‘rqoq
- B) ayyor
- C) beozor
- D) aqlsiz

170. Arvohday o‘shatishi qaysi so‘z bilan birikadi?

- A) semiz
- B) och
- C) ozg‘in
- D) oppoq

171. As *false as fox* o‘shatishi qanday tarjima qilinadi?

- A) tulkiday ayyor
- B) ayiqday besonaqay
- C) tulkiday yolg‘onchi
- D) qo‘yday yuvosh

172. Xitoyda xrizantemanimanig ramzi sanaladi?

- A) hayot
- B) o‘lim, motam
- C) sevgi, muhabbat
- D) baxt

173. Turli madaniyatlarda kaptar nimanig ramzini ifodalaydi?

- A) tinchlik
- B) xabar
- C) elchi
- D) yor

174. Qirqquloq yapon madaniyatida nimani anglatadi?

- A) yangi yilda omad tilashni
- B) farzandlar ko‘payishini
- C) o‘lim, qabristonni
- D) salomatlikni

175. Qirqquloq rus madaniyatida nimani anglatadi?

- A) o‘lim, qabristonni
- B) yaxshi kayfiyatni
- C) baxtni
- D) muvaffaqiyatni

176. Afrika madaniyatida oq rang nimani ifodalaydi?

- A) yaxshilikni
- B) neytrallikni
- C) yovuzlikni
- D) yomonlikni

177. Islom dininning ramzi nima?

- A) xoch
- B) yulduz
- C) quyosh
- D) yarim oy

178. Nemis etnomadaniy stereotipi qanday xususiyat bilan tavsiflanadi?

- A) mas‘uliyatsizligi bilan

- B) intizomlilik bilan
- C) betayinligi bilan
- D) ochiq qo'lliligi bilan

179. Yapon etnomadaniy stereotipi qanday xususiyat bilan tavsiflanadi?

- A) mehribonligi bilan
- B) shavqatliligi bilan
- C) qo'polligi bilan
- D) sermulozamatlilik bilan

180. Qozoq etnomadaniy stereotipi qanday xususiyat bilan tavsiflanadi?

- A) kam gaplilik bilan
- B) mehnatsevarligi bilan
- C) qaysarligi bilan
- D) tirishqoqligi bilan

181. Turk etnomadaniy stereotipi qanday xususiyat bilan tavsiflanadi?

- A) dangasaligi
- B) hissiyotlilik bilan
- C) jasurligi bilan
- D) odamgarchiligi bilan

182. Koreys etnomadaniy stereotipi qanday xususiyat bilan tavsiflanadi?

- A) mehnatkashligi bilan
- B) bag'ri kengligi bilan
- C) gayrati bilan
- D) sergapligi bilan

183. O'zbek etnomadaniy stereotipi qanday xususiyat bilan tavsiflanadi?

- A) ishyoqmasligi bilan
- B) shijoati bilan
- C) mehribonligi
- D) mehmondo'stligi bilan

Nutq etiketi nima?

- A) muallif-matn-retsipient
- B) ijtimoiy silliqlangan" hudud, muloqotning milli-madaniy komponenti
- C) dialogik nutq
- D) diskurs

184. So'zlashuv tili nima?

- A) adabiy til me'yorlariga ega bo'lmagan, ma'lumotsiz va o'rta ma'lumotli shahar aholisining nutqi
- B) shevalarda so'zlashish
- C) rasmiy uslubdan foydalanish
- D) grammatik qoidalarga rioya qilmaslik

185. Sleng nima?

- A) muayyan kasb egalari yoki ijtimoiy guruhlarining og'zaki nutqida qo'llaniladigan, emotsional-ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lgan so'z va iboralar
- B) emotsional-ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lgan so'z va iboralar
- C) emotsional-ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lmagan so'z va iboralar
- D) keksalar nutqi

186. Lisoniy kod deganda nimani tushunasiz?

- A) subkodlar

- B) professional leksika
- C) lisoniy hamjamiyatdagi muayyan muloqot vositalari: til, dialekt, jargon va tilning uslubiy ko‘rinishlari
- D) o‘ziga xos nutqiy iboralar

187. Lisoniy variativlik nima?

- A) lisoniy belgilarning shaklidagimutanosiblik, bir xillik
- B) muayyan muloqot vositalari
- C) reklama tili
- D) bir xil ma’noga ega bo‘lgan lisoniy belgilarning shaklidagi, tashqi ko‘rinishidagi nomutanosiblik, har xillik

188. Koyne nima?

- A) aholi turli guruhlarining ijtimoiy va lisoniy aloqalari jarayonida shakllangan dialektlararo og‘zaki muloqot vositasi
- B) yordamchi til
- C) rasmiy til
- D) hududiy dialekt

189. Jargon deganda nimani tushunasiz?

- A) lisoniy hamjamiyatdagi muayyan muloqot vositalari
- B) biron ijtimoiy guruh vakillarining o‘z nutqi bilan ko‘pchilikdan ajralib turish maqsadida, o‘zicha mazmun berib ishlatadigan so‘z va iboralar
- C) ijtimoiy silliqlangan” hudud, muloqotning milli-madaniy komponenti
- D) emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘lgan so‘z va iboralar

190. Kod nima?

- A) sheva
- B) til, muloqot vositasi
- C) ibora
- D) til birliklari

190. Argo deganda nimani tushunasiz?

- A) biron ijtimoiy guruh vakillarining o‘ziga xos nutqi
- B) badiiy uslub
- C) kitobiy til
- D) biron ijtimoiy guruh tomonidan boshqalar uchun atayin tushunarsiz qilib qo‘llaniladigan u yoki bu darajadagi yashirin, yasama til

191. “Ko‘rpa-siga qarab oyoq uzatmoq” frazeologizmi qaysi ma’noda qo‘llaniladi?

- A) imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq”
- B) “bo‘yi qisqa”
- C) “ehtiyot bo‘lmoq”
- D) “rejali ish qilmoq”

192. “Bo‘xcha qorin”, “dikir echki”, “xumor ko‘z”, “xumbosh (xumkalla)”, “qo‘y mijoz” kabilar qaysi lingvomadaniy birlikni ifodalaydi?

- A) etalonni
- B) stereotipni
- C) ramzni
- D) obrazni

193. Ekzogloss lisoniy vaziyat nimani ifodalaydi?

- A) har xil tillar majmuyini

- B) bir til oilasiga mansub tillarni
- C) sun'iy tillarni
- D) yordamchi tillarni

194. Endogloss lisoniy vaziyat nimani ifodalaydi?

- A) esperantoni
- B) har xil tillar majmuyini
- C) bir tilning tarmoqlari majmuyi
- D) subkodlarni

195. Til sotsiologiyasi qanday soha?

- A) til va jamiyat munosabatlarini o'rganadi
- B) sotsiologik maqsad va tadqiqot metodlarini lingvistik materiallar bilan aloqadorlikda tadqiq etadi
- C) til va madaniyat munosabatlarini o'rganadi
- D) til va nutq farqlarini tadqiq etadi

196. Til qo'llash sohasi nima?

- A) ehtiyojlarni tavsiflaydigan til tashqarisidagi muhit sohasi
- B) so'zlashuvchilarning muayyan til vositalari va ularning bir-biri bilan birikuv qoidalarini tanlab olib amalga oshishini qondiradigan, bir xil kommunikativ tilni amalda qo'llash
- C) subkodlarni qo'llash
- D) tilshunoslik masalalari

197. Aralash bilingvizm nima?

- A) madaniyatga insonlar hayotini belgilovchi, dasturlovchi me'yorlar va qoidalar yig'indisi sifatida qaraladi
- B) ijtimoiy silliqlangan" hudud, muloqotning milli-madaniy komponenti
- C) nutq analizi va sintezining yagona mexanizmini nazarda tutadi, birga mavjud bo'lgan tillar esa faqat ustki struktura darajasida farqlanadi
- D) shakl va mazmun birligi

198. Frazologizm nima?

- A) so'z birikmasi
- B) erkin birikma
- C) turg'un birikma
- D) ko'chma ma'noli gap

GLOSSARIY

AKKULTURATSIYA – madaniyatlarning o'zaro ta'sir jarayoni bo'lib, u biron bir xalq yoki biron bir xalq vakili tomonidan boshqa xalq madaniyatining to'liq yoki qisman qabul qilinishini ifodalaydi. Akkulturatziya boshlang'ich, ko'nikish, moslashuv, osoyishtalik, uyga ketish arafasidagi moslashuv va so'nggi bosqichlarga ajraladi.

ANTROPOSENTRIK PARADIGMA – tadqiqotchilar qiziqishlarining obyektidan subyektga o'zgarishi, yo'naltirilishi, ya'ni insonning tilda, tilning esa insonda tahlil qilinishi. Bunda asosiy e'tibor nutqiy faoliyat bajaruvchisi, ya'ni nutq

tuzuvchi va uni idrok etuvchi til egasiga qaratiladi. Antroposentrik paradigma nuqtayi nazaridan inson dunyoni o'zini bilish, o'zining nazariy va amaliy faoliyati orqali taniydi. Zamonaviy tilshunoslikda til tizimini antroposentrik nuqtayi nazardan o'rganish, asosan, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmlingvistika hamda lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlarda amalga oshiriladi.

ARXETIP – individlar ongida paydo bo'ladigan va madaniyatda tarqaladigan turg'un obraz. Arxetiplarda shaxsiy tajriba oqibatida emas, balki ajdodlardan meros qilib olingan "kollektiv g'ayriixtiyoriylik" ifodalanadi.

DISFEMIZM – so'zlovchining tinglovchiga yoki biror predmetga nisbatan masxara, istehzoli, iltifotsiz qarashini bildiradi. Disfemizm ifodaga salbiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi.

GESHTALT – nemischa so'z bo'lib, u "obraz, tuzilma, yaxlit shakl" ma'nolarini anglatadi. Geshtalt yaxlit obraz hisoblanadi, ya'ni biron bir obyektning butunicha idrok qilinishi geshtalt, deb tushuniladi. Geshtaltlar konseptual bog'lanishlar bo'lib, ular inson psixikasining botiniga tegishli bo'lgan va tabiiy tilning kategoriyalari doirasidan tashqarida yotgan universal tasavvurlar mohiyatidir.

KONSEPT – lotin tilidagi conceptus «tushuncha» so'zining kalkasidir. Rus tilshunosligida *konsept* tushunchasi XX asrning birinchi choragida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. Ushbu termin tilshunoslikda o'tgan asrning 80-yillariga qadar *tushuncha* so'ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo'lsa, bugungi kunga kelib uning izohi *tushuncha* terminiga nisbatan kengayganini ko'rish mumkin. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko'rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba'zan unga ta'sir ko'rsatadi. Konseptning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, shuningdek, adabiyotshunoslik fanlaridagi izohi o'zaro farqlanadi. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlarini ifodalaydi.

LAKUNA (lot. lacuna "bo'shliq, chuqurlik, cho'nqir joy"; frans. lacune "bo'shliq, bo'sh joy") – biron xalqning maishiy, madaniy, ijtimoiy va tarixiy hayoti uchun xarakterli va boshqa xalq uchun begona bo'lgan, boshqa tilda aniq muqobili bo'lmagan so'z va so'z birikmalari. Lakunalar qiyoslanayotgan tillarda o'xshashi bo'lmagan so'zlar bo'lib, ular, asosan, tillarning qiyosida seziladi.

LINGVOKULTUROLOGIYA (lot. lingua "til"; cultus "hurmat qilish, ta'zim qilish"; yunon. "ilm, fan") – madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasi. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o'zaro aloqasini, o'zaro ta'sirini, tilda o'z aksini topgan xalq madaniyatining ko'rinishlarini tadqiq etadi. Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga kelgan. Lingvokulturologiya etnolingvistika, sotsiolingvistika lingvomamlakatshunoslik va etnopsixolingvistika bilan chambarchas aloqadadir. Lingvokulturologiyaning *obyekti* – madaniyat va tilning o'zaro aloqasi, o'zaro ta'sirini bir butunlikda tadqiq qilishdir. Lingvokulturologiyaning *predmeti* – madaniyatda ramziy, obrazli, metaforik ma'no kasb etgan va natijalari inson ongida umumlashtirilib mif, afsona, folklor va diniy diskurslarda, poetik va prozaik badiiy matnlarda, frazeologizmlarda, metaforalarda va ramzlarda aks etadigan til birliklari sanaladi.

LINGVOMADANIY KONSEPT – etnomadaniy xususiyatga ega bo‘lgan va borliq haqidagi funksional ahamiyatga molik informatsiyani uzatadigan madaniyatning asosiy birligidir. U madaniy universalialarni ifodalaydi. Lingvomadaniy konsept tafakkurda mavjud bo‘ladi, u o‘zida kognitiv-ratsional va emotsional-psixologik mazmunni biriktiradi. Lingvomadaniy konsept barcha til egalari uchun dunyoqarash modeli vazifasini o‘taydi. Lingvomadaniy konsept milliy xarakterning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi madaniyat vositasi hisoblanadi.

LINGVOMADANIY PARADIGMA – bu dunyoqarashning etnik, ijtimoiy, tarixiy, ilmiy va h.k. o‘zaro aloqadorlikdagi kategoriyalarini aks ettiradigan til shakllarining majmuyi.

LINGVOMAMLAKATShUNOSLIK – tilda o‘z aksini topgan milliy realiyalarni o‘rganadi. Milliy realiyalar muqobilsiz til birliklari bo‘lib, ular mazkur madaniyatga xos bo‘lgan hodisalarni ifodalaydi.

LISONIY SHAXS – obyektiv voqelikni o‘z ko‘rishiga muvofiq tasvirlash va ma’lum maqsadga erishish uchun muayyan tilning tizimli vositalaridan foydalangan holda ularni matnlarda aks ettirishi nuqtayi nazaridan tavsiflangan u yoki bu til sohibidir. Lisoniy shaxs – muayyan bilimlar va tasavvurlar majmuyiga ega bo‘lgan nutqiy faoliyatni namoyon qiluvchi shaxsdir.

MADANIY AN’ANA – jamiyatda to‘planadigan va qayta tiklanadigan ijtimoiy stereotiplashgan guruhlar tajribasini ifodalaydigan integral hodisa. Madaniy an’analar – ijtimoiy va madaniy merosning qimmatli unsurlari majmuyi.

MADANIY FON – ijtimoiy hayot va tarixiy hodisalarni ifodalaydigan nominativ birliklarning (so‘zlar va frazeologizmlarning) tavsifi. Masalan, *Daqqiyunusdan qolgan / Odam atodan qolgan* “juda eski, qadimgi”, *jamalak o‘rtoq* “bolalikdagi dugona”, *qizil* (Oktyabr inqilobi, sho‘ro tuzumi, armiyasiga oidlikni bildiradigan so‘z sifatida qo‘llangan).

MADANIY KONNOTATSIYA – madaniyat kategoriyalaridagi denotativ yoki majoziy-motivlashgan ma’no jihatlarining talqini. Madaniy konnotatsiya til belgisidagi madaniyat darajasining ko‘rsatkichini ifodalaydi.

MADANIY MAKON – madaniyat vakillari ongidagi madaniyatning mavjud bo‘lish shakllari.

MADANIY MEROS – madaniyat uchun ahamiyatli bo‘lgan madaniy boyliklarni, informatsiyalarning berilishi.

MADANIY SEMA – so‘zga nisbatan kichikroq va universalroq bo‘lgan semantik birliklar, semantik belgilar. Masalan, *palov*, *do‘ppi*, *o‘choq* so‘zlaridagi quyidagi madaniy semalarni ajratish mumkin: *palov* – guruch, sabzi, go’sht, piyoz va yog‘ solib tayyorlanadigan o‘zbek milliy taomi; *do‘ppi* – avra-astarli, ko‘pincha qavima, pilta urilgan to‘garak yoki to‘rtburchak shakldagi o‘zbeklarning milliy bosh kiyimi; *o‘choq* – ichiga o‘t yoqiladigan, ovqat pishirish uchun ustiga qozon o‘rnatiladigan qurilma.

MADANIY ShOK – madaniyatlararo to‘qnashuvlarning ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, u xorijiy tilni o‘rganuvchining ajablanish, hayron bo‘lish yoki tili o‘rganilayotgan madaniyat omillarining qabul qilmaslik holatini ifodalaydi. Madaniy shok til o‘rganuvchining noto‘liq akkulturasiyasi yoki u uchun yangi bo‘lgan madaniyat me’yorlarini bilmasligi, tushunmasligidir.

MADANIYAT – muayyan xalqqa xos bo‘lgan borliqdagi hayot va faoliyat, shuningdek, insonlar orasidagi o‘zaro munosabat (urf-odatlar, rasm-rusumlar,

muloqot xususiyatlari) va dunyoni ko‘rish, tushunish va yaratish usullari. “Madaniyat” tushunchasi muayyan tarixiy davr (antik madaniyat), konkret jamiyat, elat va millat (o‘zbek madaniyati), shuningdek, inson faoliyati yoki turmushining o‘ziga xos sohalari (masalan, mehnat madaniyati, badiiy madaniyat, turmush madaniyati)ni izohlash uchun qo‘llaniladi. Tor ma’noda “madaniyat” termini kishilarning faqat ma’naviy hayoti sohasiga nisbatan ishlatiladi. Madaniyat – me’yorlar, qadriyatlar, ideallar, namunalarning yo‘l-yo‘riqlari va ko‘rsatmalari tizimiga asoslangan subyektlar faoliyatining barcha shakllari majmuyi, u boshqa madaniyatlar bilan o‘zaro aloqada yashaydigan jamoaning meros qilib olgan xotirasi.

MADANIYATLILIK – ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida jamiyatning moddiy va ijtimoiy ne’matlar majmuyiga ega bo‘lishi.

MADANIYAT TILI – mavjud bo‘lgan yoki qaytadan hosil bo‘lgan tasavvurlar, tushunchalar, obrazlar va boshqa ma’naviy konstruksiyalar tuzilishining belgilar va ularning munosabatlari tizimi vositasida shakllanishi.

MADANIYATShUNOSLIK (kulturologiya) – insonni ijtimoiy va madaniy hayotidagi uning tabiat, jamiyat, tarix, san’at va boshqa sohalarga ko‘ra o‘zini o‘zi anglashini tadqiq etadi.

MENTALITET (nem. mentalität < lot. mens, mentis – aql, idrok) – jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur darajasi, madaniy salohiyati, ularning hayot qonunlarini tahlil etish kuchi, muayyan ijtimoiy sharoitlardagi aqliy qobiliyati, ruhiy quvvati. Mentalitet – xalq mentalligini, uning aqliy va ruhiy quvvatining ichki tuzilishini va differensiatsiyasini aks ettiradigan kategoriya. Mentalitetlar turli masshtablardagi lingvomadaniy jamoalarning psixolingvo-intellektlarini namoyon qiladi. Jamiyat, millat yoki shaxsning mentaliteti ularning o‘ziga xos an’analari, rasm-rusmlari, urf-odatlar, diniy e’tiqod va irimlarini ham qamrab oladi.

MENTALLIK – milliy xarakterning intellektual, ma’naviy va iroda xususiyatlarini o‘zida birlashtiradigan, ona tili kategoriyalari va shakllaridagi dunyoqarashning ko‘rinishi. Mentallikning birligi mazkur madaniyatning konsepti hisoblanadi.

METAFORA (yun. metaphora - ko‘chirish) – hosila ma’no yuzaga kelishi, u biron predmet nomini boshqa predmetga o‘xshashligini e’tiborga olib ko‘chirishdir. Metafora – o‘xshatishning qisqargan shakli. Metafora nafaqat qisqargan o‘xshatish, shu bilan birga, qisqargan qarama-qarshilik hamdir. Metafora tildagi universal hodisa bo‘lib, uning universalligi makonda va zamonda, til strukturasida hamda uning vazifalarida namoyon bo‘ladi. Metafora o‘zida fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi.

MIFOLOGIYALASHTIRILGAN TIL BIRLIKLARI – arxetiplar va mifologemalar, udumlar va rivoyatlar, taomillar va urf-odatlar.

MIFOLOGEMA – mifning “bosh qahramoni”, uning muhim personaji yoki vaziyati.

MUQOBILSIZ LEKSIKA – har qanday til yoki dialektda boshqa tilga bir so‘z bilan tarjima qilib bo‘lmaydigan so‘zlar. Muqobilsiz leksika muayyan xalq madaniyatiga xos hodisalarni aks ettiradi. U ko‘pincha mahalliy xalqqa xos pul, masofa-uzunlik birliklari, ro‘zg‘or ashyolari, kiyim-kechak, yegulik-ichkilik va h.k. tushunchalarni anglatadigan so‘zlardan tarkib topadi.

NUTQ ETIKETI – insonlarning rasmiy va norasmiy vaziyatlardagi o‘zaro muloqotida ularning ijtimoiy va psixologik roliga mos ravishda amal qilinadigan ijtimoiy va madaniy o‘ziga xos nutqiy muomala qoidalari. Nutq etiketi – bu “ijtimoiy silliqlangan” hudud, muloqotning milliy-madaniy komponenti.

OLAMNING LISONIY MANZARASI – lisoniy shakllarda muhrlangan insonning olam haqidagi bilimlari majmuyi. Ya’ni olamning lisoniy manzarasi leksika, frazeologiya va grammatikada muhrlangan olam haqidagi bilimlar majmuasidir. Olamning lisoniy manzarasi insonni olamga (tabiatga, hayvonlarga, o‘z-o‘ziga) bo‘lgan munosabatini shakllantiradi. Olamning lisoniy manzarasi insonning turli olam manzaralarini izohlaydi va umumiy olam manzarasini aks ettiradi. Olamning lisoniy manzarasi turfa ranglar, xususan, mifologemalar, obrazli metaforik so‘zlar, o‘xshatishlar, konnotativ so‘zlar, stereotiplar, ramzlar va h.k. vositasida yaratiladi.

OLAMNING MANZARASI – inson va muhit haqidagi ma’lumotni qayta ishlash natijasi, olamni manzaradek tushunish. Olam manzarasi makon, zamon, miqdor va h.k. o‘lchovlar vositasida tasavvur etilishi mumkin. Uning shakllanishiga til, an’analar, tabiat va landshaft, ta’lim va tarbiya va boshqa ijtimoiy omillar ta’sir ko‘rsatadi.

PARADIGMA – o‘z tadqiqot faoliyatiga va obyektiga ega bo‘lgan, mushtarak ilmiy va falsafiy g‘oyalar bilan birlashgan u yoki bu ilmiy yoki falsafiy hamjamiyatlar tomonidan qo‘llaniladigan o‘ziga xos metodlar va usullar yig‘indisi.

RAMZ – tashqi dunyoning turli madaniyat vakillari ichki dunyosi, ongi, tafakkuri va ruhidagi aksi. Ramz belgi bo‘lib, uning dastlabki ma’nosidan boshqa ma’no uchun shakl sifatida foydalaniladi. Agarda oddiy belgi insonga ma’nolarning predmetlar olamiga kirish imkoniyatini bersa, ramz ma’noviy munosabatlarning predmetlar mavjud bo‘lmagan olamiga kirish imkoniyatini beradi. Ramz insonning anglab bo‘lmaydigan botiniy tomoniga murojaat qiladi. Ramzni o‘z predmeti bilan aloqasini yo‘qotgan ma’no sifatida tasavvur qilish mumkin. Ijtimoiy muloqot tizimida muayyan obyektlar, masalan, predmet, harakat, hodisa, matn, tasvir, hayvon, o‘simlik, rang, raqam va h.k. ramz bo‘lib xizmat qiladi. Ramzlar moddiy (buyum, predmet), tushunchaviy, so‘zli, tasviriy va ovoqli bo‘lishi mumkin.

SOTSIOLINGVISTIKA – tilshunoslikning tilni va uning mavjud bo‘lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog‘liqligini o‘rganadigan sohasi. Ijtimoiy sharoitlar deganda, amaldagi til rivojlanayotgan tashqi shart-sharoitlar majmuyi: mazkur tildan foydalanayotgan kishilar jamiyati, bu jamiyatning ijtimoiy strukturasi, til egalarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, madaniyat va bilim darajasi, yashash joyi orasidagi farqlari, shuningdek, ularning muloqot vaziyatiga bog‘liq nutqiy muomalasidagi farqlar tushuniladi. Demak, sotsiolingvistika tilning jamiyat hayotidagi roli, uning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy funksiyalari, ijtimoiy omillarning tilga bo‘lgan ta’sir mexanizmi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganadigan tilshunoslik sohasidir.

STEREOTIP – muayyan guruh yoki jamoaning soddalashgan, sxemalashgan, emotsional bo‘yoqdor va favqulodda barqaror bo‘lgan obrazi, turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining o‘ziga xosligi. Har qanday shaxs muayyan madaniyatlar bilan bog‘langan stereotiplar olamida yashaydi. Stereotiplar ijtimoiy stereotiplar, muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k. ga ajratiladi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar

shaxsning tafakkuri va muomalasini ko'rsatadi. Etnomadaniy stereotiplar biron bir xalqqa xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Masalan, o'zbeklar mehmondo'stligi, ruslar tavakkalchiligi, qozoqlar qaysarligi, turklar hissiyotlilik, xitoyliklar sertakallufligi, yaponlar xushmuomalaligi, italyanlar qiziqqonligi, estonlar sustkashligi, nemislar tartibga aniq rioya qilishi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan.

SUBMADANIYAT – ikkinchi darajali, tobe madaniyat tizimi (masalan, yoshlar submadaniyati va h.k.).

TABU – madaniy, diniy, irim yoki noxushlik uyg'otishi nuqtayi nazaridan muayyan xatti-harakatlar yoki ayrim so'zlar qo'llanishini taqiqlash.

Tabu so'zi tonga tilidagi < *tapu* < *ta* – “belgilamoq”, “ajratmoq” va *pu* – “butunlay” so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, “butunlay ajratilgan”, “alohida belgilangan”, ya'ni “man etmoq, taqiqlamoq” ma'nosini anglatadi. Tabular ikkiga: *etnografik* va *lingvistik* tabularga ajraladi. Masalan, supurgini, o'qlovni tik qo'ymaslik, birovning orqasidan supurmaslik, axlatdan hatlamaslik, qaychini ochib qo'ymaslik, qalampirni qo'lga bermaslik kabilar irimga asoslangan etnografik tabular hisoblanadi. Lingvistik tabu lug'aviy birlikning yo xalq irimi nuqtayi nazaridan, yo atash noxushlik uyg'otishi nuqtayi nazaridan muomalada qo'llanishining taqiqlanishidir. Masalan, o'zbek tilida *chayon* so'zi tilga olinmaydi. Chunki uni atash chaqirish ma'nosini beradi, deb tushuniladi.

TAMADDUN (“sivilizatsiya” < lot. *civilis* – fuqaro) termini XVII asrda vujudga kelgan. Har bir madaniyatning o'limi bo'lgan o'z tamadduni mavjud. Tamaddun har qanday ijtimoiy-madaniy dunyo rivojlanishining oxirgi bosqichidir. Madaniyat milliy, tamaddun xalqarodir. Ingliz-amerika an'analari har qanday alohida ijtimoiy-madaniy dunyo sivilizatsiyadir. Madaniyat yangini yaratadi, tamaddun faqat ma'lum narsani tarqatadi.

TASVIRIY RAMZLAR biron bir belgi, alomat, ko'rinish yoki tasvirni ifodalovchi timsollardir. Turli tasvirlar, oddiy va murakkab geometrik figuralar, osmon jismlari, ierogliflar, harflar, hatto tinish belgilari tasviriy ramzlarni ifodalashga xizmat qiladi.

FRAZEOLOGIZM – turg'un birikmalarning obrazli, ko'chma ma'noga ega turi bo'lib, til egasining dunyoni, hodisalarni o'ziga xos ko'rinishini namoyon etadi. Frazologizmlar har doim xalq dunyoqarashi, jamiyat tuzilishi va o'z davrining mafkurasini bilvosita aks ettiradi. Har bir tilning frazeologizmlarida xalq hayotiga mansub ijtimoiy-tarixiy voqea-hodisalar, axloqiy va ma'naviy-madaniy me'yorlar, diniy tasavvurlar, milliy an'ana va urf-odatlar, madaniy stereotiplar va arxiteplar o'z aksini topgan bo'lib, ular avloddan-avlodga uzatiladi.

ETNOLINGVISTIKA – tilning jamiyat ijtimoiy strukturasi yoki xalqning madaniyati, an'analari, urf-odatlari bilan aloqasini o'rganadigan yo'nalishi. Zamonaviy etnolingvistikaning markazida tilning leksik tizimidagi faqat muayyan moddiy va madaniy-tarixiy majmualar: madaniyat shakllari, urf-odatlar, udumlar bilan o'zaro munosabatdagi elementlari bo'ladi. Mazkur yo'nalishni ikki alohida tarmoqqa ajratish mumkin: 1) *etnik hududlarni tilga ko'ra rekonstruksiya qilish*; 2) *xalqning moddiy va ma'naviy madaniyatini til ma'lumotlariga ko'ra rekonstruksiya qilish*. Etnik o'ziga xosliklar, jumladan, turli vaziyatlarda kishilar qanday ishlashadi, qanday dam olishadi, qanday ovqatlanishadi, qanday gaplashishadi va h.k. har joyda namoyon bo'ladi.

ETNOPSIXOLINGVISTIKA – nutqiy faoliyatda muayyan an'analar bilan bog'liq bo'lgan muomala elementlarining qanday paydo bo'lishini, turli til egalarining verbal va noverbal muloqotidagi farqlarni o'rganadi. Nutqiy etiket va "dunyoning rangli manzarasi"ni, turli xalqlardagi ikki tillilik va ko'p tillilik hodisalarini tadqiq etadi.

EVFEMIZM (yun. euphemismos < eu – yaxshi + phemi – gapiraman) – narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi; qo'pol beadab so'z, ibora va tabu o'rnida qo'pol bo'tmaydigan so'z (ibora)ni qo'llash. Masalan, *ikkiqat*, *bo'g'oz* so'zlari o'rnida *homilador*, *og'ir oyoqli* so'zlarini qo'llash. Yoki *chayon* so'zi tabuga uchragan, qo'llanishi man qilingan bo'lib, uning ma'nosi *eshak* so'zida ifoda topgan.

O'XSHATISHLAR – har bir xalqning lingvomadaniy boyligi bo'lib, ular milliy dunyoqarash, dunyodagi predmet, hodisa va harakatlarni milliy tasavvurlarga ko'ra taqqoslash, qiyoslashdir. O'xshatishlar muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini va tasavvurlarini tamsil etadi. O'xshatishlarning ikki turi: erkin o'xshatishlar va turg'un o'xshatishlar farqlanadi. Erkin o'xshatishlar muallifning o'ziga xos original o'xshatishlaridir. Turg'un o'xshatishlarda o'xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo'ladi. Ular tilda tayyor birliklar kabi nutqqa olib kiriladi.

BAHOLASH TIZIMI

Kreditlarni olish uchun talablar (Requirements for obtaining loans):

Fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to'la o'zlashtirish, tahlil natijalarini to'g'ri aks ettira olish, o'rganilayotgan jarayonlar haqida mustaqil mushohada yuritish va joriy, oraliq nazorat shakllarida berilgan vazifa va topshiriqlarni belgilangan vaqtda bajarish, yakuniy nazorat bo'yicha test yoki yozma ishini topshirish.

X. TALABALAR BILIMINI KREDIT-BAHOLASH TIZIMI ASOSIDA NAZORAT QILISH JADVALI VA BAHOLASH MEZONLARI (Assessments)

"Matn lingvistikasi" fanidan 1-semestrda **30 soat ma'ruza, 30 soat seminar va 60 soat mustaqil ta'lim, ajratilgan**. Universitet nizomi bo'yicha bu umumiy 4 kreditni tashkil qiladi. Hemis dasturidagi kredit baholash tizimidagi 100 ball, o'zlashtirish chegarasi esa 60 foizdir. Joriy va oraliq nazoratida talaba jami 50 ball to'plashi mumkin. Talaba yakuniy nazoratda esa 50 ball to'playdi.

JN mezon:

JN: I semestrda - talaba seminar mavzu rejasiga tayyorlanib muhokamada qatnashsa, har bir mavzu uchun **kerakli** ball berib boriladi, **jami 10 ball** to'playdi. Mustaqil ish topshiriqlari **30 ta (60 soat)** mavzudan iborat bo'lib, har biriga **0,33 ball** beriladi, jami **10 ball** to'playdi

Mustaqil ish topshiriqlari **30 ta (60 soat)** mavzudan iborat bo'lib, ushbu mavzularga qo'yiladigan baholar mustaqil ish topshiriqlari tematikasi jadvalida to'liq aks ettirilgan. Mustaqil ta'lim va mustaqil ishlari uchun **10 ball** to'plashlari lozim

Talaba TMI topshiriqlarining mavzularini **konespekt, maqola, test, slayd** shaklida taqdim etib boradi. Har bir seminar mashg'ulotida bitta seminar va bitta mustaqil ish mavzusini topshirishi lozim.

JN ballar (20 ball) konvertasiyasi

Baho	Ball	O'zlashtirish
"5"	18-20	90-100 %

“4”	14-17	70-89,9 %
“3”	12-13	60-69,9 %
“2”	11	0-59,9 %

ON mezon (30 ball)

ON: Oralq nazorati ma’ruza mashg’uloti tugagandan so’ng o’tkaziladi. Oraliq nazoratida talabaga og’zaki va test savollari asosida **20 ball** qo’yiladi. ON mustaqil ishi (ma’ruza, amaliy va seminar mashg’uloti uchun mustaqil konspektlar) uchun modul jadvali asosida topshiriqlarini berilgan muddatda topshiradi. **Belgilangan muddatida taqdim qilinmagan mustaqil ishlar qabul qilinmaydi.** Modulda belgilangan mustaqil ta’lim va mustaqil ish uchun talaba **10 ball** to’playdi. Talaba umumiy **30 ball** to’playdi.

ON ballar konvertasiyasi.

Baho	Ball	O’zlashtirish
“5”	27-30	90-100 %
“4”	21-26	70-89,9 %
“3”	18-20	60-69,9 %
“2”	17	0-59,9 %

YaN mezon (50 ball)

YaN: Yakuniy nazorat yozma shaklida o’tkazilsa, talabaga **beshta savoldan** iborat variantlar taqdim etiladi. Ushbu savollar **ma’ruza, seminar va mustaqil ta’lim mavzulari** asosida tuziladi. Yakuniy nazorat savollari talabaning fan haqidagi nazariy bilimlari bilan birga mustaqil fikrlashini ham baholashga asoslanadi. Har bir yozma savollarga to’liq (**nazariy bilim+asos/misol+tahliliy mustaqil fikr**) yozilgan javobi uchun **10 ball** beriladi. **Jami 50 ball**).

YN ballar konvertasiyasi

Baho	Ball	O’zlashtirish
“5” baho	45-50	90-100 %
“4” baho	35-44	70-89,9 %
“3” baho	30-34	60-69,9 %
“2” baho	29	0-59,9 %

1-izoh: O’ROO‘MTVning 2018-yil 9-avgustdagi 19-2018-son buyrug’i (OTM talabalar bilimni nazorat qilish va baholash tizimi to’g’risidagi nizom) 1-jadvali (baholashni “5” baholik shkaladan 100 ballik shkalaga o’tkazish jadvali) 2- jadval (Oliy ta’lim talabalar o’zlashtirishini baholash tizimlarini qiyosiy taqqoslash jadvali O’zbekiston tizimi) asosan konvertasiya qilinadi.

2-izoh: VMning 2020-yil 31-dekabrdagi 824-sonli (OTM ta’lim jarayonini tashkil etish bilan bogliq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to’grisida) qarori **1-ilovasi** (OTM o’quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etish tartibi to’grisida nizom) ning 1-bob 1-4 bandi, 4-bob 11-14 bandi, 6-bob 29-30-31 bandi, 8-bob 41 bandiga muvofiq kredit beriladi.

Talabalar o’zlashtirishini baholash tizimlarini qiyosiy taqqoslash

JADVALI

“5” baholik tizimi	Yevropa kredit transfer tizimi (ESTS-Europen Credit Transfer System)	“100” ballik shkala (%)
“5” (a’lo)	“A”	90 — 100
“4” (yaxshi)	“B”	70 — 89,9

	“C”	
“3” (qoniqarli)	“D”	60 — 69,9
	“E”	
“2” (qoniqarsiz)	“FX”	0 — 59,9
	“F”	

XI. IMTIHON TURI

Yozma: Bunda talabaning fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to‘la o‘zlashtirganligi, tahlil natijalarini to‘g‘ri aks ettira olishi, o‘rganilayotgan jarayonlar haqida mustaqil mushohada yuritishi va nazorat shakllarida berilgan vazifa va topshiriqlarni bajarish ko‘nikmasi sinovdan o‘tkaziladi.

Test: o‘rganilgan bilimlarini amaliyotda qo‘llay olish ko‘nikmasi sinovdan o‘tkaziladi.

Yakuniy nazorat:

Imtihon – modulning yakunida olingan bilim va orttirilgan ko‘nikmalarni baholashga qaratilgan yozma ish bo‘lib, u o‘quv dasturi (sillabus) asosida tuziladigan nazariy savollarga beriladigan javoblarni o‘z ichiga oladi.

ADABIYOTLAR

Asosiy adabiyotlar:

1. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010.
2. Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии. Учебное пособие. – М. : Наука, 2009.
3. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. –М., 1990.
4. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. –М., 1998.
5. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. –СПб., 1993.
6. Бижева З.Х. Культурные концепты в кабардинском языке. –Нальчик, 1997.
7. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. –М., 1996.
8. Воркачëв С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические наук. 2001. -№ 1. –С. 64-72.
9. Воробьев В. В. Культурологическая парадигма русского языка. –М., 1994.
10. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. –М., 1997.
11. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества// Избр. труды по языкознанию. –М., 1984.
12. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. –М., 1985.
13. Гуревич А.Я. Человек и культура: Индивидуальность в истории культуры. –М., 1990.

14. Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественном литературе и в научном языке // Вопросы филологии. –Москва, 2001. -№ 1. –С. 35-47.
15. Ибрагимова Р.С. Француз ва ўзбек тилларида АЁЛ концептининг лингвокогнитив тадқиқи: Филол. фанлар номзоди... дис.автореф. –Тошкент, 2012.
16. Караулов Ю.Н. Язык и личность. –М., 1989.
17. Культура, человек и картина мира. –М., 1987.
18. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.Х.–М., 1981. –С. 87-90.
19. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (перевод Н.В. Перцова) // Теория метафоры. –М., 1990. –С. 387-415.
20. Левяш И. Я. Культура и язык. –Минск, 1998.
21. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. Труды по языкознанию. –М., 1982.
22. Лотман Ю. М. Несколько мыслей о типологии культур // Языки культуры и проблемы переводимости. –М., 1987.
23. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров // Символ в системе культуры. – М., 1996.
24. Малишевская Д. Базовые концепты в свете гендерного подхода (на примере оппозиции «Мужчина/Женщина») // Фразеология в контексте культуры. –М., 1999.
25. Маслова В. А. Экспериментальное изучение национально-культурной специфики внешних и внутренних качеств человека (на материале киргизского языка) // Этнопсихолингвистика. –М., 1988.
26. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию. –М., 1997.
27. Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М.: «Академия», 2001.
28. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2011. -№ 3. –Б. 23-27.
29. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 3-16.
30. Маҳмудов Н., Худойберганаева Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изохли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013.
31. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010.
32. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005.
33. Ольшанский И. Г. Лингвокультурология: Методологические основания и базовые понятия // Язык и культура. - Вып. 2. –М., 1999.
34. Петренко О. А. Этнический менталитет и язык фольклора. –Курск, 1996.
35. Потебня А.А. Символ и миф в народной культуре. –М., 2000.
36. Слышкин Г.Г. От текста к символу. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. –М.: Издательский центр «Академия», 2000.
37. Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лақналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. В. – Тошкент: “Академнашр”, 2013. –Б . 152-156.
- 38.. Этнопсихолингвистика. –М.: Наука, 1988.

39. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. –М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996.
40. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического. - М., 1995.
41. Худойберганаева Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013.
42. Шаклеин В. М. Лингвокультурология. Традиции и инновации. –М., 2012.
43. Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999.

Elektron manbalar:

44. <http://en.wikipedia.org/wiki>
45. <http://tpl1999.narod.ru/WebTPL2000/KlovkovTPL2000.htm>
46. <http://www.lib.vsu.ru/elib/texts/217.pdf>.
47. <http://www.gramota.ru/book/ritorika/index3.htm>.
48. <http://www.NbuV.Cov.ua/portal/Sog-Gum/ls2008-17/dorofeyev/pdf>.
49. <http://www.ziyo-net.uz>
50. <http://www.kutubxona.uz>

